View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you by CORE

provided by Radboud Repository

Radboud Repository

Radboud University Nijmegen

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.
http://hdl.handle.net/2066/90171

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

Sharia in Nederland

Een studie naar islamitische advisering en geschilbeslechting bij moslims in Nederland

dr. L.G.H. Bakker
drs. A.J. Gehring
drs. K. van Mourik
drs. M.M. Claessen
C. Harmsen
dr. E. Harmsen

Instituut voor Culturele Antropologie en Ontwikkelingsstudies

Instituut voor Rechtssociologie

Radboud Universiteit Nijmegen

Sharia in Nederland

Een studie naar islamitische advisering en geschilbeslechting bij moslims in Nederland

dr. L.G.H. Bakker
drs. A.J. Gehring
drs. K. van Mourik
drs. M.M. Claessen
C. Harmsen
dr. E. Harmsen

Inhoudsopgave

Overzicht tabellen ..... **iv**

Voorwoord ..... **v**

1 Inleiding **1**
Enkele kernbegrippen 2
Uitwerking van de probleemstelling 4
Juridische aandachtspunten 5
Indeling van het rapport 6

2 Onderzoeksmethoden en onderzoeksgroep **9**
1. Operationalisering 9
2. Kwalitatieve onderzoeksmethodologie 11
De keuze voor kwalitatief onderzoek 11
Het gebruik van diepte-interviews 13
Secundaire bronnen 14
Focusgroepdiscussies 14
Data-analyse 15
Sharia als semi-autonoom veld 16
3. De respondentengroep 16
Selecteren van respondenten gedurende het onderzoek 17
Etnische diversiteit 18
Religieuze diversiteit 19
Diversiteit in generaties 20
Diversiteit in geslacht 21
Geografische spreiding 21
Respons en non-respons 22
4. Ondervanging van problemen 23
5. Betrouwbaarheid en validiteit 24

3 De betekenissen van het begrip sharia **27**
1. Bronnen van de klassieke sharia 27
2. Vier betekenissen van sharia 29
3. Sharia in het Westen: uiteenlopende visies 30
4. De betekenissen die moslims in Nederland aan sharia toekennen 34
Betekenissen van sharia volgens islamdeskundigen 34
Kennis van sharia bij andere respondenten 37
Betekenissen van sharia in het dagelijks leven van andere moslims 39
5. Opvattingen ten aanzien van sharia en het Nederlands recht 40
Verhouding tussen sharia en het Nederlands rechtssysteem 41
De mogelijke rol van sharia-instanties binnen het Nederlandse rechtssysteem 43
6. Conclusie 45

4 Advisering **47**

1. Sociale groep als autoriteit voor advisering 47
Familie 48
Naaste vrienden 49
Voorbeeldfiguren 51
2. Imams als autoriteit voor advisering 52
De onderwerpen waarover imams adviseren 52
Advisering bij en afsluiting van huwelijken 55
Keuze voor moskee en imam 57
Benaderbaarheid van imams 59
Vrouwelijke imams 60
De waardering van de imam als autoriteit 61
Eigen verantwoordelijkheid bij advisering 63
3. Imams en schriftgeleerden in het buitenland 65
4. Bestuursleden van moskeeën 66
5. Islamitische maatschappelijke organisaties 68
6. God als belangrijkste autoriteit 69
7. Conclusie 70

5 Geschilbeslechting 71
1. Sociale groep 72
Familie 72
Vrienden 74
2. Imams als autoriteit voor geschilbeslechting 75
De partijen die een imam benaderen voor geschilbeslechting 76
Verloop van geschilbeslechting 77
Geschillencommissie 79
Rol sharia bij geschilbeslechting 80
Bindendheid 83
3. Geschilbeslechting door moskeebestuurders 84
4. Conclusie 85

6 Internet en televisie 87
1. Raadplegen van internet en televisie 87
2. De gebruikers van internet 90
3. De redenen om internet te raadplegen 91
4. Waardering van internet als bron voor sharia 94
5. Conclusie 97

7 Conclusie 99
De aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia 100
Het feitelijke karakter van geschilbeslechting en advisering 101
Geschilbeslechting en advisering op basis van sharia in de Nederlandse samenleving 102
Algemene conclusies 103

Samenvatting 105

Vraagstelling en methodologie 105
Respondenten over sharia 106
Advisering op basis van sharia 107
Geschillenbeslechting op basis van sharia 108
De rol van internet en televisie 108
Algemene conclusies 109

Literatuurlijst 111

Bijlage 1 Overzicht van de respondenten 119
Bijlage 2 Focusgroep discussies en lezingen 122
Bijlage 3 Topiclijst 'gewone' moslims 123
Bijlage 4 Topiclijst islamdeskundigen 127

Overzicht tabellen

Tabel 1	Totaal aantal moslims in Nederland in 2006	19
Tabel 2	Totaal aantal respondenten	117
Tabel 3	Respondenten naar functie of beroep	118
Tabel 4	Respondenten naar eigen religieuze beleving	119
Tabel 5	Respondenten naar land van herkomst	120
Tabel 6	Respondenten naar opleiding	120
Tabel 7	Respondenten naar leeftijd	121
Tabel 8	Non-respons	121

Voorwoord

In veel landen bestaat zorg over mogelijke geschilbeslechting op basis van sharia. Deze zorg richt zich met name op de mogelijkheid dat zich een rechtssysteem ontwikkelt dat parallel opereert aan dat van de staat en mogelijk elementen bevat die strijdig zijn met de grondbeginselen van de rechtsorde.

Over het bestaan van geschilbeslechting op basis van sharia of enigerlei andere vorm van uitleg en toepassing van shariaregels in Nederland is weinig bekend. Op aanvraag van de Ministers van Justitie en Wonen, Wijken en Integratie (WWI) heeft het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie aan het Instituut voor Culturele Antropologie en Ontwikkelingsstudies en het Instituut voor rechtssociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen de opdracht verleend onderzoek te verrichten naar de wijze waarop deze verschijnselen zich al dan niet in Nederland voordoen.

Graag bedanken wij de leden van de door het WODC ingestelde begeleidingscommissie: prof. dr. Dirk Korf (Universiteit van Amsterdam, voorzitter), drs. Dick van den Bosch (ministerie van Justitie), drs. Arno Breuer (ministerie van WWI), dr. Marnix Croes (ministerie van Justitie/ WODC), mr. Joris Groen (ministerie van Justitie), drs. Casper van Nassau (ministerie van Justitie/ WODC), drs. Jurriaan Omlo (ministerie van WWI), mr. Paul van Sasse van Ysselt (ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en prof. mr. Frans van der Velden (emeritus Vrije Universiteit Amsterdam) voor hun inzet en constructieve commentaar. Aan de Radboud Universiteit bedanken we prof. dr. Frans Hüsken, prof. mr. drs. Sebastiaan Roes, dr. Martijn de Koning en dr. Oane Visser voor hun inzet en advies; prof. mr. Ashley Terlouw, dr. Catrien Notermans en dr. Laurens Bakker voor de begeleiding van het onderzoek en mevrouw Hannie van der Put voor het opmaken van het rapport. Bovenal willen we echter de vele respondenten bedanken die aan dit onderzoek hebben meegewerkt en zonder wie dit rapport niet geschreven had kunnen worden.

Nijmegen, 20 februari 2010

De auteurs

Laurens Bakker
Anoeshka Gehring
Krista van Mourik
Maurice Claessen
Chris Harmsen
Egbert Harmsen

1 Inleiding

In het Zweedse Malmö bestaat sinds enkele jaren een Hoge Raad voor Moslims in Scandinavië (*Högsta Rådet för Muslimer i Skandinavien*); een organisatie die moslims voorziet van een certificaat wanneer ze voor de Zweedse wet gescheiden zijn, waarbij het certificaat fungeert als een 'islamitische' bevestiging van de scheiding. Dit is legaal en praktisch, omdat echtscheidingen die alleen volgens Zweeds recht zijn uitgesproken geen geldigheid hebben in, bijvoorbeeld, Libanon (*Sydsvenskan*, 9 juni 2002a). In voorkomende gevallen kan de Raad zich op islamitisch recht baseren om vast te stellen wie van de twee voormalige echtgenoten schuld heeft en deze vervolgens in het certificaat als schuldige partij aanwijzen. De andere partij kan het certificaat vervolgens als bewijsmateriaal gebruiken indien de zaak in het land van herkomst voor de rechter wordt gebracht (*Sudsvenskan*, 9 juni 2002b). Het bestaan van de Raad, die gevestigd is in de wijk Rosengård waar ongeveer negentig procent van de bevolking uit islamitische migranten bestaat, heeft tot veel onrust geleid. Berichtgeving over staatsondermijnende en anti-westerse keldermoskeeën en shariarechtspraak in de wijk komt geregeld naar buiten (bijvoorbeeld *Sudsvenskan*, 21 februari 2009), maar wordt in andere media tegengesproken (bijvoorbeeld *The Local*, 27 maart 2009).

Het mogelijke bestaan van georganiseerde rechtspraak op basis van sharia is in verschillende Europese landen een bron van zorg voor overheden.[1] De rechten van ingezetenen worden in de Europese landen door de overheid beschermd. Bezorgdheid over de positie van vrouwen en kinderen en de houding tegenover ex-moslims en ongelovigen die binnen sommige stromingen van de islam worden aangenomen, betekent dat er een specifiek taakveld voor de Europese overheden bij is gekomen.

In Nederland heeft een meerderheid van het Nederlandse parlement na het uitkomen van een rapport over het voorkomen van *sharia courts* in Groot-Brittannië haar bezorgdheid uitgesproken over het mogelijk bestaan van sharia-instituten in eigen land. In juni 2009 haalde het rapport *Sharia Law or 'One Law For All'?* van de Britse organisatie Civitas de koppen in de Nederlandse media. De onderzoekers van Civitas rapporteerden dat in Groot-Brittannië 85 *sharia courts* actief zijn, terwijl er officieel slechts vijf op basis van sharia functionerende arbitrage-instituten bestaan. In het rapport schrijven de onderzoekers dat de in Groot-Brittannië bestaande *sharia courts* geen ruimte zouden moeten krijgen in de Britse samenleving. Ze zouden de rechtseenheid ondermijnen en een religieuze autoriteit over het individu claimen die ingaat tegen Britse wetgeving, mensenrechten en de vrijheid van godsdienst (MacEoin en Green, 2009, 11).

1 Zie bijvoorbeeld de krantenberichten verzameld op http://www.islamist-watch.org/topics/8/multiculturalism, en ook *Der Tagesspiegel* (21 maart 2007, 1 november 2008, 12 juni 2009), *Le Monde* (1 november 2007, 20 november 2009), *The Times* (5 juli 2008, 31 oktober 2008, 30 juni 2009, 17 januari 2010), *Gazet van Antwerpen* (24 september 2009, 5 januari 2010). *Der Tagesspiegel* (21 maart 2007, 1 november 2008, 12 juni 2009), *Le Monde* (1 november 2007, 20 november 2009), *The Times* (5 juli 2008, 31 oktober 2008, 30 juni 2009, 17 januari 2010), *Gazet van Antwerpen* (24 september 2009, 5 januari 2010).

Naar aanleiding van het Civitas rapport hebben verschillende Tweede Kamerleden schriftelijke vragen gesteld over het bestaan van shariarechtbanken in Groot-Brittannië en Nederland aan de Minister van Justitie, Hirsch Ballin. Op 2 juli 2009 deed hij de toezegging onderzoek te laten verrichten naar het mogelijk voorkomen van shariarechtbanken in Nederland. Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC) van het ministerie van Justitie en het ministerie van VROM/WWI hebben vervolgens opdracht gegeven aan een multidisciplinair onderzoeksteam van de Radboud Universiteit Nijmegen om een onderzoek te verrichten naar het voorkomen van dergelijke of vergelijkbare praktijken in Nederland. Het voorliggende rapport is daarvan het resultaat.

Het doel van het onderzoek is te komen tot een inventarisatie van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland. De hoofdvraag van het onderzoek luidt als volgt:

Komt geschilbeslechting of een andere vorm van het uitleggen van regels op basis van sharia voor in Nederland, in welke mate en met betrekking tot welke vragen?

Over het voorkomen van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland is erg weinig bekend, wat het onderzoek een verkennend en empirisch karakter geeft. Dit maakt een diepgaande benadering van de uitleg en toepassing van sharia door moslims in Nederland noodzakelijk.

Enkele kernbegrippen

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is het essentieel een definiëring te geven van drie voorname begrippen van de vraag: geschilbeslechting, sharia en moslim. We hebben ervoor gekozen om het concept van 'geschilbeslechting' in de context van sharia niet gelijk te stellen aan rechtspraak. De term rechtspraak impliceert namelijk de autoriteit van een rechtbank, een officieel, door de overheid erkend en geëerbiedigd instituut dat: (a) helder, en voor de doelgroep herkenbaar geprofileerd is (b) waar onafhankelijke rechters (c) binnen een consistente organisatievorm (d) op basis van erkende kunde en autoriteit (e) wetgeving toepassen (f) volgens vastgestelde procedures (g) teneinde bindende uitspraken te doen (h) waarvan de naleving kan worden afgedwongen.[2] Het Nederlandse rechtstelsel kent geen 'shariarechtbanken' of 'shariarechtspraak'. Gebruik van deze termen zou ten onrechte officiële autoriteit kunnen suggereren, maar ook impliceren dat gebruikers van een op deze wijze aangeduid instituut er de autoriteit van een rechtbank aan toeschrijven. Het staat niet van tevoren vast dat aan een dergelijk instituut de autoriteit van rechtbank wordt toegeschreven en dit is zelfs één van de kernvragen van dit onderzoek.[3] Dat wil echter niet zeggen dat onofficiële rechtspraak op basis van sharia in Nederland niet voor zou kunnen komen.

2 Gebaseerd op Shapiro (1981, 1-2), Verheugt (2003, 94-99). Zie ook Veenendaal in *De Volkskrant* van 9 juli 2009.

3 Overigens is ook de Britse term *court* breder dan de term rechtbank. De vijf erkende arbitrage-instituten zijn *courts of arbitration*. Om dergelijke officieel erkende *sharia courts* dus zonder meer als rechtbank te vertalen, is te kort door de bocht.

In december 2009 kwam de stad Reus in Spanje kortstondig in het nieuws nadat een 'islamitisch tribunaal' (*tribunal islámico*) er een islamitische vrouw tot dood door steniging had veroordeeld vanwege ontrouw (zie *El Pais*, 6 december 2009). De vrouw zag kans te ontsnappen en de politie te alarmeren, waarna negen leden van de lokale moslimgemeenschap die hadden meegewerkt aan het tribunaal werden gearresteerd. Een prominente regionale krant (*El Periódico de Catalunya*, 8 december 2009) suggereert dat het verschijnsel wellicht niet op zichzelf staat, omdat in de provincie Tarragona, waar Reus onder valt, salafistische zedenbrigades in verschillende dorpen en steden islamitische inwoners onder druk zetten om zich van de Spaanse maatschappij af te keren. De groep in Reus trachtte eigenrichting toe te passen. Hoewel de uitvoering van het vonnis door de Spaanse politie werd voorkomen en de groep werd gearresteerd, illustreert de gebeurtenis dat het organiseren van een straffende shariarechtbank in een Europees land weliswaar illegaal, maar ook relatief gemakkelijk is. Alles wat nodig is, is een groepje 'rechters' en een verdachte.

Geschilbeslechting op basis van sharia vormt een centraal onderdeel van het onderzoek. Dergelijke geschilbeslechting heeft een diffuse status waarvan de autoriteit van de geschilbeslechter en de dwingende kracht van de gekozen oplossing, in tegenstelling tot die van een rechtbank, niet vaststaan. Er is sprake van vele varianten tussen juridisch bindende geschilbeslechting door rechtspraak en volkomen vrijblijvende advisering. Waar een vorm van geschilbeslechting of advisering zich tussen deze twee uitersten bevindt, ofwel de feitelijke vorm die de geschilbeslechting of advisering aanneemt, is afhankelijk van de aard van de voorgelegde situatie, de context van de vrager(s), de ingeschakelde derde(n), de toegeschreven autoriteit van deze derde(n) en de (ervaren) bindendheid van de aangedragen oplossing. Zulke geschilbeslechting kan dus worden toegepast door een breed spectrum van niet-officiële autoriteiten die in meer of mindere mate door hun doelgroep worden erkend en waarvan de dwingende kracht niet zonder meer vaststaat. Om deze nuancering helder te krijgen, onderscheiden we geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. Geschilbeslechting betreft in het kader van dit onderzoek een situatie waarin één of meerdere partijen een geschil aan een derde voorleggen en deze verzoeken op basis van sharia een oplossing aan te dragen. Advisering op basis van sharia betreft een situatie waarin één partij een vraag of een probleem aan een derde voorlegt, teneinde van hem of haar op basis van sharia een advies te krijgen. Omdat de godsdienstbeleving binnen veel stromingen van de islam een relatief vrije organisatie kent, is er bij het onderzoek niet zonder meer vanuit gegaan dat het bestuur van een moskee of de imam degenen zijn die worden benaderd voor geschilbeslechting en advisering. '*In feite*', vertelde een moskeebezoeker ons tijdens een interview, '*kan iedereen de functie van imam vervullen. De imam is niets anders dan de voorganger in het gebed. Hij is ook vaak degene met de meeste kennis van de islam, maar dat hoeft niet*'.

'Sharia', de tweede elementaire term van de onderzoeksvraag, wordt verkennend benaderd. 'Sharia' is een veelomvattend begrip. Hooker en Hooker (2006, 137) schrijven bijvoorbeeld:

> *Islamic law (sharia) is at the heart of Islam, a religion which may be described as theology in legal form… It [sharia] is God's guidance for human beings in all aspects of their lives – in their worship of God and in their relationships with each other.*

Sharia betreft dus wetten en regels, maar eveneens voorschriften en adviezen. Waardenburg (2009, 15) schrijft dat het normatieve kader van de islam breder is dan wat vanuit de westerse traditie als religieus wordt beschouwd, daar het ook de nodige ordeningsprincipes voor de samenleving bevat. Dergelijke regels kunnen door een seculiere bril bezien eerder als cultuur dan als religie worden aangemerkt, maar ook als ethisch of zelfs juridisch van aard worden waargenomen. Daarnaast is er in Nederland geen sprake van een uniforme islam, maar van een confessionele verscheidenheid die ook in etnische en culturele organisaties binnen de Nederlandse moslimgemeenschappen gestalte heeft.[4] We hebben de term 'sharia' daarom zelf niet verder ingevuld dan als 'recht van de islam', een summiere werkdefinitie waarin we voorbijgaan aan de verschillen tussen *madhahib* (rechtsscholen).[5] Tijdens de interviews waarop dit rapport is gestoeld, is aan de respondenten gevraagd hun interpretatie van sharia en de praktische invulling van haar regels uit te leggen.[6]

De discussie van 'geschilbeslechting' en 'sharia' maakt duidelijk dat 'moslim' een elementair begrip is. Hieronder verstaan we iemand die de islam als zijn of haar religie beschouwt en deel uitmaakt van de sociale netwerken die op basis van deze religie bestaan. De vragen wanneer iemand vanuit religieus oogpunt daadwerkelijk moslim is en of iemand de islam kan verlaten, zijn voor dit onderzoek niet relevant. We gaan uit van de zelfdefinitie van respondenten als moslim en beschouwen daarom ook de schijnbare tegenstelling die ten grondslag ligt aan een zelfdefinitie als 'seculiere moslim' als valide. Bij seculiere moslims is het religieuze aspect sterk ondergeschikt aan de sociale context van moslimidentiteit of zelfs geheel afwezig (zie bijvoorbeeld *De Volkskrant*, 9 augustus 2007).

Uitwerking van de probleemstelling

Het onderzoek is erop gericht duidelijkheid te verkrijgen omtrent het gebruik van individuele moslims in Nederland van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia. We willen weten wie als shariadeskundigen beschouwd worden, door wie deze mensen eventueel benaderd worden voor advisering en geschilbeslechting en op welke manier adviezen of besluiten van deze deskundigen opgevolgd worden. Om de onderzoeksvraag zo volledig mogelijk te kunnen beantwoorden, is ervoor gekozen deze te operationaliseren in drie clusters van subvragen. Deze subvragen worden in hoofdstuk 2 in meer detail besproken. Het eerste cluster betreft de aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. Dit onderdeel van het onderzoek is erop gericht te achterhalen wat er wordt aangeboden, door wie en voor wat voor soorten vragen en geschillen. Het feitelijke karakter van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia in Nederland vormt het

4 Shadid en Van Koningsveld (2004) schrijven dat in 2003 de Nederlandse moslims voor 80% soennitisch, 10% shi'ietisch en voor de overige 10% voornamelijk achmadiyya aanhangers en alevieten waren.

5 Dat betekent echter niet dat we tijdens het veldwerk geen aandacht aan de rol van *madhahib* hebben gegeven. Moslims in Nederland volgen verschillende *madhahib*; moslims van Marokkaanse afkomst zijn in de regel malikieten, die van Turkse afkomst hanafieten. Surinaamse moslims zijn vaak ook hanafieten, maar ten dele ook shafiieten.

6 De invulling van dit begrip, op basis van de uitspraken van respondenten, wordt uiteengezet in hoofdstuk 3.

onderwerp van het tweede cluster vragen. Hierbij gaat het er om te kijken of sharia voor specifieke onderwerpen wordt ingezet (en voor welke andere niet) en of beslechting of advisering op basis van sharia wordt gezien als een bindende uitspraak, of als vrijblijvend advies. Het derde cluster vragen betreft de plaats die geschilbeslechting en advisering op basis van sharia volgens betrokkenen innemen in de Nederlandse samenleving.

Juridische aandachtspunten

In het onderzoek komen twee soorten vragen naar de verhouding tussen het Nederlandse recht en sharia aan de orde. We stellen voorop dat we geen juridisch onderzoek hebben gedaan. We geven dan ook geen juridische kwalificaties, maar inventariseren welke vormen van geschilbeslechting zich voordoen, op welke terreinen van het recht en waar mogelijk spanning bestaat met de inhoud van sharia en het Nederlandse recht.

De eerste vraag naar de verhouding tussen het Nederlandse recht en sharia is of de gevonden varianten van advisering en geschilbeslechting vergelijkbaar zijn of mogelijk op gespannen voet staan met vormen van geschilbeslechting en advisering die het Nederlandse recht kent. Bij deze vraag is het met name interessant of men, ingeval een advies strijdig is met de Nederlandse wet, er voor kiest om zich aan de wet te houden of juist het advies boven de wet stelt. Ook is het van belang na te gaan of, en zo ja, door wie, er sociale druk wordt toegepast om naleving van een besluit of advies af te dwingen. We zullen vooral aandacht besteden aan de vraag welke vormen van op sharia gebaseerde geschilbeslechting voorkomen. Een aandachtspunt hierbij is op sharia gebaseerde arbitrage, het terrein van de Britse *sharia courts*, waarvan wellicht een inspirerende werking is uitgegaan naar andere landen. Over het bestaan van op sharia gebaseerde mediation, waarbij partijen onder begeleiding van een onpartijdige mediator en eventueel een juridische expert zelf tot een oplossing van hun conflict komen, zijn in de Tweede Kamer vragen gesteld.[7] Het bestaan van dergelijke mediation is dan ook een relevant aandachtspunt.

De tweede juridische vraag naar de verhouding tussen het Nederlandse recht en sharia is of de inhoud van sharia, zoals die tot uiting komt bij geschilbeslechting en advisering, zich verdraagt met het Nederlandse recht en hoe moslims in Nederland omgaan met eventuele botsingen tussen normen van sharia en het Nederlandse recht. Zo komt in de empirische hoofdstukken het personen- en familierecht aan de orde, omdat uit interviews blijkt dat huwelijkssluitingen op basis van sharia plaatshebben zonder dat hieraan een burgerlijk huwelijk voorafgaat.[8] Het strafrecht komt zijdelings ter sprake, omdat enkele respondenten refereren aan gevallen waarin op grond van sharia een straf wordt opgelegd. In de Tweede Kamer is hierover gesproken in relatie tot eerwraak.[9] We willen weten of er onder moslims in Nederland

7 Zie Kamerstukken 2008-2009, VI 160 en Kamerstukken 2009-2010, 32123, VI 5.

8 Zie Stuk 1 Kamerstukken 2009-2010, 32123, VI 8 (Tweede Kamer) en Stuk 2 Kamerstukken 2008-2009, 31700, VI 160. Zie over het voorkomen van informele islamitische huwelijken in Nederland het recente onderzoek van Van der Leun en Leupen (2009:16-18, 22-27; 29-30).

9 Zie Kamervragen (Aanhangsel) 2006-2007, 981 (Tweede Kamer) en Kamervragen (Aanhangsel) 2009-2010, 1362 (Tweede Kamer).

draagvlak is voor het opleggen van straffen op basis van sharia. Bij erfrecht gaat het ons om gevallen waarbij vererving volgens sharia plaatsheeft en dochters de helft minder erven dan hun broers.[10] We willen weten of dit een reguliere praktijk onder moslims in Nederland is, of door respondenten als uitzondering wordt gezien.

Indeling van het rapport

Dit rapport is ingedeeld in zeven hoofdstukken. Na deze inleiding gaat hoofdstuk 2 in op de methodologie en de onderzoeksgroep, moslims en moslimdeskundigen in Nederland. Het hoofdstuk geeft een uiteenzetting en verantwoording van de keuzes die zijn gemaakt ten aanzien van de te benaderen respondenten en de methoden van onderzoek. In hoofdstuk 3 tot en met 6 wordt aan de hand van de informatie uit de interviews antwoord gegeven op de verschillende deelvragen van het onderzoek. Uiteindelijk zal in de conclusie (hoofdstuk 7) de informatie bij elkaar worden gebracht, waarna de onderzoeksvraag wordt beantwoord.

In hoofdstuk 3 worden verschillende betekenissen omschreven die aan het begrip sharia worden toegekend. Allereerst wordt een uiteenzetting gegeven van de betekenissen van sharia zoals weergegeven in wetenschappelijke literatuur. Hierna wordt ingegaan op de betekenissen die moslims in Nederland toekennen aan het begrip sharia. Hierbij gaat aandacht uit naar de persoonlijke en praktische interpretaties van sharia: kennen respondenten het begrip sharia, welke betekenis kennen ze toe aan het begrip sharia en wat zijn de opvattingen over de verhouding tussen sharia en het Nederlands rechtssysteem?

Hoofdstuk 4 gaat in op advisering op basis van sharia en de verschillende actoren die hierbij van belang zijn. Er wordt behandeld wie volgens de respondenten kennis heeft op het gebied van sharia en hierdoor als autoriteit voor advisering wordt gezien. Het lijkt voor de hand te liggen dat met name personen die een respectabele status in de gemeenschap hebben en een religieuze functie vervullen als autoriteiten worden aangewezen. In dit hoofdstuk zal een zo volledig mogelijk beeld worden geschetst van de autoriteiten die een rol spelen bij advisering, wie wel en niet naar de betreffende autoriteiten toestappen voor advies en waarom deze personen dit doen. Ook wordt ingegaan op de mate waarin de adviezen die worden gegeven als bindend worden ervaren.

In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op geschillenbeslechting waarbij de aandacht met name uitgaat naar de autoriteiten die op basis van sharia geschillen beslechten. Er zal antwoord worden gegeven op de vragen wie bemiddelt, door wie bemiddeling wordt gevraagd en met betrekking tot welke onderwerpen, wat de betekenis is van sharia in het bemiddelingsproces en in hoeverre het advies bindend is.

Hoofdstuk 6 gaat over het aanbod op internet en televisie van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia. Andere autoriteiten dan de lokale zijn een druk op de knop verwijderd op het internet en via de televisie. Zowel meer dogmatische als meer liberaal georiënteerde visies zijn op deze manier eenvoudig te raadplegen. Het hoofdstuk geeft inzicht in de mogelijkheden die internet en televisie bieden, de personen die al dan niet van deze mogelijkheden gebruik maken, hun achterliggende redenen om voor deze media te kiezen en de beoordeling door respondenten van

10 Zie Stuk 1 Kamervragen (Aanhangsel) 2006-2007, 530 (Tweede Kamer).

de kwaliteiten van internet als bron van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia.

In hoofdstuk 7 worden antwoorden op de deelvragen gepresenteerd, gebaseerd op het materiaal dat in hoofdstuk 3 tot en met 6 is gepresenteerd. Het hoofdstuk bevat de eindconclusies zoals we die aan de hand van onze bevindingen kunnen formuleren.

2 Onderzoeksmethoden en onderzoeksgroep

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksmethoden, de onderzoeksgroep en de keuzes die we hebben gemaakt tijdens het onderzoek toegelicht. De gegevens die voor dit onderzoek zijn verzameld, zijn afkomstig van 93 geïnterviewde respondenten, die geselecteerd zijn op basis van diversiteit in etnische achtergrond, geslacht, generatie (eerste, tweede en derde generatie moslims), religieuze stroming en religieuze expertise. Het merendeel van deze respondenten was gelovig en praktiserend moslim. De uitspraken die we op basis van de door ons verzamelde data doen, betreffen de beleving, ervaringen met en opvattingen over sharia in Nederland door deze groep moslimrespondenten. De diversiteit in de samenstelling van deze groep weerspiegelt de variatie onder moslims in Nederland zo goed mogelijk. Een belangrijk punt is dat een grote groep van respondenten zich dusdanig in de islam heeft verdiept dat ze door andere moslims als deskundigen worden gezien. We maken dan ook onderscheid tussen 'islamdeskundigen' en moslims die minder in de islam zijn onderlegd.[1]

De uitspraken in dit onderzoek betreffen tendensen die we op basis van empirische gegevens signaleren, geen cijfermatige kwantificeringen of juridische kwalificaties. Hieronder zal dat nader worden toegelicht.

In dit hoofdstuk wordt allereerst in paragraaf 1 de operationalisering van de centrale probleemstelling in clusters van subvragen toegelicht. In paragraaf 2 wordt ingegaan op de methoden die we hebben gebruikt voor dit onderzoek. Er wordt uiteengezet waarom we hebben gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethodologie en daarmee samenhangend diepte-interviews. Tevens worden de geraadpleegde bronnen toegelicht. In paragraaf 3 worden de keuzes die zijn gemaakt ten aanzien van de onderzoeksgroep, de keuze van benaderde respondenten, de karakteristieken van geïnterviewde respondenten en de respons en de non-respons besproken. Paragraaf 4 betreft een uiteenzetting van de manieren waarop de problemen hebben ondervangen die we zijn tegengekomen. In paragraaf 5 worden de betrouwbaarheid en validiteit van de onderzoeksmethoden en -resultaten besproken.

1. Operationalisering

De centrale probleemstelling, die uiteen is gezet in hoofdstuk 1, is opgedeeld in drie clusters van onderzoeksvragen, elk met een eigen thema. Het eerste cluster betreft de aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. De vragen in dit cluster zijn gericht op een inventarisatie van eventuele verschijningsvormen van sharia als normatieve categorie en behelzen het aanbod en de aanbieders. Het gaat er om vast te stellen of sharia een rol speelt en, indien dit het geval blijkt te zijn, wat dat betekent; wie als autoriteit op het gebied van sharia worden

1 Islamdeskundigen zijn in dit onderzoek geïdentificeerd als personen die inhoudelijke kennis hebben vergaard over sharia, veelal een publieke rol binnen een islamitische gemeenschap vervullen en door andere leden van de gemeenschap worden aangewezen als personen met veel kennis over sharia. In dit onderzoek omvat deze groep onder meer imams, theologisch geschoolde bestuursleden van moskeeën en islamdocenten binnen en buiten de moskee.

beschouwd, en in het kader van wat voor geschillen sharianormen bij het beslechten daarvan leidend zijn. Dit leidt tot de volgende vragen:

1. Wat verstaan moslims in Nederland onder 'sharia'?
2. Wordt geschilbeslechting of een andere vorm van advisering op basis van de regels van sharia in Nederland aangeboden?
3. Wie bieden deze vorm van geschilbeslechting of advisering aan?
4. Wat is de omvang van het betreffende aanbod?
5. Wat is de aard van de geschillen waarvoor beslechting volgens regels uit sharia wordt aangeboden?

Het tweede cluster heeft het feitelijke karakter van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia in Nederland als onderwerp. Hierbij gaat het erom wat het daadwerkelijke gebruik van de aangeboden mogelijkheden is, voor welke onderwerpen Nederlandse moslims een beroep op aanbieders doen en wie de gebruikers zijn. De vragen luiden:

1. In welke situaties vinden geschilbeslechting en advisering op basis van shariaregels daadwerkelijk plaats in Nederland?
2. Wie worden als autoriteit gezien en wat zijn de karakteristieken van moslims die gebruikmaken van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia?
3. Welke onderwerpen komen aan bod bij deze geschilbeslechting of advisering?
4. Wat zijn de resultaten van de betreffende beslechting en advisering?

In het derde cluster vragen wordt de plaats onderzocht die geschilbeslechting en advisering op basis van sharia volgens betrokkenen innemen in de Nederlandse samenleving. Dit onderwerp wordt onderzocht voor zowel aanbieders als gebruikers waarbij de ruimte die betrokkenen zien voor toepassing van sharia in Nederland en ook de relatie met het Nederlandse recht belangrijke aspecten zijn.

1. Wat zijn de redenen voor de betrokken partijen om zich aan een dergelijke manier van geschilbeslechting te onderwerpen respectievelijk een beroep op dergelijke advisering te doen?
2. Vindt de betreffende geschilbeslechting of advisering plaats op basis van vrijwilligheid of is er sprake van sociale druk?
3. Hoe uiten zich eventuele onvrijwilligheid of sociale druk?
4. Wat kan worden gezegd over de waardering van dergelijke vormen van geschilbeslechting en advisering door enerzijds degenen die daarmee zijn belast en anderzijds door degenen die ervan gebruikmaken?
5. Hoe plaatsen betrokkenen de betreffende geschilbeslechting zelf binnen de Nederlandse samenleving? Ervaren zij spanning met het Nederlandse rechtssysteem en zo ja hoe gaan zij daarmee om?

Uit deze clustervragen zijn de interviewonderwerpen voortgekomen. De topiclijsten die wij gehanteerd hebben tijdens het onderzoek zijn te vinden in bijlage 3 en 4.

2. Kwalitatieve onderzoeksmethodologie

Allereerst wordt in deze paragraaf ingegaan op de verantwoording van de keuze voor een kwalitatieve onderzoeksmethodologie.[2] Daarna volgt een uiteenzetting van de onze keuze voor diepte-interviews. De paragraaf wordt afgesloten met een toelichting van de overige methodes die we hebben gebruikt.

De keuze voor kwalitatief onderzoek

Onze onderzoeksvragen zijn ten dele kwantitatief van aard. Niettemin hebben we gekozen voor een onderzoeksmethodiek die hier niet zonder meer gangbaar bij is voor wat betreft de selectie en de bevraging van de respondenten. Moslims in Nederland hebben diverse etnische en culturele achtergronden en behoren tot verschillende stromingen binnen de islam. Het zijn mensen met verschillende opleidingsniveaus en van diverse leeftijden. Sommigen zijn tweede of derde generatie Nederlander, anderen zijn als migrant of vluchteling gearriveerd. Deze aspecten zijn te kwantificeren en zouden daarom uitstekend als variabelen in een representatieve steekproef onder moslims in Nederland gebruikt kunnen worden. Voor het uitvoeren van een dergelijke steekproef, wat de meest voor de hand liggende benadering van de kwantitatieve vragen zou zijn geweest, ontbrak ons helaas de tijd. We hebben er daarom voor gekozen de diversiteit onder Nederlandse moslims terug te laten komen in onze selectie van respondenten en bijvoorbeeld zowel soennitische als shi'ietische en zowel Turkse, Marokkaanse en Surinaamse respondenten te benaderen. Binnen deze groepen hebben we getracht respondenten uit grote deelgroepen, bijvoorbeeld op basis van *madhab* (rechtsschool) op basis van religiositeit of op basis van opleidingsniveau te interviewen. We hebben binnen grote groepen, zoals Turken en Marokkanen of soennieten en shi'ieten, meerdere respondenten gezocht om een zo breed mogelijk beeld te krijgen. Deze selectie van respondenten heeft geleid tot een breed beeld van de situaties in verschillende islamitische (deel)gemeenschappen in Nederland en stelt ons in staat een antwoord te geven op de vraag of geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland plaatsheeft, of niet. Waar we minder over kunnen zeggen is de frequentie waarmee dergelijke praktijken voorkomen. Hier zou langer onderzoek wenselijk voor zijn.

Omdat het onderzoek gaat over geschilbeslechting op basis van sharia hebben we gekozen voor een focus op de meer actief gelovige moslims. Deze groep is hierdoor sterk vertegenwoordigd onder onze respondenten; wellicht sterker dan ze in verhouding tot haar werkelijke grootte binnen de onderzoekspopulatie zou moeten zijn.[3] We vonden deze prominentie echter gerechtvaardigd omdat het aannemelijk lijkt dat juist deze groep ideeën en standpunten over de rol van sharia in Nederland zouden hebben ontwikkeld. Om het probleem van oververtegenwoordiging toch zo

2 Hiermee bedoelen we een variabele-georiënteerde benadering, waarbij we algemene tendensen proberen te onderscheiden en daarnaast juist ook naar de afwijkingen hiervan kijken.

3 41 van de 93 respondenten (44%) kunnen worden gekwalificeerd als islamdeskundigen. Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek neemt moskeebezoek onder moslims af (zie Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009). Of dit ook tot een afname van religiositeit leidt, staat echter niet vast (zie bijvoorbeeld het commentaar in *De Volkskrant*, 28 september 2009).

goed mogelijk te ondervangen, hebben we er voor gekozen om juist ook opvallende minderheidsstandpunten van respondenten in het verslag op te nemen. Dit hebben we ook gedaan indien een opvatting slechts door één respondent genoemd is.[4] Vanuit de probleemstelling is dit een gerechtvaardigde keuze, omdat we een zo breed mogelijk beeld van de rol van sharia onder Nederlandse moslims willen geven.

De beperkte bestaande literatuur over de percepties en interpretaties ten aanzien van sharia onder Nederlandse moslims was een eerste overweging om voor interviews te kiezen.[5] We willen met dit onderzoek achterhalen hoe moslims in Nederland betekenis en invulling geven aan de normatieve aspecten van sharia. Interviews lenen zich goed om inzicht te krijgen in de diversiteit aan percepties. Zolang immers de interpretaties, opvattingen en toepassingen van respondenten ten aanzien van sharia, advisering en geschilbeslechting niet helder zijn, is het van belang om van deze specifieke aspecten eerst een beeld te krijgen. Ook zijn op deze manier wellicht belevingen, ervaringen en opvattingen boven tafel gekomen die met een kwantitatieve steekproef in de breedte buiten beeld gebleven zouden zijn. We hebben er daarom expliciet voor gekozen ons te richten op het vergaren van zoveel mogelijk informatie over de verschillende varianten van beleving van sharia die onder moslims in Nederland bestaan. Er is niet alleen zeer weinig bekend over het bestaan van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland, ook over de onderliggende beweegredenen bestaat weinig kennis. We willen achterhalen of, en zo ja, waarom, moslims gebruik maken van sharia en zich, mogelijk, niet tot een reguliere autoriteit binnen de Nederlandse rechtsstaat wenden.

Het gebrek aan voor handen zijnde kennis over geschilbeslechting en advisering op basis van sharia in Nederland maakte het bovendien aannemelijk dat we onze vragen en wellicht zelfs onze methoden gedurende het onderzoek zouden moeten aanpassen. Kwantitatief onderzoek laat zich zeer moeilijk tussentijds aanpassen zonder de validiteit van de reeds verzamelde gegevens negatief te beïnvloeden. Een kwalitatieve opzet biedt hier wel mogelijkheden toe.

Een volgend hiermee samenhangend probleem is het feit dat Nederlanders met een allochtone achtergrond vaak weinig meewerken aan telefonische of schriftelijke enquêtes (zie Feskens, 2007 en 2009). Persoonlijke benadering werkt echter vaak wel goed. Interviews lagen hierom dan ook voor de hand. Een open topiclijst gaf ons daarbij, meer dan een gesloten vragenlijst, de gelegenheid om rekening te houden met de gevoeligheid van het onderwerp, door te vragen bij specifieke interessante antwoorden en de bevraging te variëren al naar gelang dit nodig was.

4 We hanteerden een minimale frequentiewaarde van één om een opvatting als relevant te typeren, aangezien we geïnteresseerd zijn in het bestaan van alle shariapraktijken. Hierbij is het tevens van belang om ook uitersten in kaart te brengen.

5 Er is evenwel zeker literatuur voorhanden waarin meer of minder expliciet op de beleving van sharia wordt ingegaan. Zie bijvoorbeeld Van der Leun en Leupen (2009), Buijs, Demant en Hamdy (2006), De Koning (2008) en Douwes, De Koning en Boender (2005). Over het gebruik van sharia in de context van advisering en geschillenbeslechting in Nederland is echter vrij weinig bekend.

Het gebruik van diepte-interviews

Dit onderzoek is gericht op het bestuderen van een specifiek fenomeen; het bestaan van op sharia gebaseerde geschilbeslechting in Nederland en de hiermee verbonden kennis en handelingen. We hebben daarom gekozen voor een fenomenologische benadering. Dit wil zeggen dat we ons concentreren op de sociale werkelijkheid zoals respondenten die naar voren brengen.[6] We willen weten hoe deze ervaren werkelijkheid ervoor zorgt dat moslims sharia wel of niet willen toepassen als normatief kader, waarmee we nadruk leggen op de beleving van de respondent als individueel lid van een islamitische gemeenschap. Het normatieve karakter van sharia geeft betekenis aan deze binding (zie ook de paragraaf 'Sharia als semi-autonoom veld' hieronder) en we willen weten hoe respondenten deze binding voor zichzelf en hun gemeenschap ervaren. De keuze voor diepte-interviews was een logische stap. Een diepte-interview is een intensief gesprek tussen de interviewer en geïnterviewde waarbij aan de hand van een topiclijst semigestructureerd over één of meerdere onderwerpen wordt gesproken. Het gebruik van een topiclijst in plaats van een lijst met gesloten vragen maakt het mogelijk om optimaal op de situatie van de individuele respondent in te gaan.

Diepte-interviews zijn een effectief instrument gebleken om de gelaagdheid van het begrip sharia (normatief, religieus en sociaal) te appreciëren en de uiteenlopende visies van respondenten in beeld te krijgen.[7] Daarom hebben we niet slechts naar de eigen ervaring van de respondenten gevraagd, maar ook naar hun kennis van relevante gevallen betreffende andere personen. Dit heeft respondenten de ruimte gegeven om over sharia te spreken op een wijze die verder van henzelf afstaat en niet direct betrekking heeft op hun eigen beleving, wat er soms toe leidde dat mensen vervolgens juist gemakkelijker spraken over hun eigen ideeën en ervaringen. In de eerste weken van het onderzoek werd echter al snel duidelijk dat er grote verschillen in kennis bestaan tussen islamdeskundigen, zoals imams en moskeebestuurders, en de grote groep moslims met een *lived experience* van de islam (zie p. 37). Op basis van deze constatering hebben we besloten twee topiclijsten te gebruiken die in grote lijnen overeenstemmen, maar specifieke elementen gericht op de verschillen tussen deze twee groepen bevatten.[8]

De diepte-interviews die zijn afgenomen waren intensief. Veelal duurden interviews tussen de één en drie uur. Deze interviewmethode biedt ruimte voor nuance, het geven van een toelichting en de gelegenheid om uitgebreid op zaken in te gaan. Bij een kortlopend en verkennend onderzoek zoals het onderhavige kan met deze wijze van interviewen snel veel informatie verzameld worden. De interviews zijn voornamelijk afgenomen op door de respondenten gekozen locaties. Vaak waren dit moskeeën of kwamen we bij mensen thuis. Een enkel interview vond plaats in een Turks theehuis of in een vergaderzaal van de universiteit.

---

6 Zie Groenewald (2004) voor een uitgebreide bespreking van fenomenologie als kwalitatieve onderzoeksmethode, ook Hesse-Biber en Leavy (2006, 23-25).

7 De essentie van diepte-interviews is dat vragen worden gesteld die verder gaan dan 'ja-nee-misschien antwoorden' en respondenten aanmoedigen om in detail en uitgebreid te antwoorden (zie bijvoorbeeld Rapley (2004:15-17) en Legard, Keegan en Ward (2005:139-143). Ze hebben als belangrijkste voordeel boven gesloten vragenlijsten dat de onderzoeker kan variëren in de wijze van bevraging en het soort vragen dat hij aan de respondent stelt.

8 De topiclijsten zijn bijgevoegd als bijlage 3 en 4.

Een bijkomend voordeel van de directe interactie en losse gespreksregie is dat het de onderzoeker en de respondent de gelegenheid geeft om tot een wederzijds begrip van concepten als 'sharia', 'rechtspraak' of 'dwang' te komen en een open en comfortabele sfeer voor het gesprek te creëren. De gelegenheid voor de respondent om ervaringen te verduidelijken en naar eigen inzicht informatie toe te voegen, maakt dat verschillende respondenten ongevraagd vertelden tevreden te zijn over de wijze waarop ze waren geïnterviewd.

Secundaire bronnen

Naast interviews hebben we gebruik gemaakt van secundaire bronnen. Literatuuronderzoek, kranten, opiniebladen en internetpagina's in binnen- en buitenland dienden voor het verwerven van achtergrondinformatie, maar de interviews vormden de belangrijkste bron van informatie. Voor hoofdstuk zes over de rol van internet als medium voor advisering en geschilbeslechting hebben we daarnaast een studie gemaakt van de discussies op verschillende Nederlandstalige internetfora en van preken en discussies op *YouTube*. We hebben ons hierbij geconcentreerd op de internetpagina's die respondenten noemden in de interviews.

Focusgroepdiscussies

We hebben tevens drie focusgroepdiscussies gehouden.[9] De deelnemers aan deze discussiegroepen zijn niet opgenomen in het aantal van 93 respondenten dat hierboven is besproken. Deze focusgroepdiscussies hebben de gelegenheid geboden om tijdens diepte-interviews verzamelde informatie en ontwikkelde werkhypotheses te verifiëren en zo nodig te nuanceren en bij te stellen. In alle drie de gevallen vloeiden de discussies voort uit pogingen onzerzijds om via organisaties jonge respondenten voor een interview te benaderen. We waren in eerste instantie niet speciaal op een groepsdiscussie uit, maar in elk van de drie gevallen gaf men te kennen ons liever met een groepje te woord te staan. Als reden gaf men op dat geen van de individuen binnen de organisaties meer wist dan alle leden samen. Tijdens de gesprekken werd ook vaak duidelijk dat alle leden graag aan het gesprek wilden deelnemen en men niet bereid was een woordvoerder uit te kiezen. Twee keer bestond de focusgroepdiscussie uit zeven deelnemers en één keer uit negen. Bij deze discussies waren steeds drie onderzoekers aanwezig. De eerste twee als gespreksleider en notulist, de derde als observator. Tijdens de discussies hebben we steeds getracht iedereen aan bod te laten komen, niet sturend te zijn en aandacht te hebben voor de dynamiek in de groep.[10] Hoewel we verwachtten redelijk homogene groepen te treffen qua op-

9 In focusgroepdiscussies spreken onderzoekers met een groep respondenten tegelijk. Ze zijn een instrument om de diversiteit en complexiteit van de ervaringen en meningen van de geïnterviewden en zijn als zodanig een mogelijke bron van nieuwe informatie maar in ieder geval een methode om ideeën en tussentijdse bevindingen binnen een lopend onderzoek nuanceren (zie Macnaghten en Myers, 2004, 75-77). Zie bijlage 2 voor een overzicht van de deelnemers aan de focusgroepdiscussies.

10 Zie Bernard (2002:224-229) voor een discussie van de mogelijkheden en methodiek van groepsdiscussies.

vattingen en ervaringen, bleek tijdens de eerste twee discussies niettemin al snel dat respondenten verschillende ideeën over en visies op islam en andere relevante begrippen hadden. Dit was aanleiding tot verwarring en misverstanden binnen de groep. Om dit probleem te ondervangen en deze punten het centrale onderwerp van de bijeenkomst te maken, hebben we bij de laatste focusgroepdiscussie gebruik gemaakt van de elicitatiemethode.[11] Voor het gebruik van deze methode hebben we een twintigtal kaartjes gemaakt met afbeeldingen die te maken hebben met islam (bijvoorbeeld moskeeën, de Koran, een hoofddoek). Vervolgens hebben we de plaatjes op tafel gelegd waarna iedere deelnemer aan de discussie een kaartje uit mocht zoeken en vertellen waarom hij of zij voor dat kaartje koos. Deze methode bleek een zeer geschikt uitgangspunt te zijn om discussie te starten en deelnemers te bewegen in een vroeg stadium hun visies te vergelijken.

Data-analyse

De interviews zijn uitgevoerd aan de hand van de onderwerpen op de topiclijsten, waarbij we nadrukkelijk ruimte hebben gelaten aan de respondenten om voorbeelden en toelichting van hun antwoorden te geven. Tijdens de interviews hebben we aantekeningen gemaakt. Vanwege mogelijke gevoeligheid van het onderwerp hebben we meestal geen geluidsopnames gemaakt. Na afloop zijn we direct over gegaan tot uitwerking van de verkregen informatie, zodat er dezelfde dag nog een verslag was van het interview.

De interviews zijn uitgeschreven volgens een gestandaardiseerd *format* om vergelijking tussen de gegevens mogelijk te maken en de data toegankelijk te houden voor alle onderzoekers. Binnen de afzonderlijke thema's die in het *format* zijn opgenomen, hebben we verdere codering toegepast voor de beantwoording van de afzonderlijke clustervragen. Ook informatie uit interviews die buiten het *format* vallen, is op deze wijze gecodeerd. Hoewel codering en analyse van de gegevens voortdurend een rol hebben gespeeld in het vaststellen van tendensen en de selectie van nieuwe respondenten, is na ongeveer twee maanden intensief begonnen met het analyseren van de gecodeerde gegevens. Hiervoor hebben we de uitgewerkte interviewgegevens aan de hand van de toegepaste codering gegroepeerd en zijn aan de hand van dit thematisch gegroepeerde, beschrijvende materiaal overgegaan tot het identificeren van categorieën van islamdeskundigen, visies op sharia en het soort thema's waarover respondenten advies vroegen. Dezelfde groepering van data aan de hand van toegekende codes pasten we toe om na te gaan welke islamdeskundigen onder welke omstandigheden voor welke problemen daadwerkelijk om advies gevraagd worden. Deze analyses zijn gebruikt om de thematische indeling van dit verslag in hoofdstukken te bepalen en de paragrafen die in elk afzonderlijk hoofdstuk gepresenteerd worden.

11 Zie Boy (1997) voor een discussie van de elicitatiemethode.

Sharia als semi-autonoom veld

Wij zijn op zoek naar de beleving van normatieve aspecten van sharia door respondenten. Om inzicht te krijgen in de sociale context van deze beleving, hebben we gekozen voor diepgaande interviews als onderzoeksmethode. Analytisch maken we daarom gebruik van het concept van het 'semi-autonome sociale veld' (*semi-autonomous social field*, zie Moore, 1975). Hierbij wordt een groep respondenten benaderd als een specifiek netwerk, bijvoorbeeld een etnische groep of een beroepsgroep, dat vanuit eigen tradities of werkveld-gebonden mores op specifieke terreinen regels toepast. Het veld is semi-autononoom; complete autonomie is niet mogelijk omdat de groep deel uitmaakt van een groter en overheersend rechtssysteem zoals nationaal recht. Wel is het mogelijk dat ze de eigen tradities of werkveldgebonden mores niet geheel in overeenstemming zijn met het algemeen geldende recht. We kunnen sociale netwerken en religieuze instituties als dergelijke semi-autonome velden beschouwen, omdat ze in veel gevallen een veilige omgeving voor immigranten en hun nakomelingen bieden, zowel spiritueel, psychologisch als cultureel (Miller et al. 2001, p. 37). Religieuze instituties bieden mogelijkheden anderen te ontmoeten, informatie uit te wisselen, emotionele steun te bieden en in de eigen taal te praten over vergelijkbare ervaringen (Mazumdar en Mazumdar, 1999; Mernissi, 1977). Binnen de velden gelden ook regels die de leden van de gemeenschap binden. Daarom wordt gesproken over semi-autonome sociale velden; semi-autonoom want deels onderworpen aan de regels van het nationale recht, deels aan die van de gemeenschap, bijvoorbeeld die van sharia. In dit onderzoek staat de vraag centraal of en in hoeverre moslimgemeenschappen in Nederland worden beheerst door regels van sharia en of, en zo ja, op welke wijze, die regels in het dagelijks leven worden geïmplementeerd. Indien hier sprake van is, is het dus ook van belang te kijken hoe deze praktijk zich verhoudt met het officiële Nederlandse recht en of wat men doet daadwerkelijk sharia genoemd wordt of meer als 'de regels van de gemeenschap'. We gebruiken de benadering van het semi-autonome veld met het doel helderheid te verkrijgen over de betekenis van sharia in vergelijking tot andere normatieve systemen waar moslims in Nederland mee te maken hebben.

3. De respondentengroep

Gezien het korte tijdsbestek van drie maanden dat voor het onderzoek stond, moesten we selectief onze respondenten kiezen. We hebben er naar gestreefd om een afspiegeling van de Nederlandse moslimbevolking te interviewen en daarbij vooral de diversiteit binnen deze groep niet uit het oog te verliezen. De korte looptijd en het gevoelige karakter van het onderzoek vormden hierbij de belangrijkste beperkingen. Om de invloed van deze belemmeringen zo gering mogelijk te laten zijn, is gericht gezocht naar een zo groot mogelijke diversiteit binnen de populatie van moslims in Nederland. We zien onze respondenten echter in eerste instantie niet als 'woordvoerders' voor hun gemeenschappen. Het ging ons er om de praktijk van sharia in beeld te brengen vanuit de eigen kennis en beleving van de respondent. We streefden er echter ook naar een zo compleet mogelijk beeld van de rol van sharia onder de hele Nederlandse moslimbevolking te krijgen en hebben daarom onze

respondenten wel uitgekozen op verwachte kennis en inzichten in de situatie binnen hun eigen gemeenschap en –incidenteel- binnen een bredere context. Waar respondenten duidelijk zeiden over een brede kennis te beschikken en niet puur op grond van eigen ervaring te spreken, hebben we ze dan ook als informant voor een grotere groep geaccepteerd. Hun informatie hebben we vervolgens weer ter controle aan andere respondenten uit de betreffende groep voorgelegd.

Gedurende het gehele onderzoek bestond er een reëel risico dat we binnen de korte onderzoekstijd onvoldoende respondenten bereid zouden vinden om ons te woord te staan. Enerzijds was het daarom belangrijk om zo snel mogelijk een groot aantal contacten te leggen en interviews af te nemen, anderzijds mocht de diversiteit van de respondentengroep niet uit het oog worden verloren. Om de diversiteit te garanderen, hebben we bij het selecteren van respondenten de aanwezigheid bewaakt van vier verschillende aspecten binnen de respondentengroep waarvan we denken dat ze een rol kunnen spelen in de waardering en het gebruik van sharia in Nederland. Dit zijn etnische diversiteit, religieuze diversiteit, diversiteit in geslacht en diversiteit in generatie, die hieronder verder zullen worden toegelicht.

Selecteren van respondenten gedurende het onderzoek

De eerste weken van het onderzoek hebben we enkele wetenschappers op het gebied van islam in Nederland benaderd om snel een zo volledig mogelijk beeld van het veld en relevante invalshoeken te verkrijgen. Vervolgens hebben we in korte tijd zo veel mogelijk moslims als potentiële respondenten benaderd. Hierbij hebben we gekozen voor de strategie van *convenience sampling* onder moslims in Nederland (Hesse-Biber, 2006, p. 71; Bailey, 1994, p. 94), wat feitelijk neerkomt op het verkrijgen van respondenten op alle mogelijke manieren.

De manieren die we hebben gebruikt om respondenten te selecteren, betreffen allereerst het benutten van de bestaande netwerken van de onderzoekers. Daarnaast hebben we islamitische organisaties en moskeeën bezocht, gebeld en gemaild om in contact te komen met specifieke groepen moslims (bijvoorbeeld via islamitische jongeren organisaties), met moskeebezoekers, imams en bestuursleden van moskeeën. Vrij snel bleek dat een persoonlijke aanpak meer respons opleverde dan het leggen van contacten via telefoon of e-mails, hoewel we dit wel zijn blijven doen om het aantal potentiële respondenten zo groot mogelijk te houden.

Binnen deze *convenience sampling* hebben we de sneeuwbalmethode toegepast (Bailey, 1994, 96; Gobo, 2004, 449). We vroegen reeds geïnterviewde respondenten om ons door te verwijzen naar andere mogelijk relevante respondenten. Dergelijke introducties hadden wisselende resultaten. De sneeuwbalmethode werkte weliswaar goed voor het verkrijgen van zoveel mogelijk contactgegevens en nieuwe respondenten, maar bleek moeizaam te verenigen met de door ons nagestreefde diversiteit binnen de respondentengroep. Daarom zijn we na de eerste maand van het onderzoek respondenten met specifieke achtergronden gaan selecteren via *targeted sampling* of *purposive sampling* (Gobo, 2004, 448, Hesse-Biber and Leavy, 2006,70). Dergelijke selectie heeft bijvoorbeeld plaatsgevonden omdat we in de eerste maand van het onderzoek vooral veel Turkse soennitische respondenten hebben gesproken. In de daarop volgende maanden hebben we daarom behalve met Turkse moslims

ook specifiek contact gezocht met moslims van andere etnische afkomst en andere religieuze stromingen. Een andere factor was de aanvankelijke prominente aanwezigheid van imams en moskeebestuurders binnen de respondentenpopulatie. Het is relatief gemakkelijk om met deze mensen in contact te komen en ze zijn veelal bereid aan een interview mee te werken. Organisaties en moskeeën hebben een publieke functie, zijn fysiek eenvoudig benaderbaar en vertegenwoordigers hebben ervaring in het te woord staan van buitenstaanders. In de eerste zes weken konden we hierdoor al een vrij groot aantal interviews onder deze doelgroep uitvoeren. Om een te grote homogeniteit onder de respondenten te voorkomen, hebben we in de tweede helft van het onderzoek voornamelijk respondenten geselecteerd die niet aan een moskee of organisatie verbonden zijn. In deze periode hebben we daarom veel interviews gehouden met studenten, middenstanders, huisvrouwen, werkelozen, en alle anderen in bijlage 1 genoemde groepen.

Gedurende de onderzoeksperiode hebben we diepte-interviews gehouden met 93 respondenten.[12] We hebben 41 islamdeskundigen geïnterviewd. Van de islamdeskundigen zijn 32 personen actief binnen een moskee, waaronder 12 imams die verbonden zijn aan een moskee. De overige 9 islamdeskundigen zijn personen die actief zijn buiten de moskee, waarvan 3 als imam. De andere 52 respondenten vormen een diverse groep moslims van onder andere studenten, mensen met een uitkering, huisvrouwen, maatschappelijk werkers en moslims met een eigen midden of klein bedrijf. Van de in totaal 93 respondenten waren er 87 moslim; 79 van origine en 8 bekeerlingen. Van deze 87 moslims waren er 71 man en 16 vrouw.

Etnische diversiteit

Het belang dat we hechten aan etnische diversiteit onder de respondenten is hiervoor reeds ter sprake gekomen, de etnische samenstelling van het islamitische bevolkingsdeel in Nederland is dat echter nog niet. In 2006 waren er volgens het CBS 850.000 moslims in Nederland, ongeveer vijf procent van de bevolking.[13] Daarbij moet worden opgemerkt dat dit bevolkingsdeel divers is. Het bestaat uit verschillende etnische en culturele groepen die een variatie aan religieuze stromingen aanhangen. De grootste groepen naar afkomst zijn de Turkse en Marokkaanse moslims. Kleinere groepen zijn Surinaamse, Afghaanse en Irakese moslims. Opvallend is het aantal Nederlandse moslims, door het CBS omschreven als autochtone moslims.

12 De hier gepresenteerde cijfers staan in tabelvorm in bijlage 1, tabel 2 en 3.

13 Zie http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/allochtonen/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2278-wm.htm, wij hebben de pagina bekeken in de week van 25 januari. De accuraatheid van dergelijke statistische gegevens is niet onbetwist. Shadid en Van Koningsveld (2004, p. 2) wijzen er bijvoorbeeld op dat afkomst uit een moslimland niet automatisch betekent dat men ook belijdend moslim is, en ook zijn vluchtelingen uit islamitische landen relatief vaak niet-moslims. Daarnaast kunnen er grote verschillen onderscheiden worden tussen verschillende generaties migranten. CBS onderzoekers Van Herten en Otten (2007) stellen een nieuwe en preciezere schattingsmethode te gebruiken waarbij de religieuze samenstelling van etnische groepen in Nederland en niet die in het land van herkomst als uitgangspunt te gebruiken om tot hun schatting te komen (zie ook Van Herten, 2009). Onbetwiste cijfers zijn ons niet bekend, maar voor het doel van dit onderzoek ook niet strikt noodzakelijk. We halen de CBS data alleen aan om de lezer enig idee te geven van de aantallen, de diversiteit en verhoudingen.

Deze groep bestaat uit zowel de kinderen van tweede generatie moslimmigranten als uit (voornamelijk) Nederlandse bekeerlingen.

Tabel 1. Totaal aantal moslims in Nederland in 2006 volgens het CBS, naar herkomst en als percentage van het totaal.[14]

	Totalen (bij benadering)	Percentage van het totale aantal moslims in Nederland (bij benadering)
Turken	325.000	38
Marokkanen	260.000	31
Surinamers	34.000	4
Afghanen	31.000	3,5
Irakezen	27.000	3
Autochtone moslims	12.000	1,4

In dit onderzoek hebben we niet alleen gesproken met moslims die deel uitmaken van de grote Turkse en Marokkaanse groepen, maar er bewust naar gestreefd gesprekken te voeren met moslims van andere afkomst. Wel betreft de meerderheid van de respondenten die wij gesproken hebben Turken (35 respondenten) en Marokkanen (21 respondenten). De rest van de respondenten valt uiteen in Nederlanders (15 respondenten), Surinamers (6 respondenten) en individuen behorende tot andere etnische groepen (16 respondenten).

Deze diversiteit in de onderzoeksgroep is van belang om na te gaan of individuele moslims behorende tot verschillende etnische groepen sharia en advisering en geschilbeslechting op basis van sharia op een specifieke manier interpreteren en toepassen. Ook bekeerlingen, (voornamelijk) autochtone Nederlanders die er ooit zelf voor hebben gekozen om moslim te worden, vormden een groep die we wilden spreken. Deze groep kan een andersoortig licht werpen op de praktijk van geschilbeslechting in islamitische kring. Eerder eigen onderzoek (Harmsen, 2008) wijst uit dat sommige bekeerlingen met een typische westerse bril naar kwesties kijken die het onderwerp van islamitische geschilbeslechting kunnen zijn, zoals die betreffende familie, geslacht en seksualiteit. Tegelijkertijd legitimeren zij zulke visies met een beroep op de 'ware' islam.[15]

Religieuze diversiteit

Een onderverdeling naar herkomst doet echter geen recht aan de diversiteit van deze groepen. Moslims afkomstig uit hetzelfde land kunnen behoren tot verschillende religieuze stromingen of verschillende islamitische rechtsscholen aanhangen. Volgens het CBS vormen soennitische moslims met 80 procent het grootste deel van de Nederlandse moslimbevolking. Tien procent van de Nederlandse moslims zijn shi'ieten en nog eens tien procent wordt gevormd door andere stromingen zoals

14 Zie http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/allochtonen/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2278-wm.htm, wij hebben de pagina bekeken in de week van 25 januari.

15 Ook geboren moslims onderscheiden de 'echte' islam van traditionele opvattingen en praktijken die weliswaar met de islam geassocieerd worden, maar er niet toe behoren.

alevieten of achmadiyya. Ook deze onderverdeling is te grof om de verschillen binnen de beleefde islam in Nederland te preciseren.[16] Persoonlijke keuzes voor een specifieke stroming of interpretatie en de manier waarop iemand religie individueel beleeft, zijn belangrijke factoren. Iemand kan een zeer strikte navolging van geloofsvoorschriften aanhouden, maar ook een niet-praktiserend moslim zijn.[17] Bovendien kan de religiebeleving van een persoon in de loop der tijd veranderen. Bij het onderzoeken van de normatieve betekenis van sharia voor moslims in Nederland is het zinvol om verschillen in door respondenten aangehangen stromingen binnen de islam als mogelijke factoren van invloed in ogenschouw te nemen. Deze diversiteit is dan ook uitdrukkelijk in het onderzoek betrokken en is ook een analysecriterium bij het onderzoek.

Wat betreft de religieuze stromingen zijn we uitgegaan van de eigen definiëring van de respondenten. Dit heeft ertoe geleidt dat onder stromingen salafisten zijn opgenomen, terwijl dit geen erkende religieuze stroming betreft.[18] Van de respondenten rekent een meerderheid tot de soennieten (64 respondenten), maar ook shi'ieten (6 respondenten), aleviten (2 respondenten) en sufi's (3 respondenten) zijn terug te vinden in de respondentengroep. Een groep van 7 respondenten definieert zichzelf als 'seculiere moslims', 8 respondenten zijn geen moslim of nadrukkelijk ex-moslim. 3 respondenten zien zichzelf als salafistisch. Het grootste gedeelte van de respondenten is praktiserend moslim en bewust bezig met zijn of haar geloof.[19]

Diversiteit in generaties

Tevens is gestreefd naar het selecteren van moslims uit verschillende leeftijdsgroepen. We hebben ons daarbij speciaal gericht op eerste generatie en tweede generatie moslims. De reden hiervan is dat we vermoedden dat er verschillen tussen geïmmigreerde moslims en in Nederland geboren en opgegroeide moslims bestaan. De laatste groep is meestal opgegroeid met twee culturen, die van hun ouders en de Nederlandse. In hoeverre zij kennis hebben van de islam en de cultuur van hun ouders en zich daarbij thuis voelen kan relevant zijn voor de rol die zij toekennen aan sharia. Een groeiende groep tweede en derde generatie moslims heeft in Nederland een opleiding afgerond en functioneert in de samenleving op een manier die voor

16 Zo kan iemand van Turkse origine een hanafistisch-soenitische, soefistische, imami-shi'ietische of alevietische moslim zijn en iemand van Surinaamse afkomst kan heel goed een ahmadi-moslim zijn of juist de soenitische hanafi of sjafii school volgen.

17 In dit onderzoek is iemand een niet-praktiserende moslim, indien hij of zij zichzelf op deze manier omschrijft.

18 Salafisme wordt gezien als een fundamentalistische stroming binnen de islam en vaak met een gewelddadig gedachtegoed in verband gebracht. De AIVD (2009) waarschuwt ervoor om deze problematiek niet te negeren, maar ook niet te overschatten overschatten. Ze stelt (p. 11): 'Voor alle salafitische centra geldt inmiddels dat personen die te liëren zijn aan extremisme of terrorisme geweerd worden. Ook wordt het jihadistische gedachtegoed niet langer gepropageerd, waardoor gewelddadige geluiden langzaam maar zeker uit de salafitische moskeeën zijn verdwenen. Dit neemt niet weg dat nog wel sprake is van een anti-integratief gedachtegoed dat kan leiden tot onverdraagzaam isolationisme, polarisatie en in het meest ernstige geval tot het ontstaan van een parallelle samenleving.'

19 Bijlage 1, tabel 3, bevat een overzicht van de respondenten naar religieuze beleving.

voorgaande generaties nog ondenkbaar was. Tweede en derde generaties moslims kunnen hierdoor bovendien op een andere wijze tegen de islam en de samenleving aankijken dan hun ouders (zie Korf et al., 2008). Dit kan aanleiding geven tot conflicten binnen families of binnen de lokale gemeenschap.[20] Ook kunnen interpretatieverschillen tussen in Nederland opgegroeide moslims en geloofsgenoten of imams uit het buitenland veranderingen in de toepassing van sharia teweegbrengen.

De respondenten die wij hebben geïnterviewd bestaan grotendeels uit eerste (38 respondenten) en tweede (34 respondenten) generatie moslims. De derde generatie moslims wordt gevormd door één respondent. De eerste generatie is de grootste groep, omdat we een aanzienlijk aantal eerste generatie vluchtelingen hebben gesproken. Van de Marokkanen en Turken hebben we wel een groter aantal tweede dan eerste generatie moslims gesproken. In bijlage 1, tabel 4, is een overzicht te vinden van de herkomstlanden van de respondenten naar generatie.[21]

Diversiteit in geslacht

Het is belangrijk de onderzoekspopulatie divers samen te stellen wat betreft geslacht, omdat op basis van sharia ongelijke rechten aan mannen en vrouwen worden toegeschreven.[22] Over dergelijke verschillen op bijvoorbeeld de gebieden van erfrecht, bewijsrecht en familierecht zijn in de Nederlandse media geregeld berichten verschenen.[23] Spanning tussen sharia en internationaal aanvaarde mensenrechten kunnen zich bijvoorbeeld voordoen bij kwesties betreffende het verbod van onderscheid op basis van geslacht (Berger, 2006b, 2). De Koran, de Soenna en de *fiqh* bevatten regels die, als ze letterlijk worden verstaan, strijdig kunnen zijn met het gelijkheidsbeginsel. We willen de percepties en ideeën van moslims in Nederland onder andere in kaart brengen ten aanzien van de verschillende waarderingen van mannen en vrouwen in islam. Van belang voor dit onderzoek is óf deze regels in de actuele geschilbeslechting tot uiting komen en, zo ja, hóe dat gebeurt en hoe mannen en vrouwen dit ervaren.[24]

Geografische spreiding

De geografische spreiding van de Nederlandse moslimbevolking leidde tot verdere keuzes. De meeste moslims wonen in de grote steden in de Randstad. Daar staan ook verschillende grote moskeeën en bevinden zich de meeste moslimorganisaties. Autoriteiten binnen de gemeenschap tot wie men zich kan wenden voor advies of geschilbeslechting zullen dus zeer waarschijnlijk veelal in deze stedelijke gebieden

20 Zie Carsten (2004, p. 14-15) en Kirmayer (2002).

21 In de empirische hoofdstukken worden de respondenten die tot de tweede of derde generatie moslims behoren, tevens aangeduid aan de hand van het herkomstland van de (groot)ouders, zodat duidelijk is vanuit welke achtergrond gesproken wordt.

22 Zie Peters (2006, p. 5-8) voor een compacte analyse.

23 Zie bijvoorbeeld *Trouw* 3 september 2009, *Het Nederlands Dagblad* 4 september 2009.

24 In bijlage 1, tabel 1, is het aantal respondenten naar geslacht opgenomen.

te vinden zijn. Er is evenwel niet veel nodig voor een autoriteit om zich te manifesteren als geschilbeslechter; niet meer dan twee partijen die om een oordeel vragen. Het is dus zeker niet zo dat een moslimgemeenschap in een stad buiten de Randstad irrelevant is.[25] We verwachtten dat het nodig zou zijn om op verschillende plaatsten onderzoek uit te voeren, omdat het zeer onwaarschijnlijk leek dat we respondenten zouden treffen die in staat zouden zijn een totaaloverzicht van het voorkomen van geschilbeslechting op basis van sharia in het hele land te geven. We hebben ervoor gekozen om ons onderzoek te beginnen in vijf regio's; Arnhem-Nijmegen, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. Naarmate het onderzoek vorderde, hebben we tevens gesprekken gevoerd met respondenten in andere regio's, ondermeer in de provincies Limburg, Noord-Brabant en Overijssel. We hebben niet geprobeerd om alle provincies in het onderzoek te betrekken, maar ons in de keuze van te benaderen personen en instanties laten leiden door de informatie die we verkregen en in mindere mate door de contacten die we opbouwden. In principe had het onderzoek grensoverschrijdend kunnen zijn; Turkse moslims in Nederland onderhouden contacten met Turken in Duitsland, Marokkaanse moslims in Nederland trouwen met Marokkaanse bruiden uit België en de Irakese gemeenschap in Europa treft elkaar met regelmaat op feesten of bruiloften in de verschillende lidstaten. Op sharia gebaseerde normativiteit overschrijdt dan ook nationale grenzen. Hoewel dit een bijzonder interessant gegeven is, hebben wij ervoor gekozen om ons er – afgezien van de aandacht die we hebben besteed aan het gebruik van internet en andere media door respondenten – vanwege tijdsdruk niet mee bezig te houden en ons te beperken tot de opdracht om op sharia gebaseerde geschilbeslechting en advisering in Nederland te onderzoeken.

Respons en non-respons

Islam en sharia zijn als onderzoeksonderwerpen onder moslims gevoelige thema's. In het leggen van contacten en het maken van interviewafspraken was dit in eerste instantie een terugkerende hindernis. Bij veruit de meerderheid van de respondenten was het nodig vrij uitgebreid het doel van het onderzoek uit te leggen en te vertellen waarvoor de resultaten zouden worden gebruikt. Sharia bleek voor veel moslims een abstract begrip te zijn. Beoogde respondenten achtten zichzelf vaak niet bekwaam om erover te spreken en verwezen ons naar imams of bestuursleden van moskeeën. Omdat we juist ook deze 'gewone' moslims wilden spreken, hebben we er daarom al in de eerste weken van de onderzoeksperiode voor gekozen het begrip sharia niet te gebruiken bij de introductie van het onderzoek. Dit had het gewenste resultaat, aangezien een verandering van de introductie het maken van een afspraak versimpelde. In het interview vroeg de onderzoeker de respondent naar de betekenis die deze aan sharia gaf en dit bleek vrijwel altijd een goed startpunt voor een uitgebreid gesprek.

We hebben 175 potentiële respondenten benaderd. Hiervan weigerden er 15 direct mee te werken, met 82 anderen strandden onze pogingen in een wat verder

25 Een voorbeeld is de Nederlandse Moslim Partij die in 2007 in Enschede is opgericht, in 2009 aan de gemeenteraadsverkiezingen in Venlo meedeed en voor het eerst in 2010 aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Rotterdam mee zal doen.

gevorderd stadium. Uiteindelijk hebben we 93 interviews kunnen afnemen. De groep die direct medewerking weigerde hebben we naar de reden hiervan gevraagd, wat ons in ieder geval enig inzicht in negatieve verwachtingen over het onderzoek opleverde.[26] Van de 82 benaderde potentiële respondenten met wie geen interview heeft plaatsgevonden strandden 27 pogingen om een afspraak te maken ondanks eerdere toezeggingen van bereidheid. Tijdgebrek of ziekte waren de meest opgegeven redenen. In enkele gevallen beantwoordden beoogde respondenten hun e-mail niet meer of namen hun telefoon niet langer op. De redenen hiervoor zijn ons, als een even logisch als onvermijdelijk gevolg, onbekend. De grootste groep respondenten die niet mee hebben gewerkt betreft 34 mogelijke respondenten die nooit hebben gereageerd op (herhaaldelijke) e-mails en voicemailberichten.[27] Ook hiervoor zijn de redenen ons onbekend.

4. Ondervanging van problemen

De problemen die we zijn tegengekomen betroffen taalproblemen, de gevoeligheid van sharia als interviewonderwerp en tijdsdruk. We bespreken deze onderwerpen hier kort.

We hebben voornamelijk taalproblemen ondervonden in interviews met eerste generatie migranten. Een groot deel van de imams die we hebben gesproken beheerst het Nederlands slecht of niet, waardoor we gedwongen waren om met tolken (veelal toevallige moskeebezoekers) te werken. Het is mogelijk dat de vertaling door deze ad hoc tolken onprecies of incompleet was. We hebben geprobeerd dit te ondervangen door veel tijd uit te trekken voor dergelijke interviews en gericht door te vragen op onderwerpen waarvan we vermoedden dat de vertaling onvoldoende of onjuist was.

Sharia bleek een gevoelig onderwerp voor verschillende respondenten. Door te benadrukken dat we de data anoniem verwerken en door een ontspannen sfeer te creëren, hebben we geprobeerd te ondervangen dat respondenten niet wilden praten over specifieke onderwerpen. Ook hebben we respondenten in eerste instantie laten spreken over het bestaan van aspecten van sharia binnen de gemeenschap, vriendengroep of familie, waarna men vervolgens gemakkelijker over eigen ervaringen sprak. Een optimalisering van gesprekscondities sluit sociaal wenselijke antwoorden echter niet uit. We hebben dit probleem geprobeerd te ondervangen door, waar mogelijk, toepassingen van sharia of het gebrek hieraan in situaties waar we het juist verwachtten ook aan andere respondenten voor te leggen en zo voor verschillende casussen kleine controlegroepen te bevragen. Deze controlemethode resulteerde vooral in een nuancering van de informatie. Het heeft geen verzinsels of absolute onjuistheden aan het licht gebracht. Wat om mogelijke redenen van sociale wenselijkheid niet is gezegd –wat wordt weggelaten- probeerden we ook op deze wijze duidelijk te krijgen door om aanvullende informatie te vragen. De meeste respondenten gingen hier met plezier op in. We hebben geen aanwijzingen dat respondenten bewust informatie verzwegen.

---

26 Men gaf veelal aan te verwachten dat de resultaten van het onderzoek hoe dan ook door de media aangegrepen zouden worden om de islam en moslims negatief in het nieuws te brengen.

27 Een volledig overzicht van de non-respons staat in tabel 8 van bijlage 1.

Behalve dat we hebben gestreefd naar diversiteit binnen de groep van respondenten, hebben we ook gericht een aantal respondenten benaderd vanwege hun specifieke expertise in de hoop dat zij ons helderheid zouden kunnen geven over mogelijke problematische onderwerpen in de interviews of controversiële praktijken in de Nederlandse samenleving. Het betreft hier enkele maatschappelijk werkers, academici, advocaten en gemeenteambtenaren, zowel moslims als niet-moslims. De ervaring van deze groep en de meer analytische kijk die deze respondenten op het onderwerp hebben, bleken zeer nuttig om onze ideeën te toetsen en onze bevindingen aan te vullen.

Een ander probleem dat we zijn tegengekomen tijdens het onderzoek is de beperkte tijd die voor het onderzoek stond. Gedurende drie maanden diende een beeld geschept te worden van de opvattingen van moslims in Nederland ten aanzien van sharia. Het is ons gelukt om een groot aantal respondenten te spreken in deze drie maanden. De tijdsdruk heeft er echter ook voor gezorgd dat we niet in staat waren om met alle groepen moslims in contact te komen. We zijn voornamelijk in contact gekomen met respondenten met een hogere opleiding, aangezien zij veelal actief zijn in maatschappelijke organisaties en daardoor gemakkelijk te bereiken zijn.[28] Ook zijn we vanwege dezelfde reden voornamelijk in contact gekomen met moslims die de islam (wellicht bovengemiddeld) praktiseren. Dit laatste punt is echter niet al te problematisch aangezien het aannemelijk is dat minder religieuze moslims ook minder in contact komen met op sharia gebaseerde activiteiten.

5. Betrouwbaarheid en validiteit

Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in het bestaan van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. Door middel van een korte, verkennende studie dienden de beweegredenen van respondenten om al dan niet voor sharia te kiezen te worden achterhaald en de keuzes die ze hierbij maakten te worden uitgelegd. Bij de operationalisering van de vraagstelling is dit explorerende karakter als uitgangspunt genomen en zijn de definiërende, inventariserende, normatieve en sociale aspecten van het onderzoek centraal gesteld. De resulterende clustervragen vormen een breed en adequaat instrument om de centrale vraagstelling te beantwoorden en zijn van groot belang voor de algemene betrouwbaarheid en validiteit van de resultaten van het onderzoek.[29] We hebben de clusters aan onderzoeksvragen daarom zorgvuldig geformuleerd en uiteengezet in twee topiclijsten die bij alle interviews gebruikt zijn. Dataverzameling heeft vooral plaatsgehad middels semi-gestructureerde interviews. Deze methode doet recht aan de diversiteit en gelaagdheid van de opvattingen aan de respondenten. Het gebruik van topiclijsten tijdens de interviews leidde er toe dat consequent dezelfde soort vragen gesteld zijn aan alle respondenten en dat in voorkomende gevallen vragen tijdens een interview in diverse formuleringen herhaald zijn om het eerst gegeven antwoord te controleren. Daarbij

28 In bijlage 1, tabel 5, is een overzicht opgenomen van het opleidingsniveau van de respondenten.

29 Met 'betrouwbaarheid' bedoelen we de weergave van de werkelijkheid in onze onderzoeksresultaten, de vraag of verder onderzoek andere resultaten op zou leveren. 'Validiteit' betreft het meten van de juiste factoren en de generaliseerbaarheid van de gevonden resultaten (Hesse-Biber en Leavy, 2006. 59-61).

hebben we getracht, zoals reeds beschreven is, sociaal wenselijke antwoorden te ondervangen door open over het onderzoeksdoel te spreken en de interviews in een ontspannen sfeer te laten plaatsvinden. We hebben steeds ruim de tijd genomen voor de interviews zodat alle onderwerpen aan bod konden komen. Daarnaast hebben we, door consequent met de topiclijsten te werken, de *inter-observer reliability* vergroot.[30] Tijdens wekelijkse vergaderingen en dagelijkse contacten tussen de onderzoekers, waarbij het vergelijken van nieuwe data en eventuele afwijkende antwoorden centraal stonden, hebben we ervoor gezorgd dat de onderzoekers op een overeenkomstige manier de interviews afnamen zodat aan alle respondenten op gelijksoortige wijze dezelfde onderwerpen werden voorgelegd.

Gedurende het onderzoek controleerden we de gevonden data middels triangulatie.[31] We hebben hier in de loop van het onderzoek een viertal verschillende varianten van gebruikt (zie Noaks en Wuncup, 2004, 8). Middels *datatriangulatie* hebben we de gegevens die we via literatuurstudie, internetonderzoek en middels interviews verkregen hebben met elkaar vergeleken. *Onderzoekertriangulatie* bleek een essentiële en vooral in de eerste weken zeer vruchtbare techniek om aan de hand van interviews bevindingen te generaliseren en zo tot gedeelde aannames te komen die gedurende het onderzoek steeds verder werden gearticuleerd. *Methodentriangulatie* was wellicht de meest experimentele vergelijking, omdat individuele diepte-interviews en focusgroepdiscussies substantieel van elkaar verschillen. Evenwel bleken de twee methoden bij de toepassing van onze topiclijsten verrassend gelijksoortige antwoorden op te leveren. Dit was ook het geval bij de laatste focusgroepdiscussie waarbij we volgens de elicitatiemethode te werk zijn gegaan. *Theoretische triangulatie*, tenslotte, was van grote waarde in het testen van de op basis van onderzoeksdata gevormde werkhypotheses die we gedurende het onderzoek aan de hand van nieuwe bevindingen bijstelden en die zo gaandeweg van hypotheses naar conclusies transformeerden. Alle vormen van triangulatie hadden hetzelfde doel: het helder krijgen van de juistheid van de data door deze voortdurend te toetsen en bij te stellen aan de hand van nieuwe inzichten.

We hebben voor dit onderzoek een respondentengroep geïnterviewd die een zo scherp mogelijke afspiegeling van de Nederlandse moslimbevolking vormt. Onderzoeksdata gebaseerd op 93 diepte-interviews en drie focusgroepdiscussies kunnen onmogelijk de meningen en ideeën van alle moslims in Nederland omvatten, maar de toegepaste fenomenologische benadering stelde ons in staat om een beeld te krijgen van de situaties in de gemeenschappen van de respondenten. De gevonden resultaten hebben niet de hardheid die een uitgebreid kwantitatief onderzoek zou (kunnen) hebben, waar evenwel geen tijd voor was, maar geven door de diversiteit en geografische spreiding van de respondenten niettemin een goed beeld van het bestaan van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia in Nederland.

---

30 *Inter-observer reliability* refereert aan de overeenstemming of overeenkomst tussen verschillende respondenten in hun beoordeling van een concept of fenomeen. Voor dit onderzoek ging het bijvoorbeeld om de definitie van sharia, of de positie en de rol van de imam in het oplossen van conflicten.

31 Data triangulatie behelst het inzetten van twee of meer methoden om een onderzoeksvraag te beantwoorden. Indien beide methoden hetzelfde resultaat opleveren, geeft dit aan dat de data een hoge validiteit hebben (Hesse-Biber en Leavy, 2006, 65-66).

3 De betekenissen van het begrip sharia

In Nederland wordt vaak gesproken van 'de' sharia, terwijl dit begrip op meerdere manieren te interpreteren is (Oldenhuis et al. 2007, 119). Een emotie die lijkt te leven in Nederland is die van een angst voor sharia (Berger 2007, 506). Deze angst bestaat voornamelijk bij niet-moslims die bij het woord sharia denken aan een kant-en-klaar wetboek waarin de steniging van vrouwen en het afhakken van handen bij diefstal is opgenomen (Berger 2005; Oldenhuis et al. 2007, 123). Sharia bevat echter losse regels verspreid over de verschillende bronnen van de islam (Oldenhuis et al. 2007, 123) en omvat ook regels die een religieus, moreel of sociaal karakter hebben (Peters, 2009).

Dit hoofdstuk geeft in paragrafen 1 en 2 een beknopte uiteenzetting van de betekenis van sharia. Paragraaf 1 gaat in op de bronnen van de klassieke sharia, waarna in paragraaf 2 vier betekenissen die het begrip sharia kan hebben worden uiteengezet. Paragraaf 3 gaat vervolgens in op de opvattingen van academici rondom sharia in de Westerse context. Berger (2007, 507) schrijft dat niet duidelijk is hoe moslims in Nederland aankijken tegen sharia en welke rol sharia in hun leven speelt. Om hierin inzicht te geven, wordt in paragraaf 4 ingegaan op wat respondenten onder het begrip sharia verstaan. Hierbij besteden wij ook aandacht aan het perspectief van islamdeskundigen, zoals imams, en niet-islamdeskundigen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met opvattingen van respondenten ten aanzien van sharia en Nederlands recht.

1. Bronnen van de klassieke sharia

Sharia wordt gezien als het geheel van regels en voorschriften omtrent de manieren waarop moslims moeten handelen en zich moeten gedragen.[1] Moslims zien sharia als de goddelijke wet: *'zij bestaat uit de geboden en verboden die God door middel van Zijn openbaring aan de mensen heeft bekendgemaakt'* (Peters 2009, 141). In dit onderzoek vormt de betekenis die moslims in Nederland aan het begrip 'sharia' geven een wezenlijk aspect. Veelal vormt de klassieke sharia het uitgangspunt voor de individuele geloofsopvatting (Oldenhuis et al. 2007, 120). Om deze individuele opvattingen in een helder kader te kunnen plaatsen, is het zinvol eerst de kern, de bronnen, van de klassieke sharia, te verduidelijken.

De belangrijkste bron van sharia is de Koran. Voor moslims is de Koran het letterlijke woord van God (Oldenhuis et al. 2007,120; Berger 2006a,15).[2] De Soenna is de tweede bron van sharia. Soenna betekent 'traditie' en beschrijft met name de uitspraken en gedragingen van de profeet Mohammed. Door zijn relatie met God vormt het leven van Mohammed een belangrijk voorbeeld voor moslims (Berger 2006a, 18).[3] Enkele generaties na het overlijden van de profeet werden de handelin-

1 Letterlijk betekent sharia het pad dat naar het water leidt, of het pad dat gevolgd moet worden (Peters 2009, 141).

2 Hierbij dient opgemerkt te worden dat de interpretatie van de teksten in de Koran niet uniform is.

3 Respondenten gebruikten zowel God als Allah als aanduiding. Om de consistentie van de tekst te bewaren gebruiken wij 'God'. In de citaten wordt de uitspraak van de respondent overgenomen.

gen en uitspraken van Mohammed minutieus nagetrokken en tekstueel vastgelegd in *hadiths* (Berger 2006a, 19). De Soenna bestaat dan ook uit overleveringen (*hadiths*) van de profeet en zijn meest directe volgelingen (Peters 2009, 141). De Soenna is vooral belangrijk voor de juridische interpretatie van de Koran, omdat de Soenna de normatieve aanvulling op en de precisering van de Koran is (Leemhuis 2009, 78).

Het feitelijke corpus van regels dat expliciet in Koran en Soenna wordt gegeven, is beperkt en vooral toegespitst op familie- en erfrecht en in mindere mate op handelsrecht, strafrecht (Laroui 2008, 107-110; Hassan 2005, 147-154) en de omgang met niet-moslims (Peters 2009, 141). De regels die voortkomen uit de Soenna zijn concreter dan de regels die voortkomen uit de Koran, maar verschillende overleveringen in de Soenna spreken elkaar tegen, wat tot verschillende interpretaties leidt. De daadwerkelijke geboden en verboden van God moeten daarom met behulp van 'mensenwerk' worden achterhaald. De rechtswetenschap, de *fiqh* (afgeleid van het Arabische woord voor 'begrijpen'), is de intellectuele activiteit die zich hiervoor nodig is (Peters 2009, 141).

Uit deze rechtswetenschappelijke activiteit zijn de derde en vierde bron van sharia voortgekomen. De derde bron van sharia is de consensus, *idjmaa*. Dit houdt enerzijds de consensus tussen gelovigen over essentiële punten van de islam in (bijvoorbeeld de acceptatie dat de Koran het woord van God is) en concreter de overeenstemming tussen rechtsgeleerden over specifieke onderwerpen. De analogische redenatie, *kiyas*, is de vierde bron van sharia. Hierbij passen geleerden in een bepaalde situatie een rechtsregel toe die eerder in een andere, vergelijkbare, situatie is toegepast (Peters 2009, 143-144).

Om concrete voorschriften te ontwikkelen die niet expliciet beschreven stonden in de bronnen, is in de vroege Islam een rechtswetenschap ontwikkeld. Met gebruik van vaste redenatiemethoden werd door schriftgeleerden geprobeerd de bedoeling van de bronnen te achterhalen en deze naar nieuwe regels te vertalen. Dit werk, de intellectuele inspanning op het gebied van sharia, werd *ijtihad* genoemd en was enkel weggelegd voor schriftgeleerden die zich hadden bekwaamd in de bronnen en het recht (Berger 2006b, 22-23; Oldenhuis et al. 2007, 121). In de tiende eeuw, driehonderd jaar na de dood van de profeet, waren schriftgeleerden van mening sharia te hebben 'gevonden'. Na deze periode zijn schriftgeleerden commentaar blijven geven op oudere geschriften, maar er ontwikkelden zich geen nieuwe rechtsgebieden meer (Berger, 2005, 29). *Ijtihad* (de vrije interpretatie van de bronnen) was vanaf deze periode in principe niet meer geoorloofd (Peters 2009, 145).

In de uitleg van sharia zijn verschillende stromingen ontstaan die hebben geleid tot de ontwikkeling van verschillende rechtsscholen (*madhab*, meervoud *madhahib*) (Peters 2009, 144).[4] Tussen deze rechtsscholen bestaat geen hiërarchie en het staat moslims in principe vrij te kiezen tot welke school zij zich wenden (Oldenhuis et al.

4 Peters (2009, 144) wijst op de regionale verdeling van de scholen. Soennietische rechtsscholen zijn de malikieten (geheel moslims Afrika, met uitzondering van Beneden-Egypte en de oostkust), hanafieten (Turkije, de moslimse gebieden op de Balkan, het Arabische Midden-Oosten, Centraal-Azië, India en Pakistan), hanbalieten (Saoedi-Arabië), schafi'ieten (Beneden-Egypte, Oost-Turkije en in de moslimse landen rond de Indische Oceaan, vooral in Oost-Afrika, de Zuidkust van het Arabisch Schiereiland en in Indonesië). Berger (2006a, 25-26) voegt hier aan toe dat de shi'ieten formeel slechts één rechtsschool kennen, maar is onderverdeeld naar druzen (Libanon), zaydieten (Jemen), twaalver (Iran, Bahrein, Zuid-Irak) en isma'ilieten (verspreid over het Midden-Oosten, Pakistan, Oost-Afrika en landen als Groot Brittannië en Canada).

2007, 122); de onderlinge verschillen tussen scholen worden erkend en men verwijst ook naar elkaars uitspraken. Naast een eigen interpretatie van de sharia vormt een dergelijke rechtsschool ook een eigen theologische stroming (Berger 2006a, 25).

Belangrijk voor een goed begrip van sharia is dat sharia casuïstisch is en geen regels bevat die vergelijkbaar zijn met de regels en normen van bijvoorbeeld de Nederlandse grondwet (Oldenhuis et al. 2007, 122). Sharia is voornamelijk een plichtenleer, die voorschriften, rituele verplichtingen en omgangsregels bevat voor handelingen in deze wereld waarbij rekening wordt gehouden met de gevolgen van het gedrag voor het hiernamaals (Berger 2005, 29).

2. Vier betekenissen van sharia

Zoals hiervoor al opgemerkt is het begrip sharia op verschillende manieren te interpreteren. Otto (2008, 9-10) onderscheidt vier verschillende betekenissen die het begrip sharia in de praktijk kan hebben: de goddelijke sharia (*divine sharia*), de klassieke sharia (*classical sharia*), historische sharia(s) (*historical sharia(s)*) en de eigentijdse (*contemporary*) sharia. De eerste betekenis, de goddelijke sharia, betreft het gebruik van het begrip sharia als een door God gegeven maatschappelijk ideaal, dat wat God met de mens en maatschappij voorheeft (zie ook Berger 2006b, 16-17; Oldenhuis et al. 2007, 119). Sharia in deze betekenis wordt veelal gebruikt door mensen die sharia willen invoeren ten behoeve van een rechtvaardige samenleving. Sharia is dan meer een slogan of ideaal, maar vaak weet men niet hoe dit ideaal kan worden bereikt (Oldenhuis et al. 2007, 119; Berger 2006b, 17) en het zegt nog weinig over de concrete rechtsregels die daartoe moeten dienen. De tweede betekenis, klassieke sharia, betreft sharia als klassiek rechtsstelsel, zoals die is ontwikkeld en vastgesteld door schriftgeleerden voor *ijtihad* (zie ook Oldenhuis et al. 2007, 119). Verschillende moslimlanden noemen klassieke sharia als nationaal rechtssysteem (Otto, 2008, 8). Hiermee wordt de toepassing van het klassieke rechtsstelsel als basis voor de wetgeving in moslimlanden in de 20ste eeuw bedoeld (Berger 2006b, 17). Omdat het aantal rechtsgebieden in de klassieke sharia te beperkt was om voor een natiestaat bruikbaar te zijn, en bestaande rechtsregels verder uitgewerkt dienden te worden voor een praktische toepassing, ontwikkelden moslimlanden nieuwe interpretaties en zelfs nieuwe vormen van islamitische regelgeving (Berger 2006b, 17). Deze praktijk staat niet op gespannen voet met de klassieke sharia, want *'De klassieke sharia kent aan de heerser een eigen beleidsvrijheid (siyasa) toe om alles te regelen wat nodig is om Gods plan ten uitvoer te brengen, mits niet strijdig met de sharia*' (WRR 2006, 112). De derde vorm betreft de historische sharia(s); het totaal aan principes, regels, zaken en interpretaties dat gedurende de geschiedenis van de islamitische wereld tot aan het heden ontwikkeld is. Verschillende vormen van sharia zijn ontwikkeld onder invloed van de mensen en omstandigheden waar ze tot stand gebracht werden. Vanwege deze diversiteit spreekt men ook wel sharias, in het meervoud.

De vierde betekenis is eigentijdse sharia. Dit heeft betrekking op het hele spectrum van principes, regels, en interpretaties zoals die door religieuze, juridische en andere actoren in de islamitische wereld worden toegepast. De dominantie van rechtsscholen lijkt bij deze vorm verdrongen te worden door eclectische '*inter-madhab surfing*' (Otto, 2008, 10) en een meer individuele benadering van de islam.

Uit het voorgaande blijkt dat sharia geen eenduidige verzameling van regels is en dat er verscheidene interpretaties en toepassingen van het begrip zijn. Op het meest concrete niveau, dat van *fatwa's,* wordt de veelheid aan interpretaties van sharia duidelijk. *'Een fatwa is het oordeel van een schriftgeleerde over de wijze waarop de sharia over een bepaalde kwestie uitgelegd moet worden'* (Berger 2006a, 37). Een *fatwa* wordt niet over algemene onderwerpen gegeven maar is een antwoord op een concrete vraag. Dit is, zoals Berger stelt, het terrein waar sharia de dagelijkse praktijk ontmoet (Berger 2006a, 37). Deze uiteenzetting roept de vraag op welke plaats sharia in een westerse context inneemt, hoe deze context de interpretatie en toepassing ervan beïnvloedt en wat de bevindingen en zienswijzen van academici zijn die zich met deze kwestie bezighouden. Dit zal in de volgende paragraaf worden behandeld.

3. Sharia in het Westen: uiteenlopende visies

De aanleiding voor de Kamervragen die aan dit rapport ten grondslag liggen is de publicatie in 2009 van het rapport *Sharia Law or 'One Law For all'?* van de Britse organisatie Civitas, die zich met de bestudering van c*ivil society* vraagstukken bezighoudt. In dit rapport stelt de auteur, Denis MacEoin, dat de invoer van *sharia courts* in Groot-Brittannië een recept is voor rechtsongelijkheid tussen moslims en niet-moslims in dat land. Door bepaalde etnische en religieuze gemeenschappen boven de Britse wetgeving te plaatsen, zouden de rechten en vrijheden van het individu worden ondermijnd en zou het gezag van de Britse wetgeving waar alle Britse ingezetenen aan gebonden zijn, worden uitgehold. Volgens MacEoin kent Groot-Brittannië veel meer *sharia courts* dan de vijf die meestal in rapporten worden genoemd. Hij telt er zelf minstens 85, die voornamelijk vanuit moskeeën zouden opereren. Aangezien, zoals hij zelf aangeeft, het uiterst moeilijk is om erachter te komen wat er in deze *courts* gebeurt, baseert hij zich op *fatwa's* die op internetpagina's te lezen zijn. Deze internetpagina's worden veelal vanuit moskeeën beheerd. Volgens Neil Addison (2009, xi), die het voorwoord van het Civitas-rapport geschreven heeft, schuilt het gevaar van arbitrage op basis van sharia erin dat de oordelen van *Muslim Arbitration Tribunals* via overheidsrechtbanken opgelegd zullen kunnen worden, en dat vrouwen in moslimgemeenschappen vaak geïntimideerd zullen worden opdat ze zogenaamd vrijwillig instemmen met arbitrage door shariahoven en de uitkomsten daarvan (MacEoin en Green 2009). Hoewel Addison alleen bezorgdheid over de positie van vrouwen uitspreekt, strekt zijn argument zich impliciet uit tot veel meer leden van moslimgemeenschappen. Overal waar het individu zich tegenover het collectief geplaatst ziet, is het individu in een nadelige positie. Echter, er moet wel sprake zijn van een verenigd, eensgezind collectief. Indirect is het nagaan van het bestaan hiervan in Nederland een belangrijk aspect van dit onderzoek.

In de media en op internet werd de boodschap van het Civitas-rapport met ongeloof en bezorgdheid (*The Times*, 30 juni 2009, *The Daily Mail*, 29 juni 2009, *The Guardian,* 29 juni 2009) maar ook met veel sensatie gepubliceerd.[5]

5 Zie het artikel op de website van Tabloid Watch '*Mail wants you to be afraid of Sharia courts*' van 29 juni 2009 over sensationele berichtgeving rond het Civitas-rapport op http://tabloid-watch.blogspot.com/2009/06/mail-wants-you-be-to-afraid-of-sharia.html. Inhoudelijke reacties op het Civitas-rapport zijn echter ook kritisch van toon. In de Britse media zijn vragen gesteld over de ongenuan-

Het *Muslim Arbitration Tribunal* (MAT), de islamitische instantie waaronder de vijf *sharia courts* in het Verenigd Koninkrijk (in Londen, Birmingham, Manchester, Bradford en Nuneaton) ressorteren, baseert zich op de Britse *Arbitration Act* uit 1996. Deze stelt dat de oordelen van arbitragetribunalen bindend zijn volgens de wet, op voorwaarde dat beide partijen in een geschil er uit vrije wil mee instemmen dat het tribunaal over hun zaak oordeelt. In augustus 2007 zijn *sharia courts* gestart met het geven van hun oordelen op basis van sharia. Zaken die zij behandelen variëren van burenruzies en huiselijk geweld tot echtscheiding en erfenis. De vrees is dat vooral vrouwen door deze islamitische arbitragetribunalen benadeeld worden, gezien het onderscheid dat tussen mannen en vrouwen wordt gemaakt in het domein van het islamitisch familierecht. Ook zijn er zorgen over onvoldoende bescherming van vrouwen bij huiselijk geweld. Het hoofd van de MAT, Sheikh Faiz-ul-Aqtab Siddiqi, stelt dat de *sharia courts* mannen die gewelddadig zijn naar hun vrouw opdragen om zich door de oudsten van hun gemeenschap te laten begeleiden en op cursus te gaan om hun woede te leren beheersen. Enigerlei andere straf werd niet opgelegd en in elk van de gevallen hebben de vrouwen die eerder bij de politie aangifte hadden gedaan tegen hun man, de aangifte ingetrokken. Siddiqi rechtvaardigde deze aanpak door te stellen dat hiermee het huwelijk van de betrokken echtparen was gered en de echtelieden weer een nieuwe kans kregen (zie *The Sunday Times*, 14 september 2008).

Het Civitas-rapport is bekritiseerd door academici die zich met vraagstukken over islam en sharia in westerse samenlevingen bezighouden. Eén van de Nederlandse critici ervan is Martijn de Koning.[6] Hij wijst er onder meer op dat de methodologie van het onderzoeken van *fatwa's* op internet als indicatie van wat er in de Britse sharia rechtbanken plaats vindt niet deugt. Tevens stelt De Koning dat de auteur van het Civitas-rapport niet aangeeft uit welke rechtsscholen en islamitische stromingen de door hem vermelde *fatwa's*, die een vrouw-onvriendelijk, anti-westers en soms zelfs jihadistisch karakter lijken te hebben, afkomstig zijn. Er is geen indicatie voor de representativiteit van deze *fatwa's*. Ook wordt niet duidelijk gemaakt hoe in het rapport tot een rapportage van 85 *sharia courts* in Groot-Brittannië komt. De auteur van het Civitas-rapport geeft immers geen duidelijke definitie van het fenomeen *sharia court* en lijkt alledaagse religieuze advisering door een imam daar ook onder te scharen. Dit is volgens De Koning niet vergelijkbaar met arbitrage op basis van sharia bij de MAT. Tijdens MAT arbitrage zijn in principe naast de partijen twee andere personen aanwezig: een sharia-expert en een gekwalificeerde jurist (een *sollicitor*) die thuis is in het officiële Engelse recht (zie Bowen, 2009, 15-16). De beslissing is vervolgens gebaseerd op een mengsel van deze beide vormen van recht en overschrijdt de grenzen van het Engelse recht niet. Tevens is het mogelijk om tegen de beslissing in beroep te gaan bij een regulier Brits gerechtshof. Tegelijkertijd onderkent De Koning dat de positie van de vrouw en sociale druk om zich tot een *sharia court* te wenden een rol kunnen spelen.

In Canada heeft gedurende het afgelopen decennium een soortgelijk debat plaatsgehad over arbitrage door het *Islamic Institute of Civil Justice* (zie Korteweg, 2006, 2008, Razack, 2007, Emon, 2008). Deze arbitrage werd in 2003 door Syed Mum-

---

ceerde werkwijze en definiëring in het rapport (zie bijvoorbeeld *The Independent* (30 juni 2009), *The Telegraph* (29 juni 2009),

6 De Koning, 'Sheikh Google, Sharia & Arbitrage', Blog Archive Closer.

taz Ali, een gepensioneerd jurist en tevens islamitisch rechtsgeleerde, voorgesteld en vond voor- en tegenstanders onder zowel moslims als niet-moslims. Voorstanders gingen uit van een multiculturele benadering als de meest geëigende weg tot integratie van etnische en religieuze minderheden. Het toestaan en erkennen van islamitische arbitrage zou aan moslims de boodschap overbrengen dat zij zowel moslim als Canadees konden zijn. Mumtaz Ali argumenteerde dat het voor moslims in Canada essentieel was om, uiteraard binnen de grenzen van de Canadese wet, het eigen islamitische familierecht te kunnen volgen teneinde zich geaccepteerd te voelen als volwaardige leden van de Canadese samenleving. Tegenstanders, waaronder feministische activisten met en zonder moslimachtergrond, seculiere maar ook religieuze moslimmannen en vrouwen evenals niet-moslims, brachten daartegenin dat islamitische arbitrage patriarchale praktijken binnen moslimgemeenschappen van legitimiteit zou voorzien en dat het ten koste zou gaan van vrouwenrechten in moslimkringen. Een feministe van Iraanse afkomst, Homa Armojand, richtte de *International Campaign Against Sharia Court* in Canada op. Zij toonde zich een fel criticus van de hierboven beschreven multiculturele benadering, op grond van het argument dat religieuze groepsrechten duidelijk onverenigbaar zijn met vrouwenrechten. Korteweg (2006, 50-51) betreurt het dat het debat de vorm aannam van een discussie over de onderlinge verhouding tussen de brede concepten van '*de* islam' ten opzichte van '*de* Canadese nationale en culturele identiteit'. Wat haar betreft was het vanuit het oogpunt van vrouwenrechten in moslimkring vruchtbaarder geweest als de discussie zich had toegespitst op de manier waarop religieuze arbitrage praktijken onder overheidstoezicht zulke rechten zouden kunnen waarborgen. Moslima's in Canada maken volgens Korteweg immers toch wel gebruik van islamitische arbitrage dus dan is het voor hen wellicht beter als deze arbitrage door de overheid erkend wordt *en* daarmee onder overheidstoezicht plaatsvindt.

Hetzelfde argument wordt naar voren gebracht door Ihsan Yilmaz (2004, 180-181). Hij stelt dat moderne natiestaten, ook die in het Westen, moeten leren leven met een multiculturele realiteit waarin verschillende bevolkingsgroepen er verschillende normen, regels en 'wetten' (in sociaal-culturele zin) erop na houden. Een overheid moet die realiteit in zijn wetgeving en beleid niet negeren, maar daar rekening mee houden. Volgens Yilmaz biedt arbitrage op basis van sharia mogelijkheden om kwetsbare leden van moslimgemeenschappen, zoals vrouwen, te beschermen tegen machtsmisbruik in eigen kring. In dit verband noemt hij kwesties van huwelijk en echtscheiding, en met name het zogenoemde fenomeen van *limping marriages*; huwelijken die in een bepaalde jurisdictie gelden als ontbonden maar in de andere nog steeds van kracht zijn. Zo zijn er in Engeland moslimmannen die voor het Engelse recht van hun vrouw scheiden, maar tegelijkertijd weigeren om voor het islamitische recht de echtscheiding uit te spreken. Daarmee weerhouden ze hun vrouwen ervan om te hertrouwen en verkeren zij in de positie hun (ex-)vrouw te kunnen chanteren. De man is er dan immers toe in staat om in onderhandelingen met haar gunstige regelingen voor zichzelf te treffen op het gebied van bijvoorbeeld financiën, bezit of de omgang met de kinderen. Een ander misbruik dat Yilmaz noemt vindt plaats bij moslimkoppels in Engeland die enkel volgens het islamitisch recht getrouwd zijn. Dan kan de man er op een bepaalt moment vandoor gaan zonder een echtscheiding uit te spreken, terwijl de vrouw haar recht niet kan halen bij een reguliere Engelse rechtbank omdat die dat islamitische huwelijk niet erkent. De

vrouw kan in een dergelijk geval niet hertrouwen, omdat dat volgens de 'wetten' van de eigen moslimgemeenschap neerkomt op het plegen van overspel.

Overigens hebben de meeste moslims in Engeland volgens Yilmaz geleerd om bij dit soort kwesties de regels van de Engelse wet en die van sharia te combineren. Toch blijven er nog problemen over, zoals het *limping marriages* fenomeen dat tot grote bitterheid en frustratie tussen de echtelieden kan leiden. Juist om zulke problemen aan te pakken hebben moslims in Engeland *sharia courts* in het leven geroepen, aldus Yilmaz (2003). Volgens hem moet een westerse overheid garanderen dat zulke islamitische instanties op een veilige manier opereren, zodat een manier wordt gevonden om islamitische vormen van geschilbeslechting op wettige wijze te incorporeren (Yilmaz 2004, 181-182).

Deze observatie wordt echter niet gedeeld door een groep van moslimauteurs van de internationale onderzoeksorganisatie *Centre for Islamic Pluralism* die in 2009 het rapport *A Guide to Shariah Law and Islamist Ideology in Western Europe* hebben uitgebracht (zie Al-Alawi et al. 2009). Zij gaan uit van een scherp onderscheid tussen enerzijds traditionele sharia en radicale sharia. Traditionele sharia kent volgens hen veel nuanceringen voor de toepassing, waarbij rekening wordt gehouden met uiteenlopende perspectieven van moslimgeleerden en moslims bovenal opdraagt om zich in het sociale en maatschappelijke leven enkel te houden aan de wet van het (niet-moslim)land waar ze wonen. De radicale sharia betreft volgens hen oordelen die direct vanuit de Koran en de Soenna op fundamentalistische wijze worden geformuleerd en die de integratie van moslims in West-Europa in de weg zou staan. Daarmee brengt de radicale sharia volgens de auteurs een ongewenste maatschappelijke en wettelijke realiteit van segregatie van moslims ten opzichte van de meerderheid van niet-moslims teweeg. Niet alleen extremistische jihadisten die het bestelen en oplichten van niet-moslims goedkeuren maar ook een legaal opererende instantie als de *European Council for Fatwa and Research* (ECFR) wordt in het rapport onder de noemer van 'radicale sharia' geschaard. Het rapport meldt dat de ECFR weliswaar veel *fatwa's* uitgeeft die onschuldig lijken en soms zelfs de integratie van moslims lijken te stimuleren, maar dat andere *fatwa*'s van de ECFR op gespannen voet staan met westerse rechtsprincipes. Als ondersteuning van deze mening worden verschillende *fatwa's* aangehaald. Zo is er een door de ECFR gegeven *fatwa* die de plicht van de vrouw bevestigd om haar man ervan op de hoogte te stellen dat ze het huis verlaat en om in het gezelschap van een mannelijke beschermer (ofwel *mahram*) te reizen. Een andere *fatwa* staat vrouwen enkel toe om te scheiden via de rechtbank als ze in haar huwelijkscontract haar recht op echtscheiding heeft vastgelegd, terwijl mannen aan dergelijke voorwaarden niet gebonden zijn. Een derde voorbeeld is het verbod op het kopen van een huis met een rentedragende hypotheek indien de koper zelf niet in dat huis gaat wonen of voldoende vermogen heeft om het huis ook zonder hypotheek te verwerven (Al-Alawi et. al. 2009, 126-131). De auteurs van het rapport *A Guide to Shariah Law and Islamist Ideology in Western Europe* zijn van mening dat dergelijke opvattingen de segregatie van moslims van de rest van de samenleving in de hand werkt, hetgeen de ontvankelijkheid onder hen voor jihadistische propaganda kan bevorderen. In hun optiek dienen shariapraktijken onder moslims in West-Europa beperkt te blijven tot het strikt persoonlijke en vooral rituele domein en moet in het sociale en maatschappelijke leven voor hen enkel de officiële wetgeving van het land gelden. Binnen de West-Europese moslimge-

meenschappen voeren vertegenwoordigers van 'radicale sharia' wat hen betreft teveel de boventoon en krijgen die teveel erkenning van westerse overheden. Meer ruimte en erkenning zou er daarentegen moeten komen voor 'gematigde' vormen van geschilbeslechting in eigen kring, zoals bij Turkse en Koerdische alevieten en bepaalde door het soefisme geïnspireerde moslimgemeenschappen van Noord-Afrikaanse Berbers (Al-Alawi et.al. 2009, 135 – 139).

Auteurs bij FORUM (2009), een multicultureel kennisinstituut in Nederland, is van mening dat rechtspraak op basis van sharia in Nederland tot op heden niet voorkomt en deze vorm van rechtspraak wordt door de organisatie resoluut afgewezen. Deze mening hebben ze niet voor elke vorm van islamitische geschilbeslechting. Dit kan naar hun mening plaatsvinden indien het niet strijdig is met de Nederlandse wet en met de fundamentele beginselen en waarden van de Nederlandse rechtsorde en de individuele keuzevrijheid van alle betrokkenen daarbij gegarandeerd wordt. Als blijkt dat mensen in die vrijheid beperkt worden en bloot staan aan sociale druk dient de overheid daar tegen op te treden. Voorlichting over ongewenste shariarechtspraak door moslimorganisaties is volgens FORUM nodig.

Uit het bovenstaande volgt de vraag naar hoe moslims in Nederland sharia zien, en of ze geschilbeslechting op basis van sharia nastreven. Daarom vervolgt dit hoofdstuk met een uitgebreide uiteenzetting van de opvattingen en betekenissen van respondenten ten aanzien van sharia.

4. De betekenissen die moslims in Nederland aan sharia toekennen

Een belangrijke vaststelling die volgt uit de interviews die voor dit onderzoek zijn afgenomen, is dat er ook onder de geïnterviewde moslims geen eenduidige interpretatie van sharia bestaat. De respondenten hebben uiteenlopende interpretaties van de betekenis en rol van sharia. Opvattingen en toepassingen van sharia hangen veelal samen met de mate van kennis van het begrip en de praktische betekenissen die respondenten er aan geven. Om inzicht te geven in de betekenissen die aan sharia worden toegekend, bespreken we eerst het perspectief van de geïnterviewde islamdeskundigen. Vervolgens worden de perspectieven van de respondenten die geen islamdeskundigen zijn behandeld. Er wordt besproken of respondenten het begrip sharia kennen en, zo ja, of ze, welke betekenis ze aan sharia toekennen. Vervolgens wordt weergegeven hoe respondenten, indien ze het begrip kennen en gebruiken, sharia toepassen in hun leven.

Betekenissen van sharia volgens islamdeskundigen

Islamdeskundigen zijn in dit onderzoek geïdentificeerd als personen die inhoudelijke kennis hebben vergaard over sharia, veelal een publieke rol binnen een islamitische gemeenschap vervullen en door andere leden van de gemeenschap worden aangewezen als personen met veel kennis over sharia. In dit onderzoek omvat deze groep: imams, theologisch geschoolde bestuursleden van moskeeën en islamdocenten binnen en buiten de moskee.

Wanneer aan de geïnterviewde islamdeskundigen de vraag wordt voorgelegd wat sharia is, benoemen 22 van de 23 van de islamdeskundigen de Koran en Soenna als de onbetwistbare bronnen van sharia. Daarnaast noemen 19 van de 23 islamdeskundigen eveneens de *fiqh* en de daaruit voortkomende derde (de *idjmaa*) en vierde (de *kiyas*) als bronnen van sharia. Om dit verder te verduidelijken, wijzen de geïnterviewde islamdeskundigen erop dat er verschillende islamitische rechtsscholen zijn die voortkomen uit verschillen in interpretatie van regels uit de Koran en Soenna. Meer dan de helft van de islamdeskundigen[7] legt uit dat hun uitleg van sharia gebaseerd is op de islamitische rechtsschool waarin ze zijn opgeleid. Dit is afhankelijk van het land van herkomst, waarbij bijvoorbeeld Marokkaanse islamdeskundigen zeggen voornamelijk de malikitische rechtsschool te volgen en Turkse islamdeskundigen voornamelijk de hanafitische rechtsschool. De islamdeskundigen wijzen erop dat de basis van de rechtsscholen hetzelfde is, dat de scheiding tussen rechtsscholen niet strikt is en dat slechts de details per school verschillen. Negen van de geïnterviewde islamdeskundigen zeggen hieromtrent dat ze de opvattingen van verschillende islamitische rechtsscholen gebruiken als iemand hen advies vraagt. Een imam van begin veertig van een Marokkaanse moskee in Limburg zegt dat hij, indien hij advies geeft, niet alleen de malikitische rechtsschool raadpleegt, omdat: *'meer ogen meer oplossingen geven'*. Ook zegt een Somalische imam van eind zestig die actief is binnen Somalische gemeenschappen in Nederland dat hij zoekt naar antwoorden op vragen binnen de verschillende rechtsscholen zodat hij uiteindelijk een passend advies kan geven dat afgestemd is op de vragensteller.

Hoewel islamdeskundigen menen dat de bronnen van sharia vaststaan, zijn ze tevens van mening dat sharia ook betrekking heeft op de (mogelijk variabele) toepassing van de richtlijnen in de praktijk. In deze toepassing is er, volgens de respondenten, ruimte voor variëteit al naar gelang de actoren, de plaats en de tijd dit nodig maken. Een docent die actief is bij een Marokkaanse moskee in de provincie Utrecht vertelt hierover:

> *Sharia is eigenlijk alles wat de richtlijnen van de islam betreft. Dat staat in de bronnen; de Koran, de Soenna en de consensus onder geleerden. Sharia kent daarin twee gebieden; het vaste gebied, dat is een relatief klein gebied omvat, kort gezegd de vijf fundamenten van het geloof […]. Daarnaast kent de sharia een vrij gebied. De voorschriften in dit vrije gebied dienen te worden toegepast naar plaats, cultuur en omstandigheid.*

Een Turkse docent aan een opleiding voor islamitisch geestelijk werker voegt hieraan toe dat men kan spreken van twee mogelijke benaderingen bij de toepassing van islamitische voorschriften; een strikte uitleg van hoe deze voorschriften staan beschreven in de Koran en Soenna en een pastorale benadering, waarbij imams vanuit de feitelijke situatie die hen wordt voorgelegd een praktische toepassing beogen van deze voorschriften. Hij zegt hierover: '*De grote hoeveelheid aan interpretaties en toepassingen van regels uit de Koran en de Soenna die binnen de islamitische traditie bestaat, geeft de imam een grote mate van bewegingsvrijheid bij advisering.*' De ruime meerderheid van de respondenten die hierover zijn geïnterviewd, vindt dat deze

7 14 van de 23 islamdeskundigen die hierover zijn geïnterviewd, melden dat hun kennis van sharia gebaseerd is op een bepaalde rechtsschool.

bewegingsvrijheid bij advisering sharia bruikbaar maakt voor moslims in Nederland.[8]

Een aspect dat in alle gesprekken naar voren komt, is de nadruk op het grote aantal onderwerpen dat sharia omvat. Volgens islamdeskundigen heeft sharia betrekking op religieuze normen, waarden, handelingen, rechten en gebruiken. Een bestuurslid van rond de veertig jaar van een Turkse moskee beschrijft in dit kader dat sharia gezien kan worden als een *'paraplu voor islamitische regels voor binnen en buiten de moskee'*. Onder deze paraplu vallen volgens hem onder meer rituelen en gebruiken rondom bidden, vasten, het goed omgaan met buren en de pelgrimstocht naar Mekka. Door de breedheid van sharia te omschrijven, benadrukken deskundigen dat sharia betrekking heeft op alle aspecten van het leven van een moslim.

Dat sharia richtlijnen biedt voor alle aspecten van het leven, komt voort uit de letterlijke betekenis van sharia als 'de weg', ofwel sharia als de weg naar het paradijs. Ongeveer een derde van de imams kaart dit onderwerp expliciet aan tijdens het interview en vertellen dat moslims de weg van sharia moeten volgen om uiteindelijk in het paradijs te eindigen.[9] Alles wat goed en slecht is staat volgens hen beschreven in sharia en indien een moslim zich onthoudt van slechte dingen en zich goede dingen eigen maakt, is de kans groot dat hij of zij naar het paradijs mag gaan.[10] Een Marokkaanse imam uit Limburg omschrijft zijn interpretatie van sharia als volgt:

> *Sharia is het leven. De islam geeft oplossingen tot het einde van het leven. Sharia is ook een navigatiesysteem. Je moet een bestemming volgen en je moet weinig fouten maken om in het paradijs te komen. […] De sharia is de weg naar het paradijs en gaat over alles, over bijvoorbeeld vrouwen, de natuur, niet-moslims en oude mensen.*

Hij wijst erop dat niet alleen het opvolgen van sharia ervoor zorgt dat een moslim in het paradijs komt, ook zou het opvolgen van sharia ertoe leiden dat mensen vreedzaam en gelukkig samenleven.

De deskundigen benadrukken ook wat sharia volgens hen *niet* is. Volgens 22 van de 23 islamdeskundigen die hierover zijn geïnterviewd, omvat sharia geen vrouwenbesnijdenis en eerwraak.[11] Deze handelingen komen volgens de geïnterviewde

---

8 50 van de 59 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, zowel islamdeskundigen als respondenten die niet zijn geclassificeerd als islamdeskundigen, kaarten aan dat het mogelijk is sharia toe te passen in het leven in Nederland door de flexibiliteit van de toepassing van sharia.

9 Vier van de 15 geïnterviewde imams vertellen dat de letterlijke betekenis van sharia 'de weg is'. Een van de geïnterviewde imams legt het als volgt uit:

De meest oorspronkelijke betekenis van die term dateert van voor de komst van de islam, namelijk 'weg naar de bron'. Voor de bedoeïenen met hun kamelen en ander vee op het Arabisch schiereiland was het altijd essentieel om de weg naar het water, de bron, te vinden. In de islam werd aan dat begrip dus een spirituele betekenis gegeven, in de zin van de 'weg naar het paradijs', waar zich volgens deze religie de schitterendste waterbronnen bevinden.

10 Overigens stellen de geïnterviewde islamdeskundigen dat alleen God beslist of iemand welkom is in het paradijs en ook alleen God weet wat echt goed en slecht is.

11 Hierbij dient opgemerkt te worden dat de meningen onder moslims wereldwijd hierover minder eenduidig zijn. In een onder de shafi'ieten welbekend 14de eeuws *fiqh* boek, de *'Reliance of the traveller'* (vanaf verschillende internetpagina's te downloaden), staat bijvoorbeeld geschreven dat vrouwenbesnijdenis is toegestaan en dat ouders niet bestraft dienen te worden voor het vermoorden van kinderen; dit kan gelezen worden als het onbestraft uitvoeren van eerwraak. In dit onder-

islamdeskundigen voort uit specifieke culturele achtergronden en niet uit de islam. Op deze manier willen de islamdeskundigen de misvattingen die bestaan met betrekking tot sharia aankaarten. Een Turkse imam van begin vijftig omschrijft zijn eigen mening hierover als volgt:

> *Mensen in Europa en ook in Turkije weten de betekenis van sharia niet. Ze zeggen dat sharia een woestijnreglement is. Mensen zeggen dat eerwraak een aspect van islam is, dat het onder sharia valt. Maar als dit sharia is, dan ben ik ook helemaal tegen. Dit is tegenstrijdig met Allah.*

Er is één geïnterviewde salafistische jongerenprediker die meldt dat hij alleen 'extreme' vrouwenbesnijdenis veroordeelt en als niet-islamitisch beschouwt. Hij bedoelt hiermee een vrouwenbesnijdenis waarbij zowel de clitoris en de schaamlippen worden verwijderd. [12]

Sharia is dus, volgens de geïnterviewde islamdeskundigen, gebaseerd op de Koran en Soenna en veelal noemen ze ook de *fiqh* als richtlijn voor sharia. Afhankelijk van de afkomst van de deskundigen baseren ze hun uitspraken op een specifieke rechtsschool, maar de deskundigen melden tevens dat de scheiding tussen de rechtsscholen niet strikt is. De geïnterviewde deskundigen benadrukken dat sharia breed is en normen, waarden, handelingen, rechten en gebruiken omvat. Hierbij benadrukken de deskundigen dat sharia praktisch toegepast dient te worden bij advisering en geschilbeslechting.

Kennis van sharia bij andere respondenten

In deze paragraaf wordt ingegaan op de persoonlijke beleving van sharia door respondenten die niet als islamdeskundigen zijn geclassificeerd. In deze paragraaf wordt sharia als *lived religion*, als geleefde religie, uiteengezet (McGuire, 2008). Door expliciet sharia te beschrijven, zoals die wordt beleefd door de geïnterviewden die niet als deskundig worden getypeerd, kunnen mogelijke verschillen tussen de geleefde praktijk en geïnstitutionaliseerde praktijken zichtbaar worden.

In dit onderzoek meldt ongeveer een vijfde van de respondenten die geen islamdeskundigen zijn, dat ze niet bekend zijn met het begrip sharia.[13] Uit een rondvraag tijdens een focusgroep-discussie met moslims bij een lagere beroepsopleiding blijkt zelfs dat vijf van de zeven moslims nog nooit van het woord sharia hebben gehoord, ondanks meerdere jaren een Koranschool te hebben bezocht. Ook enkele hoger opgeleide moslims melden dat het begrip sharia voor hen onbekend of onduidelijk is. Een Marokkaanse moslima van midden dertig met een universitaire opleiding zegt in dit kader:

---

zoek zijn we dergelijke uitspraken echter niet tegengekomen. Een Somalische imam die zichzelf tot de shafi'ieten schaart, heeft zich bijvoorbeeld expliciet (en ook bij lezingen) uitgesproken tegen vrouwenbesnijdenis.

12 Een niet-salafistische respondent vertelt dat hij tijdens een bijeenkomst over vrouwenbesnijdenis bij de GGD een salafist heeft horen zeggen dat de profeet Mohammed in een *hadith* zegt dat besnijdenis bij een vrouw 'niet te diep' zou mogen zijn. Wanneer deze mening wordt gedragen door salafisten, betekent dit dat zij bepaalde vormen van vrouwenbesnijdenis accepteren.

13 10 van de 52 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, vertellen niet bekend te zijn met het begrip sharia.

Sharia, ik weet het niet hoor. Dat leefde helemaal niet bij ons thuis. Daar vernam ik pas wat van toen ik erover in de krant las.

De ruime meerderheid van de respondenten vertelt het begrip sharia wel te kennen.[14] In veel gevallen zeggen respondenten in eerste instantie dat ze onvoldoende kennis hebben om het begrip te omschrijven. In deze gevallen willen ze de onderzoekers doorverwijzen naar islamdeskundigen. Nadat de onderzoekers uitleggen dat het hen gaat om de persoonlijke betekenis van sharia voor de respondent en niet om een theologische definiëring van het begrip, leggen respondenten uit welke betekenis sharia voor hen heeft.

Ongeveer driekwart van de respondenten die bekend zijn met het begrip sharia, melden dat ze sharia niet bewust toepassen in hun leven.[15] Respondenten zeggen dat aspecten van sharia zoals bidden, op bedevaart gaan naar Mekka en het dragen van een hoofddoek belangrijke onderwerpen zijn in hun leven. Na expliciet te vragen of dergelijke gebruiken in overeenstemming met sharia zijn, zeggen verschillende respondenten niet over de kennis te beschikken om nauwkeurig de vraag te kunnen beantwoorden of het begrip niet in deze vorm in hun dagelijks leven te gebruiken. Het blijkt dat veel gedragingen in het dagelijkse leven van respondenten, hoewel het gebruiken omvatten die onder sharia zouden kunnen vallen, niet als zodanig bewust worden beleefd. Een bekeerlinge van twintig jaar die huisvrouw is zegt hierover:

De regels van de sharia pas ik toe in mijn dagelijkse leven, zonder hier erg bij stil te staan of over na te denken. Het is een onderdeel van me. […] Zoals een hoofddoek dragen. Dit is een regel en deze volg ik op. Maar als ik nu mijn hoofddoek opzet, denk ik niet: nu pas ik sharia toe. Het is gewoon een logisch onderdeel van mijn leven, omdat ik moslim ben.

Een deel van de respondenten die het begrip sharia kennen, kaarten aan het begrip niet te gebruiken vanwege de beladenheid van het begrip. Ook hebben we enkele (seculiere) moslims gesproken die bewust afstand hebben genomen van het geloof en sharia. Een Marokkaanse moslima van 25 jaar die actief op zoek is naar informatie over haar geloof zegt hierover het volgende:

Ik gebruik het woord sharia niet. Ik weet wel wat het is, maar sharia is voor mij persoonlijk te zwaar. Als ik over sharia praat zou ik mezelf de hele tijd afvragen of ik wel zo [volgens sharia] zou kunnen leven. Ik noem het liever regels, dat maakt het lichter. Maar het is geen bewuste keuze om sharia niet te noemen, dat is gewoon zo gekomen. Ik probeer als goede moslim de regels na te leven.

Het blijkt dat een vijfde van de respondenten niet bekend is met het begrip sharia. Daarnaast volgen respondenten onder andere de leefregels, normen, waarden en plichten die uit sharia voortkomen in hun dagelijks leven zonder er bewust van te zijn dat deze aspecten sharia zijn of dit voor zichzelf als sharia te omschrijven. In de

14 41 van de 52 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, vertellen bekend te zijn met het begrip sharia en kunnen uitleggen wat dit begrip voor hen betekent.

15 31 van de 42 respondenten die vertellen bekend te zijn met het begrip sharia, maken er melding van dat ze sharia niet bewust toepassen in hun leven.

volgende paragraaf wordt ingegaan op de persoonlijke betekenissen die respondenten aan sharia geven. Hierbij komen alleen de opvattingen en betekenissen aan van de 42 respondenten die kennis hebben van sharia en sharia (on)bewust in hun dagelijks leven toepassen.

Betekenissen van sharia in het dagelijks leven van andere moslims

De respondenten die kennis hebben van sharia geven diverse, persoonlijke, interpretaties van sharia. Er is een onderscheid te maken tussen respondenten die sharia vooral interpreteren als een systeem van normen en waarden, respondenten die sharia vooral interpreteren als voorgeschreven rites en respondenten die sharia voornamelijk als wet interpreteren. Deze punten worden achtereenvolgens uitgewerkt.

De helft van de respondenten, namelijk 21 van de 42 respondenten, beschouwt sharia als een normen- en waardensysteem. Respondenten hebben het in dit kader voornamelijk over naastenliefde, vrede, verdraagzaamheid en gelijke verhoudingen in een relatie. Een Turkse maatschappelijk werkster van 34 jaar zegt hierover: '*Sharia is voor mij gelijkwaardigheid, vrede, tolerantie en liefde'*. Volgens deze moslima weerspiegelt sharia haar gelijkheid als vrouw ten opzichte van de man. Sharia geeft haar, en andere respondenten die spreken over sharia als een normen- en waardensysteem, een leidraad voor gedragingen in het dagelijks leven. Een Marokkaanse moslim van veertig jaar uit de provincie Zuid-Holland meldt dat gedragsregels en de nastrevenswaardige karaktereigenschappen voor hem een grotere waarde hebben dan bijvoorbeeld de vaste regels rond riten, zoals vijfmaal per dag bidden.

Daarnaast wordt sharia door 16 van de 42 respondenten beschouwd als voorgeschreven rites. Hierbij komen onderwerpen aan bod zoals bidden, naar de moskee gaan, vasten, pelgrimage en het dragen van een hoofddoek. Door dergelijke rites uit te voeren, hebben respondenten behorende tot deze groep het gevoel volgens sharia te leven, zodat ze uiteindelijk in het paradijs komen. Niet alle respondenten koppelen dergelijke rites aan sharia. Veelal benoemen respondenten het belang van de rites, maar refereren ze eraan in het kader van algemene islamitische rites en benoemen het niet als sharia.

Een laatste onderscheid is te maken op basis van een minderheid van de respondenten, namelijk 5 van de 42 respondenten, die sharia omschrijven als wetgeving van waaruit recht gesproken kan worden. Binnen deze categorie is een tweede onderscheid te maken tussen twee respondenten die sharia omschrijft als een ideaal rechtssysteem en drie respondenten die sharia juist omschrijven als een verwerpelijk rechtssysteem. Beide punten worden achtereenvolgens besproken.

De respondenten die de nadruk legt op sharia als een ideaal rechtssysteem merken op dat wetten en regels van God altijd beter zijn dan de interpretaties en wetten van mensen, aangezien mensen in staat zijn fouten te maken. Sharia is volgens deze respondenten door God op aarde gebracht en God heeft de wetten en regels gemaakt. De respondenten die dit ideaalbeeld van sharia neerzetten, vinden het echter ook niet wenselijk om alle wetten van sharia uit te voeren. Een strafrechtelijke sharia zou volgens deze twee respondenten en andere respondenten enkel in een staat kunnen plaatsvinden die daadwerkelijk volgens de islam is ingericht. Een dergelijke

staat zou ook op natuurlijke wijze moeten passen in de culturele historie van het land. Dat is niet het geval in een land als Nederland met een niet-islamitische historie. Volgens verschillende respondenten zou in Nederland ook nooit een islamitische staat kunnen bestaan. Een Turkse schoonmaker van begin dertig vertelt ons:

> *Ik heb vroeger geleerd dat toen de islam over heel Europa heerste, lang geleden, en de sharia wet was, er maar één keer iemand ter dood is gebracht. Daarna wisten de mensen wat de straf was en pleegden ze geen misdaden meer. Ze waren bang van de straf. Misschien is het goed als mensen bang zijn van straffen, dat zou ook in Nederland helpen tegen de criminaliteit, maar daar gaat religie niet over. Zulke sharia past niet bij ons leven hier* [tegenover ons zit zijn vrouw, zonder hoofddoek, gekleed in een broek een sigaret te roken]. *Het is de overheid die dat moet regelen.*

Naast twee respondenten die sharia omschrijven als een ideaal rechtssysteem, zijn er drie respondenten die sharia juist omschrijven als een verwerpelijk systeem waar lijfstraffen, het onderdrukken van de vrouw en ongelijkheid in het huwelijk goed worden gekeurd. De respondenten die dit onderwerp aankaarten, zeggen veelal dat sharia erg ver van hen afstaat en dat ze zich er niet in kunnen vinden. Deze kleine groep respondenten schept een beeld van sharia dat overeenkomt met het beeld van sharia dat regelmatig wordt geschetst in het publieke debat in Nederland. Een Turkse niet-praktiserende moslim van 25 jaar, zegt:

> *Ik heb een negatieve associatie met sharia. Ik denk dan aan het afhakken van handen als je steelt, steniging, zweep slagen. Praktiserende moslims zullen denken aan andere dingen: de bruidsschat, het islamitisch huwelijk. Dit zie ik niet als een onderdeel van de sharia. Voor mij zijn dit onderdelen van cultuur en niet van sharia. Sharia staat voor mij voor lijfstraffen.*

De drie respondenten die sharia omschrijven als verwerpelijk systeem, zeggen dat de radicale aspecten van islam genegeerd dienen te worden. Een Surinaams-Javaanse moslima van 45 jaar zegt dat sharia voor haar de radicale aspecten van de islam weerspiegelt, zoals de uitspraken rondom het stenigen van vrouwen. Ze merkt in dit kader op dat moslims bepaalde aspecten moeten overnemen uit de islam en bepaalde aspecten van de islam moeten negeren, zoals het stenigen van vrouwen. Ze meldt dat deze vorm van sharia in Nederland niet voorkomt.

Zoals omschreven, geven respondenten diverse betekenissen aan sharia. De betekenissen die wij hebben waargenomen betreffen sharia als een normen en waarden systeem, sharia als voorgeschreven rites en sharia als wetgeving van waaruit recht kan worden gesproken. Naast de diverse betekenissen die respondenten geven aan sharia hebben we ook een diversiteit aan opvattingen van respondenten ten aanzien van sharia en het Nederlands recht waargenomen. Een uiteenzetting hiervan is te vinden in de volgende paragraaf.

5. Opvattingen ten aanzien van sharia en het Nederlands recht

Deze paragraaf omvat allereerst een uiteenzetting van de opvattingen van de geïnterviewde islamdeskundigen en andere respondenten over de verhouding tussen

sharia en het Nederlands rechtssysteem.[16] Vervolgens wordt ingegaan op ideeën die respondenten hebben over de toepassing van sharia binnen het Nederlands recht. Hierbij komen opvattingen aan bod van respondenten die ideeën hebben over de aanpak van bepaalde problemen en misstanden in moslimgemeenschappen. De aanpak die zij voor ogen hebben, kent een grotere (bemiddelings)rol toe aan instanties die kennis hebben van sharia.

Verhouding tussen sharia en het Nederlands rechtssysteem

De ruime meerderheid van de islamdeskundigen en de andere respondenten melden dat sharia flexibel is. Tijdens interviews wordt verteld dat de richtlijnen van sharia aangepast kunnen en moeten worden aan de tijd en context waarin iemand leeft. Dit houdt in dat straffen, zoals die in de Koran beschreven zijn, wellicht mogelijk zouden zijn in een land met een volledig islamitisch gezag, maar in een land als Nederland niet verdedigbaar zijn. De redenen hiervoor zijn gelegen in het specifieke culturele erfgoed van Nederland en de huidige samenleving in Nederland. Straffen zoals in de Koran vermeld, achten 54 van de 59 respondenten die hierover zijn geïnterviewd dan ook niet nastrevenswaardig. De overige vijf respondenten kaarten aan dat ze de straffen die in de Koran staan vermeld als afschrikmiddel voor ogen zien, waardoor volgens hen de criminaliteit en enkele andere misstanden drastisch zouden verminderen.

Flexibiliteit in de toepassing van sharia maakt het volgens de ruime meerderheid van de respondenten mogelijk om ook in Nederland volgens sharia te leven.[17] In dit kader vertellen zij dat het voor een moslim in Nederland geen enkel probleem is om te bidden en op bedevaart te gaan. Ook de meeste normen en waarden die voortkomen uit sharia komen volgens hen overeen met de Nederlandse. Een ruime meerderheid van de respondenten, namelijk 44 van de 59 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, zeggen dat het normerende deel van sharia al voor een groot deel wordt uitgevoerd in Nederland. Een Turkse moslim van 28 jaar die als vrijwilliger actief is in zijn moskee stelt in dit kader:

> *Elk land, ook Nederland, voert de sharia voor een deel uit. In Nederland zou je denk ik kunnen zeggen dat 60 procent van de wet al sharia is. Veel onderdelen zijn aanwezig in de wet. […] Stelen en moorden zijn ook absoluut verboden in islam*

Sterker nog, vindt een Surinaamse imam uit Zuid-Holland, de doelen van de islamitische wet, op het vlak van bijvoorbeeld rechtszekerheid voor iedereen en sociale zorg, zijn in een land als Nederland veel beter gerealiseerd dan in menig moslimland. Om die doelen gaat het volgens de imam uiteindelijk in sharia en niet om wat er letterlijk in de Koran en Soenna staat over bijvoorbeeld de bestraffing van diefstal. Zulke vormen van bestraffing (zoals het amputeren van handen) zijn wat hem

16 In deze paragraaf komen alleen de respondenten aan bod die kennis hebben van sharia. De respondenten die niet bekend zijn met het begrip sharia, worden buiten beschouwing gelaten.

17 50 van de 59 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, zowel islamdeskundigen als respondenten die niet zijn geclassificeerd als islamdeskundigen, kaarten aan dat het mogelijk is sharia toe te passen in het leven in Nederland door de flexibiliteit van de toepassing van sharia.

betreft vandaag de dag allang niet meer geldig. In islamitische landen waar dergelijke straffen nog wel worden toegepast, wordt er zijns inziens door de daar heersende regimes misbruik gemaakt van sharia als een middel tot machtsuitoefening.

Alle hierover geïnterviewde respondenten zeggen dat de Nederlandse wet dient te worden nageleefd.[18] Interpretatieruimten en niet bij wet geregelde terreinen kunnen zoveel mogelijk op islamitische wijzen worden ingevuld. Een Turkse imam van veertig jaar uit Nijmegen zegt dat het Nederlands recht en het islamitisch recht kunnen worden gezien als een trein, waarbij de Nederlandse wet de locomotief is. Hij leeft volgens de Nederlandse wet en voor de rest van de trein, zijn werk en zijn leven, kan hij kiezen:

> *Ik kan er zelf voor kiezen advies en inspiratie te zoeken bij de Koran. […] Mensen moeten hun weg zoeken en vinden, maar hun keuzes aanpassen. Ze moeten geen dingen doen die strijdig zijn met het Nederlands recht.*

Enkele respondenten vinden eveneens dat het belangrijk is te leven volgens de wetten van het land waarin je leeft, ook vanuit islamitisch oogpunt. Een Nederlandse salafistische bekeerlinge van 20 jaar die actief is binnen de jongerenvereniging van haar moskee, zegt hierover:

> *De islam zegt: je moet leven volgens de wetten in het land waar je woont. […] Ik volg de islam in mijn leven en ben tegelijkertijd blij met de rechten die ik heb volgens de Nederlandse wet. […] Ik haal hier de voordelen uit. […] Het Nederlandse recht geeft me als vrouw goede rechten.*

Alle islamdeskundigen met wie is gesproken gaan ervan uit dat de islamitische wet gebaseerd op sharia nooit de plaats van de Nederlandse wetgeving kan innemen. Een autochtone moslim en godsdienstdocent van een islamitische basisschool onderbouwt deze mening met een beroep op sharia:

> *Puur theologisch gezien staat de islamitische wet boven elke aardse wet verheven is, maar sharia bepaalt dat een moslim zich altijd dient te houden aan de geldende wetgeving van het land waar hij of zij woont. Ook als het de wetgeving van een niet-moslimland betreft. Wanneer de wetgeving hem of haar zou dwingen om zelf de islamitische geloofsregels met de voeten te treden, dan moet naar een ander land worden uitgekeken waar men wel een islamitisch leven kan leiden.*

De Nederlandse wetgeving kent volgens de respondent dergelijke tegenstrijdigheden met de sharia echter niet.

Verschillende respondenten onderstrepen dat het idee van invoering van een op sharia gebaseerde wetgeving in Nederland amper leeft onder de moslimgemeenschappen in Nederland. Respondenten zien het voornamelijk als schrikbeeld dat door sommige Nederlandse politici wordt opgeroepen. Een groenteboer van Marokkaanse afkomst in Utrecht merkt op:

> *Een partij als het CDA, wat die zeggen, over abortus en euthanasie enzo, is volgens de regels van de islam. [lachend] Heb je ook wel eens gezien dat de achtergrond van hun verkiezingsaffiches*

18 59 van de 59 hierover geïnterviewde respondenten, zowel islamdeskundigen als anderen, melden dat het belangrijk is de Nederlandse wet na te leven.

groen is? Ze zijn islamitischer dan ze denken. En ook de PVV, hun visie op criminaliteit, dat is best wel islamitisch eigenlijk.

De imam van een salafistische moskee moest lachen toen hij van de interviewer hoorde dat Kamervragen over het eventuele bestaan van shariarechtspraak in Nederland de aanleiding voor dit onderzoek is. Volgens hem zijn zulke vragen een symptoom van het zaaien van angst voor en haat tegen de islam door politici. Vervolgens legt hij uit dat sharia uit twee belangrijke niveaus bestaat:

Het ene niveau is dat van de persoonlijke geloofsbeleving, waarbij het gaat om zaken als rituelen, kledingvoorschriften, voedselvoorschriften, ethische regels voor het dagelijkse sociale gedrag enzovoorts. Voor dit niveau is ruimte binnen de Nederlandse wet en de Nederlandse samenleving. Het andere niveau betreft de samenleving als geheel. De toepassing van sharia op dat laatste niveau kan alleen een islamitische staat op zich nemen. Aangezien Nederland geen moslimland is en ook niet zal worden, kunnen mensen een dergelijke overheidswetgeving simpelweg niet verwachten.

Respondenten melden dus dat de flexibiliteit in toepassing van sharia het mogelijk maakt sharia ook in Nederland uit te voeren. Bij de toepassing van sharia in Nederland moet wel, aldus de respondenten, de Nederlandse wet worden nageleefd. Respondenten ervaren geen discrepantie tussen het naleven van de Nederlandse wet en sharia, aangezien er ruimte is voor de persoonlijke geloofsbeleving op basis van sharia binnen de Nederlandse wet. De toepassing van sharia op de samenleving als geheel is niet mogelijk in Nederland, maar volgens de respondenten die wij hebben gesproken is dit ook niet wenselijk.

De mogelijke rol van sharia-instanties binnen het Nederlandse rechtssysteem

Een vierde van de respondenten is van mening dat een sterkere en meer geïnstitutionaliseerde rol voor sharia, overigens binnen de grenzen van de Nederlandse wet, een nuttige bijdrage zou kunnen leveren aan het oplossen van sociale problemen binnen moslimgemeenschappen.[19] In deze paragraaf is allereerst aandacht voor de minderheid bestaande uit 15 van de 59 respondenten die dit idee hebben en vervolgens worden de opvattingen van de meerderheid van de respondenten hierover besproken.

Een bekeerling van rond de 30 jaar die bestuurslid is van een multi-etnische moskee vindt dat moslims in Nederland er zeer mee geholpen zouden zijn als er ook hier sharia-instanties kunnen opereren. Volgens hem zijn er moslims die weinig respect hebben voor het Nederlandse rechtssysteem. Hij vertelt dat dit kan leiden tot misstanden in moslimgemeenschappen, zoals criminaliteit, gebrek aan maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, huwelijksdwang, eerwraak en vrouwenbesnijdenis. Islamitische autoriteiten zouden, volgens het bestuurslid, meer gezag

19 15 van de 59 respondenten die hierover zijn geïnterviewd (zowel islamdeskundigen als andere respondenten), zeggen dat een grotere rol voor sharia kan bijdragen aan het oplossen van sociale problemen binnen moslimgemeenschappen in Nederland. Deze mening wordt gedragen door 7 bestuursleden van moskeeën, 1 salafistische imam en 6 moslims die niet zijn gedefinieerd als islamdeskundigen.

moeten krijgen om dergelijke problematiek aan te kunnen pakken. Volgens hem zou een vorm van erkenning van islamitische autoriteiten door de Nederlandse overheid ervoor zorgen dat misstanden in de moslimgemeenschap effectiever aangepakt kunnen worden. Islamitische benaderingen van schaamte, berouw en Godsvrees zouden volgens hem bijvoorbeeld zeer effectief kunnen zijn in de aanpak van criminelen met een islamitische achtergrond. Tevens zouden sharia-instanties met een beroep op de islam de positie van vrouwen, adolescenten en kinderen tegenover machtsmisbruik en willekeur binnen de eigen familie kunnen versterken. Zo kan volgens de bekeerling een meisje met een islamitisch oordeel in de hand waaruit blijkt dat ze niet hoeft te trouwen als ze dat niet wil, weerbaar worden gemaakt tegen huwelijksdwang van de kant van haar ouders. Op eenzelfde wijze zouden, volgens het bestuurslid, zulke islamitische bemiddelingsinstanties huiselijk geweld kunnen tegengaan en geschillen tussen gescheiden ouders over de voogdij over hun kinderen kunnen oplossen.

Een salafistische imam deelt de hierboven weergegeven mening. Hij vindt dat Nederlandse overheidsinstellingen meer aandacht moeten hebben voor de toepassing van islamitische normen en waarden om problemen in islamitische kring op te lossen. Ook zouden islamitische geleerden moeten worden geraadpleegd bij het zoeken van oplossingen voor problemen. Hij noemt daarbij het voorbeeld van echtscheiding. Hij wijst erop dat een vrouw die volgens de Nederlandse wet gescheiden is maar niet volgens sharia, binnen de eigen moslimgemeenschap niet mag hertrouwen. Als het om een Marokkaanse vrouw gaat kan ze, zo stelt hij, als ze naar Marokko reist, door de autoriteiten aldaar worden opgepakt als haar man een klacht indient dat ze is 'weggelopen'. Dit is mogelijk aangezien de religieuze scheiding in veel islamitische landen niet mogelijk is. Volgens de salafistische imam stelt deze situatie de man er toe in staat om zijn ex-echtgenote te chanteren, in gijzeling te houden en wraak te nemen voor het feit dat ze alleen naar Nederlands recht van hem is gescheiden. Op grond van het bovenstaande doet deze imam de aanbeveling aan de Nederlandse autoriteiten om het islamitische huwelijks- en echtscheidingsrecht een zekere mate te erkennen. Zo zou een ambtenaar van bijvoorbeeld de sociale dienst de man moeten vragen om mondeling te bevestigen dat hij gescheiden is van zijn vrouw. Dat maakt de echtscheiding immers ook islamitisch gezien geldig. Na een maand zou de ambtenaar de man opnieuw moeten oproepen om zijn mondelinge bevestiging van de echtscheiding te herhalen. Tot drie keer toe, aangezien echtscheiding volgens sharia pas na drie maanden definitief is. Dit om na te gaan of de man en de vrouw werkelijk uit elkaar zijn gebleven, aldus de imam.

In tegenstelling tot de hierboven omschreven minderheid gelooft de meerderheid van de respondenten niet dat er binnen de moslimgemeenschappen in Nederland behoefte aan en draagvlak voor een dergelijke institutionalisering van islamitische minderhedenjurisprudentie bestaat. Volgens een Turkse gemeenteambtenaar uit de provincie Zuid-Holland en een Turkse moskeevoorzitter van veertig jaar die geïnteresseerd is in de religieuze en maatschappelijke vragen van tweede en derde generatie moslims zijn de onderlinge verschillen en onenigheden tussen en binnen de moslimgemeenschappen veel te groot om daarop een uniforme shariabenadering toe te kunnen passen. Een Turkse moslim die directeur is van een islamitische maatschappelijke organisatie, denkt ook dat die behoefte onder moslims in Nederland niet leeft. Volgens hem willen moslims in Nederland niet dat hun oordelen van bo-

venaf worden opgelegd. Zij geven er juist de voorkeur aan zelf te zoeken naar religieuze meningen en oordelen die het meest bij hun eigen zienswijze aansluiten. Verschillende respondenten zijn van mening dat het huidige zelfreinigend vermogen van moslimgemeenschappen voldoende is om met maatschappelijke problemen waarmee ze te kampen hebben naar eigen inzicht om te gaan. Indien dit niet lukt, zouden ze hulp moeten vragen aan Nederlandse instanties. Zo zijn er verschillende moskeebestuurders en imams die vertellen dat ze jongeren met problemen soms doorverwijzen naar hulpverleningsinstanties. Ook zijn er verschillende moskeeën die geregeld overleg voeren met vertegenwoordigers van instanties als de politie of de GGD over bijvoorbeeld de aanpak van psychische problemen of criminaliteit onder moslims.

6. Conclusie

Sharia is een begrip dat op verschillende manieren wordt uitgelegd. De literatuur en de meningen van de door ons geïnterviewde respondenten komen grotendeels overeen waar het de vier bronnen van sharia betreft: Koran, Soenna, idjmaa en kiyas. Een minderheid van de respondenten zegt, hoewel ze wel moslim zijn, het begrip sharia geen mening toe te schrijven voor alledaagse zaken. Een enkeling heeft er zelfs nog nooit van gehoord. Respondenten die wel bekend zijn met het begrip verschillen onderling van mening over de betekenis(sen) van sharia. Een kleine minderheid ziet sharia vooral als een wetgevend systeem, een grotere groep omschrijft sharia als de religieuze riten van de islam, maar de meerderheid van de respondenten ziet het als een normen en waardenstelsel in brede zin. Veel respondenten stellen sharia niet bewust toe te passen of er actief mee bezig te zijn, waardoor het geen prominente rol in hun dagelijks leven heeft. Daarnaast associeert men sharia vooral met de uitvoerende en normatieve aspecten van religie en niet met concrete juridische zaken.

Door de respondenten werd geen concreet verlangen uitgesproken om sharia in Nederland ingevoerd te krijgen. Veel van de shariaregels waar men belang aan hecht, kunnen prima onder het Nederlandse recht worden uitgevoerd. Waar zich problemen zouden kunnen voordoen geven veruit de meeste respondenten aan dat sharia bepaalt dat moslims zich dienen te houden aan de geldende wetten van het land waar men woont of, indien dit onoverkomelijke problemen zou opleveren, te verhuizen. Dit neemt echter niet weg dat moslims wel degelijk een normerende en regulerende rol voor sharia in Nederland zien, en hoewel de meeste respondenten zelf weinig aan sharia refereren, proberen ze zich wel aan de regels te houden waar ze dit mogelijk achten. De overheid, zo menen sommige respondenten, laat hier kansen liggen door geen gebruik te maken van de mogelijkheden die sharia biedt om bijvoorbeeld de positie van naar Nederlands recht gescheiden islamitische vrouwen veilig te stellen, of islamitische criminelen door religieuze autoriteiten op hun gedrag en godsvrees aan te laten spreken. Het instellen van een officieel shariaorgaan wordt echter niet zonder meer als een gewenst of zelfs een goed idee gezien. Moslims in Nederland zijn etnisch en religieus divers en het zou een moeizame onderneming worden om personen te vinden die door alle verschillende groepen als de hoogste autoriteit op nationaal niveau geaccepteerd zouden worden.

De bevinding dat een meerderheid van de respondenten sharia omschrijft als normen en waardensysteem op basis van (de bronnen van) de islam, zien wij als een indicatie dat een groot deel van de moslims in Nederland deze betekenis van sharia zal onderschrijven. In het vervolg van dit rapport wordt sharia dan ook beschouwd als een normen en waardensysteem op basis van de islam. Indien we het begrip op een andere manier hanteren, zal dit expliciet genoemd worden.

4 Advisering

In dit hoofdstuk gaan we in op advisering op basis van sharia. Hierbij gaat het om situaties waarin een persoon een autoriteit benaderd om advies in te winnen over hoe te handelen in overeenstemming met sharia onder specifieke, vaak problematische, omstandigheden. De traditionele islamitische instituties die zich met dergelijke adviserende praktijken bezighouden, zijn praktisch afwezig in Europa (Van Bruinessen, 2003, Yazbeck Haddad en Golson, 2007; Hellyer, 2008, 51-54). Daarom is het, zoals Bowen (2010, 24) stelt, moeilijk om het islamitische vocabulaire van *muftis* (juridische adviseurs), *ulamâ* (islamitische geleerden) en *faqîhs* (juristen) te gebruiken in de Europese context. In dit hoofdstuk wordt behandeld wie volgens de respondenten kennis heeft van sharia. In het vervolg wordt in dit hoofdstuk gesproken over autoriteiten. In dit hoofdstuk komt aan de orde wie volgens de respondenten de kennis of de autoriteit heeft om adviezen over sharia te geven in Nederland. De onderwerpen waarover advies worden gevraagd zijn divers en variëren van islamitische leefregels tot advies ten behoeve van het oplossen van een geschil of probleem. In dit hoofdstuk worden adviezen en de toepassing ervan besproken.

Respondenten raadplegen diverse autoriteiten: de eigen sociale groep, imams in Nederland, imams en geleerden in het buitenland, bestuursleden van moskeeën en (islamitische) maatschappelijke organisaties. We bespreken de adviserende rol van deze autoriteiten achtereenvolgens in de paragrafen 1 tot en met 5. Hierbij gaat onze aandacht specifiek uit naar de waardering die respondenten aan een autoriteit geven, de mogelijkheden om autoriteiten te benaderen en de adviezen die autoriteiten geven. Ook kijken we naar de invloed van sociale druk of sociale controle op het naleven van adviezen van autoriteiten. Boven de verschillende wereldse autoriteiten staat echter altijd God, aldus de respondenten.[1] In paragraaf 6 gaan we dieper op de mogelijke consequenties van deze visie in. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie in paragraaf 7.

1. Sociale groep als autoriteit voor advisering

De sociale groep als autoriteit bij advisering op basis van sharia wordt gevormd door de familie, vrienden en voorbeeldfiguren. De sociale groep vormt een autoriteit vanwege het vertrouwen dat in hen bestaat. Dat vertrouwen is de reden dat levensvragen aan de leden van de groep worden voorgelegd en persoonlijke problemen met hen worden gedeeld. Daarnaast kan de groep een sturende factor zijn in de uitoefening of waardering van het geloof, vanwege het oordeel van de sociale groep over geaccepteerd gedrag.

1 Respondenten vertellen dat alleen God de antwoorden heeft, omdat alleen God alwetend is. Ze geven aan dat zijzelf alleen verantwoordelijk zijn voor hun daden en op de dag des oordeels naar eer en geweten tegen God moeten kunnen zeggen dat ze hun best hebben gedaan om de goede keuzes te maken.

Familie

Alle respondenten, met uitzondering van de bekeerlingen, melden dat hun eerste bron van kennis over sharia in de vroege jeugd ligt, omdat het deel uitmaakte van de opvoeding. Kennis van de islam wordt veelal doorgegeven van de ouders aan de kinderen, maar ook andere familieleden kunnen de zorg dragen voor een door islamitische normen en waarden geïnspireerde opvoeding. Ouders kunnen hun kinderen al dan niet stimuleren om de Koran te lezen, te bidden, naar de moskee te gaan en koranles te volgen, en geven vaak sociale waarden door aangaande bijvoorbeeld omgang tussen de seksen, respect naar ouderen en goed nabuurschap. Een Turkse moeder van in de dertig vertelt in dit kader dat ze het belangrijk vindt aan haar kinderen, die op de basis- en middelbare school zitten, de islamitische waarde van goed nabuurschap over te dragen. Als ze eten heeft gekookt geeft ze daarvan altijd een deel van aan haar (autochtone) buren, omdat ze het belangrijk vindt om als moslima het goede voorbeeld te geven aan haar kinderen. Hoewel de Turkse moeder een voorbeeld vormt van een ouder die kennis over sharia overdraagt aan haar kinderen, komt het echter ook voor dat moslimjongeren van huis uit weinig islamitische bagage meekrijgen.

Wanneer men advies op basis van sharia zoekt, zijn familieleden voor de meerderheid van de respondenten (namelijk 38 van de 52 respondenten die hierover zijn geïnterviewd) de eerste informatiebron. Familieleden zijn daardoor een belangrijk, zo niet het voornaamste, aanspreekpunt voor vragen. De mate van autoriteit die aan familieleden wordt toegekend voor informatieverstrekking over sharia is niet eenduidig. Zo kan aan verschillende familieleden een verschillend niveau van kennis en hiermee samenhangend een verschillende mate van autoriteit worden toegeschreven. Een Turkse jongen van begin twintig die een beroepsopleiding volgt bij een instelling die zich inzet voor probleemjongeren, zegt dat hij zijn oma in Turkije belt met vragen, omdat zij alles weet over de islam. Hij kent dus, wat betreft kennis over de islam, meer autoriteit toe aan zijn oma dan aan zijn familieleden in Nederland. Indien respondenten van mening zijn dat hun familieleden niet over voldoende kennis beschikken van sharia, leggen ze hun vragen liever voor aan iemand anders aan wie ze wel autoriteit toekennen op dit gebied.

Hoewel familieleden een autoriteit vormen voor veel respondenten, komt ook het tegenovergestelde voor. Een minderheid van de respondenten, namelijk 14 van de 52 respondenten, ziet familieleden niet als autoriteit in relatie tot kennis over sharia. Deze minderheid bestaat uit twee groepen. De eerste groep betreft respondenten die de kennis en het handelen van familieleden als respectievelijk onvoldoende en niet-islamitisch beoordelen. Dit is het geval wanneer respondenten praktiserend moslim zijn en hun familieleden niet, of indien familieleden de islam op minder strenge manier belijden. In sommige gevallen kan dit zelfs leiden tot een omgekeerde autoriteitsrelatie. Zo meldt een senior onderzoeker aan een Nederlandse universiteit dat het voorkomt dat salafistische jongeren er een opvoedende houding ten aanzien van hun familie op nahouden. In dit geval geven ze familieleden ongevraagd adviezen over de 'juiste' geloofsbelijdenis of berispen ze familieleden bij 'slecht' gedrag. Dit kan tot conflicten binnen de familie leiden. Familieleden die zich tegen deze houding verzetten, kunnen geïntimideerd worden doordat de salafistische jongeren hun uitspraken kracht bijzetten door te dreigen met hel en ver-

doemenis.[2] Een afkeurende houding ten aanzien van het gedrag van familieleden is ook terug te vinden bij tweede en derde generatie respondenten die kritisch zijn over de kennis over sharia van hun (groot)ouders. Volgens hen komt het verschil voort uit het feit dat de eerste generatie veelal op latere leeftijd naar Nederland is gekomen en hun kennis van sharia voortkomt uit overlevering en niet uit schriftstudie. Een Marokkaanse moslim van 27 jaar die werkt met probleemjongeren in een wijk van Nijmegen vertelt in dit kader:

> *Mijn vader bidt wel, maar als hij bidt, denkt hij aan alle andere dingen die hij nog moet doen. Onze ouders kwamen naar Nederland, waren opgevoed met islam, maar denken er niet meer over na.*

Moslims die in Nederland zijn geboren of op jonge leeftijd naar Nederland zijn gekomen, zouden volgens bovenstaande Marokkaanse respondent en enkele andere respondenten meer bewust op zoek zijn naar hun (religieuze) identiteit en hierdoor hun kennis halen uit islamitische geschriften.

Een tweede groep respondenten die familieleden niet als autoriteiten op het gebied van islam en sharia beschouwen, betreft jongeren die kritisch zijn over de autoritaire, met een beroep op de islam gelegitimeerde, opvoedingsstijl van hun ouders en zelf de islam zijn gaan onderzoeken. Deze groep komt overeen met een categorie jonge moslims die door Korf et al. (2008, 110) is beschreven. Deze jonge moslims verdiepen zich in het geloof om uit te komen bij een vrijere beleving van de islam. Door middel van kennis van het geloof formuleren ze pragmatische argumenten om meer persoonlijke vrijheid van hun ouders te verkrijgen.

Familieleden vormen een belangrijke autoriteit voor de meerderheid van de respondenten waar het informatie en advies over sharia betreft. Niet alleen kan kennis over sharia tijdens de opvoeding zijn doorgegeven, ook vormen familieleden een belangrijk aanspreekpunt voor respondenten bij vragen en problemen op latere leeftijd. Advies wordt niet aan alle familieleden gevraagd, er wordt een verschillend niveau van kennis over sharia toegeschreven aan individuen. Voor een minderheid van de respondenten vormt familie geen autoriteit voor advisering. Dit is het geval wanneer respondenten vinden dat de kennis over sharia van familieleden niet voldoende is of als respondenten juist vinden dat hun familieleden het geloof te streng belijden.

Naaste vrienden

Naaste islamitische vrienden zijn van belang als autoriteit voor alle respondenten. Ze vormen, samen met familieleden, een eerste aanspreekpunt indien respondenten behoefte hebben aan informatie over islam of advies op basis van sharia. Wie binnen de familie en vriendenkring als geschikt wordt beschouwd om een vraag te beant-

2 Hoewel dit niet altijd geaccepteerd wordt. Een respondent vertelde:
Mijn neef begon een paar jaar terug erg salafistisch te doen. Niet meer naar school, altijd een witte djellaba aan, z'n baard laten staan en steeds maar bidden. Toen ging 'ie ook kankeren op Nederland en zegen dat zijn ouders niet islamitisch genoeg waren. Toen heeft mijn oom hem voor twee jaar terug naar Marokko gestuurd, dan mag hij eerst eens daar op de boerderij werken en dan nog eens komen kijken hoe slecht hij het hier heeft.

woorden, hangt af van de aard van de vraag. Een Iraanse huisvrouw vertelt in dit kader dat ze haar vragen over de uitoefening van haar geloof voorlegt aan haar moeder. Vragen die betrekking hebben op seks legt ze voor aan vriendinnen.

Vrienden kunnen een sturende invloed hebben op de uitoefening en waardering van het geloof. Hierbij speelt de benadering van de islam binnen vriendengroepen veelal een rol. Wanneer iemand vrienden heeft die het geloof belangrijk vinden, zal dit vaak tot gevolg hebben dat hij of zij door hen wordt gestimuleerd zich te gedragen als een 'goede moslim', waarbij de definiëring van het gedrag van een goede moslim afhangt van de normen en waarden binnen de vriendengroep. Ongeveer de helft van de respondenten meldt dat binnen hun vriendenkring veel over het geloof wordt gesproken.[3] Zo vertellen Marokkaanse vrijwilligers van 18 tot 25 jaar bij een islamitische sociaal-maatschappelijke organisatie, dat het voor hen belangrijk is om islamitische boeken van auteurs als Yusuf al-Qaradawi en Tariq Ramadan, die het leven van moslims in Europa als thema hebben, te bespreken met hun vrienden.

Veelal bestaat een vriendenkring uit een groep mensen die vergelijkbare opvattingen en perspectieven hebben. Wanneer er verschil bestaat in opvattingen tussen vrienden of wanneer de opvatting van één van de vrienden verandert, kan dat aanleiding geven tot een bewuste keuze om het contact te verbreken. Een Marokkaanse moslim van 27 jaar die werkt met probleemjongeren in een wijk van Nijmegen vertelt in dit kader dat hij en zijn vrienden niet bezig waren met het geloof. Ze gingen uit, stalen af en toe iets, en hadden vriendinnen. Een aantal maanden geleden realiseerde hij zich dat hij zijn leven wilde verbeteren. Hij is zich meer gaan verdiepen in de islam en heeft vanaf dat moment afstand genomen van zijn vriendengroep, om te voorkomen dat hij negatief door ze zou worden beïnvloed en zou terugvallen in zijn oude gedrag.

Een aantal respondenten uiten zich kritisch over de invloed van sociale druk vanuit de vriendenkring op de uitoefening van het geloof, ongeacht of de sociale druk ervoor zorgt dat een persoon zich meer of minder als een 'goede moslim' gaat gedragen. Een bekeerling van begin dertig geeft het voorbeeld van bidden, buiten de vijf dagelijkse verplichte islamitische gebeden om. Hij merkt op dat, als hij vaker zou gaan bidden omdat hij zich zou aanpassen aan zijn sociale omgeving, dit eigenlijk islamitisch onzuiver is tegenover God. Bidden omdat hij druk ervaart is geen legitieme reden, het maakt het gebed zelfs ongeldig, vindt hij, omdat hij als moslim vanuit zijn eigen geweten dient te handelen.

Vrienden kunnen elkaar ook corrigeren en aanvullen in het dagelijks leven. Een Marokkaanse groenteboer in Utrecht vertelt hierover tijdens een interview in de achterkamer van zijn winkel:

> *Ik heb een buurjongen, ook een Marokkaan. Een goede vriend van mij. Hij is geadopteerd. Ik weet dat hij rookt en dat hij drinkt, maar goed, het is zijn leven. Maar een tijdje terug kwam hij met de ramadan in mijn winkel. Hij pakte een pistachenootje, en at het op. Ik zei: 'dat moet je niet doen, mensen vasten. Dat jij niet vast, is jouw zaak, maar ga niet voor mijn neus staan eten'. Hij zei: 'dat vasten, ik heb het allemaal uitgezocht. Het is allemaal onzin. Dat bidden ook'. Toen werd ik heel boos van binnen, maar ik hield me in. Het is zijn leven. Maar toen kwam ik hem tegen op een grote Marokkaanse viering van het Suikerfeest, waar mensen elkaar feliciteren met het einde van de ramadan. Hij was heel vrolijk en begroette me. Ik zei: 'ik zou je wel willen*

3 20 van de 45 respondenten melden dat ze binnen hun vriendenkring veel over het geloof spreken.

feliciteren, maar dat heeft geen zin. Jij gelooft hier toch allemaal niet in? Jij bent toch geen moslim?' Toen werd hij even heel klein.

Naast familieleden blijken vrienden een belangrijke bron van advisering. Wie respondenten benaderen, familie of vrienden, hangt af van de aard van de vraag. Naast advisering, spelen vrienden een rol bij de uitoefening en waardering van het geloof. Vrienden kunnen stimuleren dat een persoon zich gedraagt als 'goede' moslim, waarbij sociale druk een rol kan spelen. Wanneer vrienden een andere opvatting hebben over het belang van islam of wanneer de opvatting van één van de vrienden verandert, kan het een bewuste keuze zijn om het contact te verbreken.

Voorbeeldfiguren

Afhankelijk van de persoon en de situatie kunnen verschillende mensen voorbeeldfiguren vormen binnen de sociale groep. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan een familielid, een vriend, of een kennis die zich ontfermt over een jongere moslim. Ook is het mogelijk dat een persoon binnen een organisatie of een jongerenwerker een voorbeeldfiguur is voor anderen. Voorbeeldfiguren zijn in de positie om jongeren te sturen en zijn op deze manier een belangrijke autoriteit. Zo kan een duidelijke voorbeeldfunctie aan een Marokkaanse moslim van begin veertig uit Utrecht worden toegeschreven. Hij is niet alleen maatschappelijk succesvol, hij is ook actief binnen de moskee die hij bezoekt, de wijk waar hij woont en de stad waar hij leeft. Hij maakt zich sterk voor de sociaaleconomische positie van jongeren, bijvoorbeeld door hen te helpen met het zoeken naar stageplaatsen. Door zijn kennis en ervaring, op religieus en maatschappelijk gebied, leggen jongeren hem vaak allerhande vragen voor. Zo stellen ze hem vragen over de islam, werk en stages. Ook leggen ze hem *fatwa*'s voor die schriftgeleerden in het buitenland hebben gegeven. Hij vertelt dat ze hem vragen om zijn mening over de *fatwa* en of hij vindt dat de *fatwa* opgevolgd moet worden. Niet alleen jongeren komen naar hem toe met dergelijke vragen, ook ouderen benaderen hem wanneer ze problemen ervaren met hun kinderen of met jongeren in de buurt.

Een andere respondent met een voorbeeldfunctie is een gemeentemedewerker van rond de vijftig jaar en van Marokkaanse afkomst. Hij heeft een senior beleidsfunctie in één van de vier grote steden en wordt ook regelmatig door mensen uit de lokale Marokkaanse gemeenschap benaderd. Hij wordt gezien als een geslaagd persoon met een goede ontwikkeling en, omdat hij regelmatig in de moskee komt, als een vrome en oprechte moslim. Enerzijds houdt deze man verzoeken om advisering af, omdat hij geen schriftgeleerde is en ook niet teveel als steunpilaar van de Marokkaanse gemeenschap in de stad gezien wil worden, anderzijds heeft hij een grote kennis van zowel de islam als van de gemeentestructuur en gemeentelijke organisaties. Bovendien is hij vroeger sociaal werker geweest waardoor hij in staat is zich ontwikkelende sociale problemen te signaleren. Indien hij het idee heeft dat het gevraagde advies niet zozeer religieus is als sociaal praktisch, helpt hij mensen vanuit die kennis en ervaring. Vervolgens, zo vertelt hij, zien veel van de vragenstellers de adviezen die de respondent geeft als het toepassen van advisering op basis van de sharia. De respondent vertelt dat hij bij de adviezen die hij geeft, nagaat of deze niet in tegenspraak met de islam zijn, maar de nadruk ligt voor hem op het effectief hel-

pen van mensen om de weg te vinden binnen de mogelijkheden die de overheid en de gemeente bieden.

2. Imams als autoriteit voor advisering

Imams in dit onderzoek betreffen officieel erkende imams van gevestigde moskeeën en islamitische stichtingen maar ook andere religieuze autoriteiten die zichzelf imam noemen of door anderen als imam worden aangewezen, zoals een onafhankelijke prediker of een godsdienstdocent voor kinderen in een moskee.[4] De imams gaan voor in het gebed en vervullen in deze hoedanigheid de functie van imam. Alle respondenten melden dat het leiden van de *salat* (gebed), de belangrijkste taak van de imam is. Onderdeel hiervan is het preken op vrijdag. Tijdens het gebed reciteert de imam de Koran, geeft uitleg over de verschillende teksten, speelt in op gebeurtenissen in de maatschappij en becommentarieert ze aan de hand van de islam. Respondenten verwijzen naar de imam als een persoon met veel kennis van de islamitische bronnen. De voorzitter van een Turkse moskee in Arnhem van in de veertig omschrijft de functie van imam als volgt:

> *Om je zo [imam] te mogen noemen, moet je je kennis en kunde bewezen hebben binnen de gemeenschap. De opleiding hoort erbij, je moet een bepaalde opleiding gevolgd hebben. […] Je moet bewijzen deze titel te mogen dragen. Dit wordt bewezen als je empatisch kan zijn en sociaal-maatschappelijke problemen en tendensen kunt zien.*

Alle imams vertellen dat ze geregeld gevraagd worden om adviezen te geven. Het betreft een veelheid aan vragen die voornamelijk betrekking hebben op het geloof. Dergelijke vragen worden aan imams voorgelegd vanwege hun specifieke kennis van sharia.

In deze paragraaf wordt achtereenvolgens ingegaan op: de onderwerpen waarover advies wordt gevraagd aan imams, advisering van imams bij huwelijken, de keuze voor een moskee en imam, de benaderbaarheid van imams, de rol van vrouwelijke imams, de waardering van imams als autoriteit en de bindendheid van de advisering door imams.

De onderwerpen waarover imams adviseren

De adviezen die imams geven, gaan over alle aspecten van het leven van moslims en zijn daardoor zeer divers van aard. De geïnterviewde imams vertellen te adviseren over islamitische waarden, zoals burenrecht (waarbij respect getoond dient te worden voor de buren), respect voor andermans eigendom, respect voor ouders, liefde voor kinderen, het rekening houden met anderen en het investeren in een goede schoolopleiding. Ook geven ze advies over normen, zoals niet roken, geen alcohol drinken en geen drugs gebruiken. Imams melden dat ze hun advies altijd baseren op sharia, maar dat ze tevens rekening houden met de omstandigheden

4 11 van de 15 geïnterviewde imams zijn verbonden aan een moskee, de vier andere imams zijn dit niet.

waarin de vragensteller zich bevindt. Bij advisering stemmen de imams hun advies af op de Nederlandse context en op het geslacht, de leeftijd en de etnische achtergrond van de vragensteller. Om inzicht te geven in de diversiteit aan vragen wordt in deze paragraaf een beknopt overzicht gegeven van de adviezen die imams hebben gegeven aan de hand van zes onderwerpen, te weten: religieuze rituelen, sekseverhoudingen, religieuze gebruiken, gewenst gedrag, opvoeding en werk.

Advies van imams over religieuze rituelen gaat bijvoorbeeld over het gebed, de ramadan, de bedevaart naar Mekka en aspecten rondom de levenscyclus zoals huwelijk en begrafenis. Een imam van begin vijftig verbonden aan een Turkse moskee in Nijmegen vertelt dat hij over het offerfeest veel vragen heeft gekregen. Hij geeft het voorbeeld van een student die aan hem vroeg of hij ook een offer moest brengen. Het bleek dat de jongen geen inkomsten heeft. Door deze financiële omstandigheden heeft de imam geadviseerd dat de student geen offer hoeft te brengen. Bij het advies hield de imam rekening met sharianormen en met de situatie waarin studenten in Nederland leven.

Een tweede onderwerp waarover veel advies wordt gevraagd zijn sekseverhoudingen binnen en buiten het huwelijk. Een imam en godsdienstdocent op een islamitische basisschool geeft in dit kader het voorbeeld dat leerlingen vragen of het toegestaan is verkering te hebben. De docent adviseert de leerlingen in dergelijke gevallen dat ze, in de leeftijd van tiener, kennis mogen maken met leeftijdsgenoten van het andere geslacht, maar dat ze geen seksuele handelingen mogen verrichten. In het kader van sekseverhoudingen geeft een Turkse moskeedocent, indien leerlingen hem hierover vragen stellen, advies over kledingvoorschriften. Een mannelijke leerling heeft hem de vraag gesteld of hij een korte broek mag dragen bij het sporten. Het advies van de docent was dat de leerling bij het sporten een lange broek of driekwartsbroek moet dragen, met als reden dat het mannenlichaam van navel tot knie bedekt moet zijn. Een salafistische imam en een salafistische jongerenprediker vertellen principieel tegen elke vermenging tussen de seksen in de openbare ruimte te zijn, omdat dit gevaarlijke lustgevoelens teweeg kan brengen. De salafistische imam kaart aan dat strikte scheiding tussen de seksen niet altijd mogelijk en wenselijk is in Nederland, omdat bijvoorbeeld het succesvol afronden van een opleiding volgens hem belangrijk is. Een moslima adviseert hij daarom om directe contacten met mannen in haar opleidingsinstituut zoveel mogelijk te vermijden en zich daar enkel op haar opleiding te concentreren. Andere adviezen die hij adviesvragers in dit kader geeft, zijn: zich nooit af te zonderen met een vrouw of man die niet tot de eigen familie behoort, of met wie je niet getrouwd bent; vermijd het werken op een plek met veel collega's van het andere geslacht; wees terughoudend in het *chatten* met iemand van het andere geslacht op het internet en houd je verre van erotische internetpagina's.

Ook over religieuze gebruiken worden veel vragen gesteld, zoals het geven van *zakat* (armenbelasting) en het dragen van een hoofddoek. Een Turkse imam van begin vijftig jaar uit Nijmegen vertelt over een vader, die vroeg of hij de *zakat* aan zijn dochter mocht geven, omdat haar man overleden is. Het advies van de imam was:

> *De zakat aan de dochter geven kan niet volgens de Koran, omdat de man de plicht heeft zijn dochter in haar levensbehoefte te onderhouden. Als hij dan geen geld meer overhoudt, heeft hij ook geen verantwoordelijkheid om zakat te geven. Ik liet hem verzen hierover lezen in de Koran en toen begreep hij mijn punt.*

Een salafistische jongerenprediker geeft een heel ander voorbeeld betreffende religieuze gebruiken. Hij vertelt over een meisje dat een hoofddoek droeg en haar moeder die hier moeite mee had. Op een gegeven moment besloot het meisje ook de nikab te dragen en dit leidde tot een conflictueuze situatie met haar moeder. De jongerenprediker adviseerde de dochter vervolgens om de nikab pas om te doen als ze deur uitging, aangezien het handhaven van harmonieuze sociale verhoudingen centraal moet staan.

Imams adviseren ook over voor moslims gewenst gedrag. Een imam van begin 40 jaar van een Marokkaanse moskee in Limburg vertelt dat hij tijdens de vrijdagpreek advies geeft over het gebruik van verdovende middelen. De imam heeft geobserveerd dat drugsgebruik een probleem is binnen de gemeenschap en hij probeert op basis van sharia dit probleem aan te kaarten tijdens de vrijdagpreek. Een actieve vrijwilliger in een moskee in de provincie Utrecht benoemt ook drugsgebruik in relatie tot goed gedrag.

> *De islam is gericht op het gelukkig leven van de mens. Dat betekent ook gezond zijn en goed met andere mensen samenleven. Drugsgebruik brengt je lichaam schade toe [...] door drugshandel laat je anderen het risico nemen dit te doen. Dit is allemaal haram, en dat vertellen* we [imams, bestuursleden en andere betrokkenen] *ze* [jonge moslims] *ook.*

Een voorbeeld van een andere orde komt van de imam van een salafistische moskee. Hij vertelt over jonge moskeebezoekers die wroeging hebben over het feit dat ze iets gestolen hebben. De imam adviseert in dit geval over gewenst (islamitisch) gedrag in zijn ogen. De imam adviseert de jongeren berouw te tonen tegenover God en de waarde van het gestolen goed terug te geven aan de eigenaar. Hij adviseert dat ze het geld op de rekening van de eigenaar kunnen storten of het geld contant door de brievenbus van de eigenaar kunnen gooien. De imam zal de dief niet verzoeken het geld persoonlijk aan de eigenaar te overhandigen, aangezien niet te voorspellen valt hoe de eigenaar daar op zal reageren.

Opvoeding is een ander belangrijk onderwerp bij vragen aan de imam. Een bestuurslid van een Turkse moskee in Noord-Brabant vertelt dat de imam ouders adviseert die bij hem komen met vragen over de opvoeding. Hij vertelt over een echtpaar dat bij hem kwam voor advies, omdat hun zoon niet geïnteresseerd was in de islam en alcohol dronk. Ze wilden hun zoon opvoeden tot een 'goede moslim', maar kwamen niet met hem in contact. De imam heeft hen vervolgens het advies gegeven met hun zoon te blijven praten en het goede voorbeeld te geven. Een imam van een Turkse moskee in Overijssel geeft in dit soort situaties eveneens het advies aan ouders om hun kinderen niet alleen te vertellen hoe ze zich moeten gedragen, maar zelf ook het goede voorbeeld te geven. Daarnaast benadrukt hij dat het belangrijk is dat ouders investeren in een goede opleiding van hun kinderen.

Een onderwerp waarover eveneens veel vragen worden gesteld, betreft islam en werk. Een veelvoorkomende vraag betreft de (on)mogelijkheid het gebed uit te voeren onder werktijd. De meerderheid van de imams adviseert aan gelovigen dat het samenvoegen van gebeden geen probleem is en dat, indien het mogelijk is, op het werk gebeden uitgevoerd dienen te worden. De eerder genoemde salafistische imam en salafistische jongerenprediker zijn hierin dogmatischer. Indien een respondent niet kan bidden tijdens het werk zal de salafitische imam bijna altijd zeg-

gen dat het op tijd verrichten van het gebed in de islam boven alles gaat, ook boven werken en broodwinning. Hij zegt hierover:

> *Moslims die beweren dat je je werk voor moet laten gaan denken hashashiye* [van hash, ofwel stoned en niet helder]. *Een moslim heeft niets te zoeken bij een bedrijf of organisatie waar de werkgever het hem verbiedt om zijn gebed op tijd te verrichten.*

Wel zijn er volgens deze imam banen waarbij een moslim het gebed, wanneer nodig, even uit mag stellen of het gebed samen mag voegen met een later gebed. Hij denkt hierbij aan functies als taxichauffeur, treinmachinist, trambestuurder of chirurg. De imam vindt dat een moslim niets te zoeken heeft bij een werkgever die het hem niet toestaat om zijn gebed tijdig te verrichten. Hieruit valt op te maken dat een moslim, volgens deze imam, niet slechts het recht, maar zelfs de plicht heeft om een dergelijke baan te weigeren.

Advisering bij en afsluiting van huwelijken

Alle imams hebben ervaring met het geven van advies over huwelijksaangelegenheden. Hierbij gaat het voornamelijk over de culturele en religieuze rituelen en gebruiken rondom het huwelijk, zoals de vraag wanneer de man de vrouw mag zien en wat de hoogte van de bruidsschat moet zijn.[5] Een Somalische imam van eind zestig jaar die actief is binnen Somalische gemeenschappen in Nederland geeft een voorbeeld van een man die naar hem toe is gekomen voor advisering over de bruidsschat. De traditie in de familie van de man was dat de man aan de familie van zijn verloofde vijf kamelen zou geven. De imam vertelde de man dat het in Nederland onmogelijk is om kamelen te schenken en heeft de man het advies gegeven 500 euro aan de familie van zijn toekomstige vrouw te geven.

Uit interviews blijkt dat imams een rol spelen bij de voltrekking van islamitische huwelijken.[6] 6 van de 11 imams die verbonden zijn aan een moskee sluiten informele huwelijken. Er is voor dit onderwerp een onderscheid waar te nemen tussen Marokkaanse en Turkse imams. Marokkaanse imams melden dat het sluiten van huwelijken niet binnen de moskee gebeurt en zij er dan ook niet als imam bij betrokken worden, terwijl Turkse imams vaak wel bij het sluiten van huwelijken betrokken zijn. Een Turkse voorzitter van een moskee in Arnhem legt uit:

---

5 (Rechts-)Antropologen onderscheiden drie soorten betalingen ter gelegenheid van het huwelijk (zie bijvoorbeeld Jansen, 1985).
- bruidsgave/bruidsgift = door man aan vrouw te betalen som;
- bruidschat = door (vader van de) vrouw in te brengen geld of goederen;
- bruidsprijs = door man aan vader/familie van de vrouw te betalen geldsom.

Hoewel het om de bruidsgave (*mahr*, *sadaq*) gaat, spreken de respondenten steeds van bruidsschat.

6 In het rapport *Informele huwelijken in Nederland: een exploratieve studie* (Van der Leun en Leupen, 2009) wordt melding gemaakt van een toename van het aantal informele huwelijken binnen moslimkringen en een afname van informeel islamitisch trouwen in een moskee in aanwezigheid van een imam. Op basis van de interviews die ten behoeve van dit onderzoek naar sharia in Nederland zijn afgenomen, is te concluderen dat islamitische huwelijken die in aanwezigheid van imams worden afgesloten voorkomen, maar kunnen we geen uitspraken doen over een eventuele toe- of afname van het aantal islamitische huwelijken, die in aanwezigheid van een imam in Nederland worden afgesloten.

Controle op het islamitisch huwelijk is onmogelijk. Het is namelijk heel eenvoudig af te sluiten. […] De betrokkenheid van een imam is niet nodig. Het kan ook thuis gebeuren. Mensen vinden het echter prettig het bij de imam af te sluiten. Het afsluiten van een huwelijkscontract bij de imam is geen islamitisch gebruik. Het is bijna zo dat een christelijk gebruik is overgenomen, zoals christenen in de kerk het huwelijk laten inzegenen. Dit gebruik conflicteert niet met de islam, dus inzegening door de imam wordt geaccepteerd.

Ook 2 van de 4 geïnterviewde imams die niet aan een moskee verbonden zijn, zoals de Somalische imam uit Gelderland die reist tussen verschillende Somalische gemeenschappen in Nederland,[7] melden dat ze verschillende keren huwelijken hebben gesloten (buiten de moskee).[8] De meerderheid, 8 van de 10 imams die betrokken zijn bij het sluiten van islamitische huwelijken, zegt dat ze slechts islamitische huwelijken sluiten indien de partners eerst een burgerlijk huwelijk bij de gemeente hebben afgesloten of een samenlevingscontract hebben ondertekend. Dit is volgens de imams noodzakelijk om de rechten van de vrouw te beschermen. Een minderheid van de imams, bestaande uit twee imams, meldt dat ze tevens huwelijken voltrekken zonder dat er een burgerlijk huwelijk is gesloten. De betreffende imams kaarten aan wel altijd advies te geven aan de partners over de noodzaak een huwelijk te laten registreren bij de gemeente en de consequenties als dit niet wordt gedaan. Ze zeggen op deze manier de verantwoordelijkheid bij de partners zelf te leggen. Zo vertelt de Somalische imam uit Gelderland dat hij islamitische huwelijken sluit alvorens partners zich bij de gemeente hebben geregistreerd. Hij meldt hierover:

Partners kunnen mij vragen een islamitisch huwelijk te voltrekken als ze willen trouwen. Als ik hiervoor wordt benaderd, adviseer ik de partners eerst dat ze een huwelijk moeten laten registreren bij de gemeente. Ik wijs ze ook op de problemen die zouden kunnen ontstaan indien ze dit niet doen, bijvoorbeeld de problemen voor de vrouw wanneer ze op den duur wil scheiden en haar huwelijk niet staat geregistreerd bij de overheid. Ik sluit het islamitische huwelijk af, zonder te controleren of de partners het huwelijk hebben geregistreerd bij de gemeente. Dat is hun verantwoordelijkheid. Ik heb een boek waarin ik alle gegevens schrijf van de mensen die ik trouw. Dit boek bewaar ik en op deze manier kan ik de gegevens van alle partners terugvinden die ik ooit heb getrouwd. Zo vermeld ik wat de bruidsschat is, zodat, in het geval van een scheiding, hier geen onduidelijkheden over kunnen ontstaan.

7 Deze Somalische imam omschrijft zijn werkzaamheden als de taken van een geestelijk verzorger. In zijn familie wordt de kennis die nodig is om als imam op te treden, doorgegeven van generatie op generatie. In Somalië was hij als imam actief en nadat hij in Nederland kwam wonen, werd hij door mensen benaderd die zijn reputatie in Somalië kenden en op de hoogte waren van zijn kennis van sharia. Zij vertelden hem dat het waardevol zou zijn om zijn diensten als imam aan te bieden. Hij wordt voornamelijk door Somaliërs en Soedanezen geraadpleegd voor vragen over het geloof, voor advies bij problemen en voor het sluiten van islamitische huwelijken. Ook verzorgt hij de preek in een Marokkaanse moskee in de stad waar hij woont, als de imam die aan de moskee verbonden is, ziek of op reis is. Mensen benaderen hem vanuit alle delen van Nederland.

8 Het is hierbij van belang te beseffen dat een islamitisch huwelijk in beginsel een overeenkomst tussen man en vrouw (en hun families) is en gesloten wordt zonder tussenkomst van een imam. Het voorkomen van informele islamitische huwelijken in Nederland hoeft niet te betekenen dat ze allemaal zijn afgesloten door tussenkomst van een imam en/of zijn afgesloten in een moskee.

Hoewel het sluiten van een islamitische huwelijksovereenkomst volgens de islamitische traditie niet hoeft te geschieden in aanwezigheid van de imam, gebeurt dit wel in de praktijk in Nederland. Alle geïnterviewde imams geven regelmatig advies over huwelijksaangelegenheden en een meerderheid van de imams, met uitzondering van de Marokkaanse imams, sluit islamitische huwelijksovereenkomsten. De meesten doen dit nadat partners voor de burgerlijke stand zijn getrouwd. Twee van de geïnterviewde imams sluiten eveneens islamitische huwelijkscontracten wanneer partners het huwelijk niet laten registeren bij de gemeente. Deze imams vertellen dat dit de verantwoordelijkheid is van de partners.

Keuze voor moskee en imam

Alle respondenten die advies inwinnen bij een imam, doen dit bij de imam van de moskee die ze bezoeken.[9] In de grote steden in Nederland zijn vele moskeeën met verschillende achtergronden. Wanneer mensen informatie zoeken over de locatie en aanbod van moskeeën, kunnen ze die vinden op internet. Verschillende internetpagina's geven een overzicht van moskeeën per plaats, zoals www.moskeewijzer.nl en www.islaam.nu/moskee/.[10] Ook worden er op islamitische internetfora vragen gesteld door bezoekers over de locatie en kenmerken van moskeeën in Nederland. Respondenten melden een moskee en imam te kiezen op basis van religieuze, culturele en taalachtergrond. Dit betekent dat Turkse respondenten bijna altijd een Turkse moskee bezoeken en Marokkaanse respondenten een Marokkaanse moskee. Een Turkse moslima van 22 jaar die als vrijwilliger werkt bij een islamitische stichting vertelt dat zij bewust heeft gekozen voor een bepaalde Turkse moskee:

> *Niet iedere Turk gaat naar dezelfde moskee. Er zijn verschillende moskeeën, doordat er tussen Turken kleine verschillen bestaan. […] Er zijn verschillende interpretaties van dezelfde regels. Bij onze moskee houden we bijvoorbeeld de mannen en vrouwen strikter gescheiden dan bij andere moskeeën. Op basis van de verschillen kies je een richting. Je kunt zelf weten waar je naartoe gaat en wie je advies vraagt.*

Andere etnische groepen, zoals Surinamers en Indonesiërs, bezoeken een Surinaamse of Indonesische moskee als deze in de omgeving staat. Als die niet in de buurt te vinden is, bezoeken zij, evenals andere kleinere etnische groepen, een moskee die niet ver verwijderd is van de eigen woning of het werk. Een Bosnische moslim van 24 jaar die sinds zijn tiende in Nederland woont, zegt hierover:

> *Mensen uit grotere etnische groepen, zoals Turken en Marokkanen, kunnen eerder bij iemand terecht dan een Bosnische moslim of Nederlandse bekeerlingen. […] Het aanbod van moskeeën en islamitische organisaties is cultureel georganiseerd. […] Er is een Turkse moskee, een Marokkaanse moskee en een Turkse islamitische organisatie in mijn stad.*

9 32 van de 52 respondenten, die geen islamdeskundigen zijn, melden dat ze advies vragen aan een imam. Een meerderheid van de respondenten, 36 van de 52, melden een moskee te bezoeken.

10 Zo is bijvoorbeeld op de internetpagina www.moskeewijzer.nl te vinden dat in Den Haag negen Turkse moskeeën staan, zes Surinaamse moskeeën, acht Marokkaanse moskeeën, een Indonesische moskee en negen moskeeën waarvan de etnische achtergrond anders is of onbekend. Overigens is dit aantal hoogstwaarschijnlijk niet volledig.

Doordat de Bosnische respondent geen Bosnische moskee kan bezoeken, maakt het hem niet veel uit in welke moskee hij bidt. Elke vrijdag bezoekt hij de moskee die het dichtst bij hem in de buurt is. Als hij thuis is bezoekt hij een Turkse moskee in zijn stad, als hij op de universiteit is dan bezoekt hij een Marokkaanse moskee die in de buurt van de universiteit ligt. Ook enkele Turken en Marokkanen kiezen voor de moskee die in de buurt gevestigd is, vooral wanneer ze in een stad of dorp wonen waar slechts één moskee staat. Een Turkse moslima van 25 jaar die in Nijmegen studeert, zegt hierover:

> *Ik kom uit een dorp. Daar is maar één moskee. Dus moslims uit dat dorp gaan naar die moskee en naar die imam. Of je kunt kiezen uit een moskee of imam ligt er dus aan waar je woont. De meeste mensen gaan naar hun 'huis-tuin-en-keuken' imam.*

Ook gewoonte kan een rol spelen bij de keuze voor de moskee die door de respondenten wordt bezocht. Verschillende respondenten vertellen dat zij een bepaalde moskee bezoeken, omdat hun ouders en andere familieleden dezelfde moskee bezoeken. Wanneer ouders reeds jarenlang naar dezelfde moskee gaan, komen respondenten veelal sinds hun kindertijd in de moskee. Zo stelt een islamitische student uit Zuid-Holland naar de moskee dicht bij de universiteit te gaan als hij op de universiteit aanwezig dient te zijn, of hij bidt in de gebedsruimte van de universiteit. Maar als het kan bezoekt hij op vrijdag het liefste de moskee waar hij al zijn hele leven komt.

Daarnaast wordt de keuze voor een moskee beïnvloed door vrienden. Wanneer vrienden een andere moskee bezoeken en over de moskee en imam positief zijn, kan dit een reden zijn om deze moskee een keer te bezoeken. Wanneer dit bevalt, komt het voor dat zij de nieuwe moskee en imam verkiezen en hier in het vervolg naartoe gaan. In onderstaand citaat van een Turkse, net afgestudeerde moslim van 25 jaar, komt naar voren hoe zijn keuze voor een moskee wordt beïnvloed door familieleden en vrienden:

> *Als ik vragen heb over het geloof, grijp ik terug op Diyanet. Waarom? Dat heb ik van huis uit meegekregen, mijn ouders bezochten een Diyanet moskee. Als ik logisch nadenk, dan kom ik tot dezelfde opvattingen als de Diyanet moskee. Zij hebben opvattingen die overeen komen met de leefstijl van mijn familie, met de opvattingen van mijn familie. […] Ik heb ook ervaringen met andere stromingen. Zoals de Nurcu.*[11] *Toen ik jong was, ongeveer 12 jaar, gingen bijna al mijn vriendjes naar een Nurcu internaat. Daar wilde ik ook heen, net als mijn vrienden. Dus ik ben naar hetzelfde internaat gegaan. We lagen te slapen, toen ze ons ineens midden in de nacht wakker maakten om te bidden. Ze zeiden dat we moesten bidden. Ik begreep niet waarom ze me wakker maakten en gaf aan niet te willen bidden. De man werd boos […]. Toen dacht ik, ik moet hier weg. Dus ik heb mijn spullen gepakt en ben naar huis gegaan. Ik heb er dus nog geen 24 uur gezeten. Ik wilde erheen voor mijn vrienden, maar ik kwam terug met schrik.*

11 Nurcu is een Turkse islamitische stroming (zie Yavuz, 1999). De respondent meldt dat in Nederland enkele islamitische stichtingen bestaan die hun opvattingen baseren op Nurcu. Deze islamitische stichtingen zouden ook internaten hebben voor jongeren.

Als laatste punt is de atmosfeer in de moskee van belang bij de keuze voor een moskee. Een moslim uit Benin van 23 jaar die sinds zeven jaar in Nederland woont vertelt:

> *Ik ging de eerste periode dat ik in Nederland woonde naar een Marokkaanse moskee, maar nadat hier een zwarte Marokkaanse imam is gekomen was de sfeer er veranderd. Deze imam werd gediscrimineerd door de andere Marokkanen en ik voelde me er, als zwarte Afrikaan, ook niet meer thuis. Ik ben sindsdien naar de andere Marokkaanse moskee in de stad gegaan.*

Respondenten blijken advies in te winnen bij de imam van de moskee die ze bezoeken. De keuze voor een moskee, en daarmee voor een imam, hangt af van het aanbod van moskeeën in de woonplaats van respondenten. In steden is veelal een gevarieerd aanbod van moskeeën waardoor respondenten op basis van religieuze, culturele en taalachtergrond voor een moskee kunnen kiezen. Respondenten die wonen in een kleinere stad en respondenten die behoren tot een kleine etnische groep moslims in Nederland hebben minder keuzemogelijkheden. Daarnaast is gewoonte een belangrijke factor in de moskee die door respondenten wordt bezocht; verschillende respondenten bezoeken een moskee omdat ook familieleden deze moskee bezoeken. Door beïnvloeding van vrienden kunnen respondenten besluiten een andere moskee te gaan bezoeken. Ten slotte blijkt de atmosfeer in de moskee van belang, waarbij de moskee bezocht wordt wanneer respondenten zich op hun gemak voelen in de moskee.

Benaderbaarheid van imams

Advisering door imams tijdens de vrijdagpreek is de meest voorkomende manier om advies te ontvangen van een imam. Dit soort advies heeft een algemeen karakter en is in mindere mate toegespitst op concrete individuele vragen. Het komt ook voor dat imams tijdens de vrijdagpreek adviezen geven over concrete situaties. Zo vertelt het bestuurslid van een Marokkaanse moskee van begin veertig uit Utrecht dat de imam tijdens een vrijdaggebed advies heeft gegeven over hoe een moslim hoort om te gaan met zijn of haar buren. Dit advies heeft de imam gegeven naar aanleiding van een uit de hand gelopen burenruzie in de wijk waar de moskee is gevestigd. Daarnaast vertellen enkele imams dat ze wekelijkse gespreks- of lesbijeenkomsten met moskeegangers en soms specifiek met jongeren houden. Tijdens deze bijeenkomsten kunnen de moskeebezoekers direct advies aan de imam vragen.

Respondenten die een moskee bezoeken, vertellen dat imams voor hen gemakkelijk te benaderen zijn voor advisering.[12] Advies kan persoonlijk gevraagd worden. Zo zeggen vooral oudere respondenten de imam vaak aan te spreken na het gebed om advies te vragen. Ook kan anoniem een vraag geteld worden, bijvoorbeeld per e-mail, via de telefoon of door een anonieme vraag in te leveren die tijdens het vrijdaggebed wordt beantwoord.

12 Zoals eerder vermeld, bezoeken 36 van de 52 niet-islamdeskundige respondenten een moskee.

Vrouwelijke imams

Verschillende vrouwelijke respondenten vertellen dat zij zelden tot nooit in de moskee komen, waardoor ze geen contacten hebben met imams of bestuursleden van de moskee. Niet alleen hebben ze geen band met de imam, ook zijn ze minder vaak dan mannen in de gelegenheid de imam aan te spreken en een vraag te stellen. De meeste vrouwelijke respondenten tot dertig jaar zeggen dat ze hun vragen eerst aan familie voorleggen, waarna hun vader of broer de imam van de moskee om advies vraagt aan de imam. Een Turkse moslima van 25 jaar die in Nijmegen studeert, vertelt hierover:

> *Ik vraag aan mijn vader of hij namens mij een vraag wil stellen. Mannen gaan vaker naar de moskee dan vrouwen, dus vrouwen laten soms een vraag stellen aan de imam door hun man of vader.*

In interviews vertellen Turkse moslims en moslima's dat vrouwen vragen kunnen stellen aan vrouwelijke imams. Deze vrouwen worden omschreven als vrouwen met een jarenlange kennis van de geschriften en van de islam. Ze hebben niet dezelfde positie als een imam, maar dragen wel deze titel. Een voorzitter van in de veertig van een Turkse moskee in Arnhem zegt hierover:

> *Vooral mannen vragen advies aan de imam. Vrouwen doen het vaak onderling. Onderling zijn er vrouwen met veel kennis die om hulp worden gevraagd. Deze vrouwen worden ook als imam gezien. De mensen met kennis zijn te vergelijken met godsdienstelijk verzorger. In de kerk zijn er ook vaak andere aanspreekpunten, waaronder vrouwen, dan de priester of dominee.*

Volgens de voorzitter van de Turkse moskee zijn vrouwelijke imams het aanspreekpunt voor vrouwen die de moskee bezoeken als ze behoefte hebben aan advies. Door Marokkaanse respondenten wordt de titel 'vrouwelijke imam' niet gebruikt.

Een autoriteit voor alle etnische moslims is de vrouw van de imam. Vrouwen kunnen de vrouw van de imam een vraag stellen. De vrouw van de imam kan direct de vraag beantwoorden of doet navraag bij haar man, waarna ze het advies aan de vragenstelster doorgeeft. Veelal vindt advisering door de vrouw van de imam plaats in een informele setting. De eerder geciteerde Turkse moslima van 25 jaar legt uit dat ze niet alleen advies kan vragen via haar broer of vader, maar ook:

> *[…] op de thee [kan] bij de imam thuis. Dan spreek ik af met zijn vrouw. Dan drinken we thee, eten we wat en kletsen we wat. Dan kan ik tijdens het gesprek mijn vraag stellen [aan de vrouw van de imam]. Ook kan ik bellen voor advies.*

Vrouwelijke respondenten bezoeken vrouwelijke imams, of de vrouw van de imam om advies te vragen bij onderwerpen die ze als ongepast beoordelen om aan een man te stellen, zoals vragen over seksualiteit en het krijgen van kinderen, en omdat ze van mening zijn dat vrouwen specifieke kennis hebben die een mannelijke imam niet heeft. Een Turkse moslima van 22 jaar die als vrijwilliger werkt bij een islamitische stichting legt uit:

Vrouwen praten liever met andere vrouwen over bepaalde onderwerpen. Zoals ongesteldheid. Dat is een vrouwelijk probleem. […] Een vrouw heeft kennis van de islamitische regels en weet waar het over gaat, want ze maakt het zelf ook mee als vrouw.

Hieruit komt naar voren dat aan bepaalde vrouwen de autoriteit wordt toegeschreven om vragen te beantwoorden. Niet alleen hebben de vrouwen kennis over de onderwerpen vanuit sharia, ook hebben ze jarenlange praktische kennis door als vrouw seksualiteit en zwangerschap te ervaren. Daarnaast vinden sommige vrouwelijke respondenten bepaalde onderwerpen ongeschikt om met een man te bespreken.

De waardering van de imam als autoriteit

Respondenten zijn niet eensgezind over de waardering van imams als autoriteit wanneer het advisering betreft. Bijna alle respondenten vertellen dat de imam een belangrijke autoriteit vormt voor advies.[13] Hoewel alle respondenten de religieuze autoriteit van imams erkennen, melden geïnterviewde moslims dat ze de imam niet altijd raadplegen vanwege andere manieren om aan advies te komen. Jonge Marokkaanse vrijwilligers van een stichting in Zuid-Holland die vanuit een islamitische inspiratie culturele, educatieve en sociale activiteiten organiseert, ervaren een kloof met de oudere imams. Zij zeggen dat ze voor het zoeken van religieus advies niet snel naar een imam toe zullen stappen. Een directeur van Surinaamse afkomst van een islamitische maatschappelijke organisatie vertelt:

De imam kent de Nederlandse taal en de Nederlandse samenleving niet goed, waardoor hij ook niet alle aspecten van een probleem waarmee een jongere zit zal meewegen, tenzij het om een imam gaat die de Nederlandse samenleving wel van binnenuit kent. Ook kunnen imams soms te strikt en dogmatisch adviseren, uit angst dat de jongeren van het goede islamitische pad afdrijven.

Uitspraken van imams worden door respondenten in de leeftijdsgroep tot dertig jaar bijna altijd getoetst aan andere bronnen. In dit kader zegt een Turkse moslim van 28 jaar die als vrijwilliger actief is binnen zijn moskee dat er tegenwoordig relatief weinig vragen worden gesteld aan imams van moskeeën in Nederland:

Vroeger in Turkije had een imam meer aanzien. Als iemand vroeger een beetje was opgeleid, kwam het hele dorp naar die persoon toe voor allerlei vragen. Vroeger kon ook erg slecht getoetst worden of dat wat de imam zei ook daadwerkelijk klopte. […] Nu kijken mensen op websites en lezen zelf boeken, ze kunnen alles toetsen en ze willen de kennis van de meest geleerde personen hebben. Er wordt ook niet echt tegen de imam opgekeken. De imam betekent eigenlijk alleen 'iemand die er iets meer van weet'. Het is niet zo als bij het christendom waar de pastoor heel veel aanzien heeft. De imam weet nu eenmaal iets meer van geloofszaken [dan andere moslims].

13 25 van de 36 moskeebezoekers melden dat ze advies vragen aan een imam en dat imams daarom een belangrijke autoriteit is voor advisering. De overige (voornamelijk) vrouwelijke moskeebezoekers vertellen veelal via een mannelijk familielid advies aan de imam te vragen.

De observatie dat de imam aan gezag heeft ingeboet vanwege het toegenomen (islamitische) kennisniveau van moslimjongeren wordt door enkele andere respondenten gedeeld. Een bestuursvoorzitter van een Turkse moskee zegt hieromtrent dat het geregeld voorkomt dat iemand het niet met de imam eens is. Die kan tegen de imam dan een opmerking maken in de trant van *'u haalt nu wel deze Koranvers aan, maar dat andere vers zegt daar heel wat anders over'*. Terwijl voor de generatie van zijn ouders, zo herinnert de bestuursvoorzitter zich, nog gold dat de islam bijna automatisch werd gelijkgesteld aan wat de imam zei.

Een Turkse maatschappelijk werkster van 34 jaar merkt verder op dat er een verschil is tussen imams en geleerden. Geleerden onderscheiden zich van imams door hun jarenlang opgebouwde kennis van de heilige geschriften en een hogere opleiding dan imams. Geleerden zijn te duur om over te laten komen naar Nederland en zullen daarom in het land van herkomst prediken. Dit is een reden dat een ongeveer een vijfde van de niet-islamdeskundige respondenten er voor kiest om rechtstreeks islamitische geleerden in het buitenland te benaderen.[14] In de volgende paragraaf wordt hierop uitvoeriger ingegaan.[15]

Ongeveer één vijfde van de respondenten die een moskee bezoeken, vindt de periode van drie tot vijf jaar dat een imam aan een moskee is verbonden, te kort.[16] Hoewel dit voor de meeste moskeebezoekers onvoldoende reden is om geen advies te vragen aan de imam, zijn enkelen van mening dat de periode te kort is om een band op te bouwen.[17] Deze groep stelt onvoldoende vertrouwen in de imam te hebben om persoonlijke problemen aan hem voor te leggen.

---

14 10 van de 52 niet-islamdeskundige respondenten melden dat ze er de voorkeur aan geven om schriftgeleerden in het buitenland raad te plegen in plaats van imams en geleerden in Nederland.

15 Van Doorn (2005, 83-84) beschrijft in dit kader dat een imam de autoriteit heeft om het woord van de Koran uit te leggen vanwege zijn gedegen kennis van de Koran en haar verwante bronnen. Niet iedere imam is echter even hoog opgeleid. Van een moslim wordt verwacht dat hij of zij een minimale basiskennis heeft. Deze kennis wordt verkregen op de basis- en middelbare school. Vervolgens kunnen jongeren doorstuderen en promoveren aan een universiteit. Niet alle imams volgen echter een dergelijke opleiding van vele jaren en studeren slechts enkele jaren aan een privé-instituut voor islamitische studies. Andere imams hebben bijvoorbeeld een rechten- of geneeskundestudie gevolgd en verwerven via zelfstudie de nodige kennis om als imam te kunnen optreden. Van Doorn wijst erop dat het opleidingsprobleem samenhangt met een laag salaris, waardoor het onaantrekkelijk is om voltijd als imam op te treden.

16 10 van de 52 niet-islamdeskundige respondenten melden de periode (drie tot vijf jaar) die een imam aan een moskee verbonden is te kort vinden.

Imams in Nederland zijn vaak voor een beperkt aantal jaren verbonden aan een moskee in Nederland. Als moskeeën een imam hebben aangesteld uit een ander land, gaat de betreffende imam meestal na ongeveer vier of vijf jaar terug naar het land van herkomst. De aanstelling van buitenlandse imams in moskeeën in Nederland voor een periode van vier of vijf jaar is het gevolg van de bepalingen in de Vreemdelingenwet 2000. In de Vreemdelingenwet 2000 is opgenomen dat een tijdelijk verblijf in Nederland voor maximaal vijf jaar mogelijk is. Jaarlijks moet de verblijfsvergunning verlengd worden. Gedurende deze periode van maximaal vijf jaar is het minimumloon geen vereiste voor alleenstaande geestelijke bedienaren. In de praktijk betekent dit dat het voor moskeeën financieel aantrekkelijk is een imam voor een periode van maximaal vijf jaar aan te stellen, omdat de imam een inkomen mag ontvangen dat onder de norm van het minimumloon ligt. Na de periode van vijf jaar komt de imam in aanmerking voor een verblijf voor onbepaalde tijd en naturalisatie en moet hij betaald worden naar de maatstaven van het minimumloon.

17 Voor 3 van de 10 respondenten die melden dat de periode die een imam aan een moskee is verbonden te kort is, geldt dat ze ervoor kiezen daarom geen advies aan die imam te vragen.

Een ander aspect dat van invloed is op de beslissing om een imam al dan niet om advies te vragen, is taal. Wanneer een imam slechts voor een korte periode is aangesteld, heeft hij minder mogelijkheden en wellicht minder stimulans om Nederlands te leren spreken. Hierdoor kunnen communicatieproblemen ontstaan tussen de imam en moskeebezoekers. Vooral tweede en derde generatie respondenten hebben hiermee te maken, omdat ze niet altijd de taal van hun (groot)ouders goed beheersen. Ook respondenten met een andere etnische achtergrond dan de imam hebben vaak te maken met taalproblemen. Vaak worden taalproblemen opgelost door een moskeebezoeker te vragen als tolk op te treden, wat echter mensen er van kan weerhouden persoonlijke of gevoelige problemen aan de imam voor te leggen. Een imam van een Marokkaanse moskee van begin veertig jaar in Limburg is Nederlands gaan leren, juist om te kunnen communiceren met jonge moslims die de moedertaal van hun (groot)ouders niet beheersen.

Respondenten melden veelal dat ze de imam als autoriteit bij advisering op basis van sharia waarderen. Indien ze advies vragen aan een imam, toetsen ze de uitspraken vaak aan andere bronnen. Een reden waarom sommige respondenten advisering door imams niet sterk waarderen is de korte periode dat imams verbonden zijn aan een moskee. De periode is volgens sommigen te kort om een persoonlijke band op te bouwen en er kunnen communicatieproblemen zijn wanneer een imam geen Nederlands spreekt.

Eigen verantwoordelijkheid bij advisering

De ruime meerderheid van de geïnterviewde imams benadrukt de eigen verantwoordelijkheid van gelovigen bij advisering.[18] De imams stellen dat de gelovige zelf dient te beslissen of hij of zij de adviezen opvolgt, aangezien mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen keuzes en zich op de dag des oordeels tegenover God ervoor moeten verantwoorden. Dat gelovigen worden gewezen op de eigen verantwoordelijkheid wordt beaamd door een ruime meerderheid van de respondenten.[19] Een Marokkaanse maatschappelijk werker van 58 jaar zegt hierover: '*Indien een imam of iemand anders advies geeft, zal altijd geëindigd worden met de woorden: maar Allah weet het beter.*' Hij legt uit dat alleen God de absolute antwoorden weet; hoewel imams advies geven, kunnen mensen ook fouten maken. Als gelovige kun je volgens de Marokkaanse respondent daarom niets anders doen dan weloverwogen keuzes maken, zodat God weet dat je naar eer en geweten hebt gehandeld. Imams kaarten aan dat ze geen middel ter controle van de navolging van adviezen hebben. Ze melden dat het immers niet gaat om de imam (of iemand anders) tevreden te stellen, maar om het behagen van God zelf. Een Turkse moskeedocent zegt in dit kader dat zijn taak beperkt blijft tot het toelichten van de geloofsregels. Wat zijn leerlingen met het advies doen, ligt volgens de docent niet in zijn handen.

Uit gesprekken met respondenten over de bindendheid van advisering komt naar voren dat, volgens ongeveer de helft van de niet-islamdeskundige responden-

18 19 van de 21 islamdeskundige respondenten benadrukken de eigen verantwoordelijkheid van de vragensteller, indien moslims hen om advies vragen.

19 40 van de 52 niet-islamdeskundige respondenten melden dat bij advisering door imams de eigen verantwoordelijkheid van de vragenstellers centraal staat.

ten, sociale druk bij het navolgen van het advies aanwezig is, maar dat deze gering is.[20] Doordat alleen de imam en de vragensteller de specifieke details van de vraag en het gegeven advies kennen, is het aan de vragensteller om te bepalen hoe hij of zij er exact invulling aan geeft. De sociale omgeving kent deze details niet, tenzij ze door de vragensteller bekent worden gemaakt, en kunnen hierdoor geen of weinig druk uitoefenen op de opvolging van het advies.[21]

Een senior onderzoeker van een Nederlandse universiteit wijst erop dat de nadruk op eigen verantwoordelijkheid kan leiden tot twijfels over de uitoefening van het geloof. Een Marokkaanse maatschappelijk werker van 58 jaar vertelt dat zijn twijfels over de keuze voor orgaandonatie voortkomt uit de uiteenlopende adviezen die hem worden gegeven door diverse islamitische autoriteiten:

> *De islam kent geen hiërarchie, […] de imam is een van de vele mensen die voorgaat in het gebed. Binnen de islam is er geen lichaam dat bevoegd is veranderingen aan te brengen binnen het geloof. […] Ik heb een belangrijke vraag waarop ik nog geen [sluitend] antwoord heb gehad. Ik wil graag weten wat het geloof over orgaandonatie zegt. Dit is een strijdpunt en de meningen erover zijn divers. Imams verschillen over dit onderwerp en leken ook.*

Deze Marokkaanse moslim heeft kennelijk behoefte aan een sturend orgaan binnen de islam dat uitspraken kan doen voor alle moslims.[22] In dat geval zou hij niet een veelheid aan antwoorden krijgen op de vraag of orgaandonatie toegestaan is en zou het duidelijk zijn wat de juiste weg is volgens sharia. De meerderheid van de respondenten waardeert de verscheidenheid aan antwoorden op een vraag wel als positief.[23] Ze vinden dit positief, omdat ze hierdoor de ruimte hebben een antwoord of advies te kiezen dat het beste aansluit bij de eigen situatie en de eigen belevingswereld. Ze vertellen de adviezen van imams serieus te nemen, maar in hun dagelijkse leven biedt de eigen verantwoordelijkheid de mogelijkheid om zelf invulling aan het advies te geven. Zij vinden de veelheid aan antwoorden in combinatie met de eigen verantwoordelijkheid daarom een verrijking.

Uit bovenstaande is op te maken dat de eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van het opvolgen van advies centraal staat. Gelovigen zouden volgens respondenten de keuzes die ze maken, moeten kunnen verantwoorden tegenover God. Imams en vragenstellers melden beiden dat de invloed van sociale druk op de naleving van advisering gering is, doordat de sociale omgeving geen weet heeft van wat door de imam wordt geadviseerd aan een individu. Enkele respondenten vinden dat de ei-

---

20 23 van de 52 niet-islamdeskundige respondenten vertellen dat sociale druk bij het opvolgen van het advies van de imam een rol speelt.

21 Hierbij wordt er echter wel van uitgegaan dat ook de imam de vraag en het advies voor zich houdt. Hoewel dit van de imam verwacht wordt, merkte een jonge respondent in deze context op dat juist imams en moskeebestuurders veel over de gemeenschap roddelen en dat bij sommige imams iedereen binnen de kortste keren van het advies af zal weten.

22 Van Doorn (2005, 83) schrijft dat de oorzaak van kennisversnippering ligt in het feit dat er in moslimlanden en in Europa niet een vast model bestaat voor de manier waarop een imam zijn kennis verwerft. Dit heeft in veel landen geleid tot een autoriteitscrisis vanwege de onduidelijkheid wie in de naam van 'de islam' kan en mag spreken.

23 3 van de 46 niet-islamdeskundige respondenten die hierover zijn geïnterviewd, melden dat ze het verwarrend vinden verschillende adviezen te krijgen. De meerderheid van de respondenten, bestaande uit 33 van de 46 niet-islamdeskundige respondenten, waardeert juist de verscheidenheid aan adviezen.

gen verantwoordelijkheid leidt tot twijfels over de uitoefening van het geloof, maar de meeste respondenten waarderen het dat ze het advies kunnen opvolgen dat het beste aansluit bij de eigen situatie.

3. Imams en schriftgeleerden in het buitenland

Zoals reeds is aangegeven meldt een vijfde van de respondenten dat ze hun vragen liever niet aan een imam in Nederland voorleggen. Dit kan twee redenen hebben: ten eerste dat ze de imam van de moskee niet goed kennen omdat hij voor enkele jaren in Nederland verblijft en ten tweede dat ze van mening zijn dat een imam niet over de gewenste kennis beschikt. In dit laatste geval stellen respondenten liever een vraag aan een islamitische (schrift)geleerde. Volgens respondenten zijn islamitische (schrift)geleerden die zich met dergelijke adviserende praktijken bezighouden praktisch afwezig in Europa, waardoor ze veelal advies vragen aan geleerden in het buitenland. Een Turkse maatschappelijk werkster van 34 jaar vertelt dat ze haar gevoelige vragen, over haar scheiding en abortus, liever voorlegt aan een professor in islam uit Turkije:

> *Ik wilde graag naar een* hodja*, een professor in Ankara, omdat hij wijzer en moderner is dan de imam van de moskee hier. Imams hebben vaak weinig studie gehad, daarom zijn ze veel goedkoper dan professors. Professors hebben zich ontwikkeld en hebben daardoor meer diepgang. […] Ik ken de professor in Turkije en daarom heb ik hem gebeld. Zijn ideeën passen bij mijn referentiekader.*

Er zijn mogelijkheden om direct contact te leggen met islamitische (schrift)geleerden in het buitenland. Dit kan, zoals uit het voorbeeld blijkt, door ze direct te bellen. Daarnaast hebben veel geleerden een internetpagina waarop vragen gesteld en beantwoord kunnen worden. Zulke vragen kunnen over kwesties gaan als het spelen van instrumentale muziek op bruiloftsfeesten, hoe moslims hun potentiële huwelijkspartner mogen leren kennen en of er gekozen mag worden voor een rentedragende hypotheek bij de aankoop van een huis. Ook staan er op *YouTube* filmpjes van lezingen van geleerden die moslims inspireren.[24] Een kleine meerderheid van de geïnterviewde islamdeskundigen kaarten aan gebruik te maken van dit soort communicatiemiddelen om advies te vragen aan geleerden wanneer ze zelf geen antwoord weten op vragen van gelovigen.[25] Satelliettelevisie biedt eveneens een mogelijkheid om direct met uitspraken van geleerden in contact te komen. Op Al-Jazeera geeft Sjeik Jusuf al-Qaradawi bijvoorbeeld adviezen in het programma '*ash-Shariah wal-Hayat'* (sharia en het leven). Ook geven moraliserende soaps op Turkse en Arabische zenders, zoals MBC, adviezen hoe een moslim zijn of haar leven kan leiden. Meer informatie hierover is te vinden in hoofdstuk 6.

Daarnaast bieden boeken over de islam moslims de mogelijkheid te lezen over uitspraken van geleerden. De boeken omvatten een verscheidenheid aan onderwerpen zoals bidden, het hiernamaals, seks volgens de islam, geschiedenis van de islam

24 Zakir Naik en Ahmet Deedat geven bijvoorbeeld lezingen die te downloaden zijn via *YouTube*.

25 13 van de 21 islamdeskundigen melden advies te vragen aan geleerden in het buitenland, indien ze zelf geen antwoord hebben op een vraag.

en uitleg van Koranteksten. Dergelijke boeken zijn gemakkelijk verkrijgbaar voor gelovigen. In moskeeën en bij lezingen worden ze verkocht of uitgedeeld en ook op internet zijn boeken in verschillende vertalingen te koop.

Er zijn twee knelpunten met betrekking tot imams en geleerden in het buitenland. Ten eerste beheersen niet alle respondenten die in Nederland zijn opgegroeid de taal waarin deze geleerden spreken en schrijven (zoals Arabisch of Turks) goed. Hierdoor kan het lastig zijn om kennis te nemen van uitspraken van hun uitspraken. Geleerden in het buitenland spelen hierop in door internetpagina's naar het Engels te vertalen en te preken in het Engels indien ze de taal beheersen. Ook laten ze hun boeken vaak naar het Engels of, in mindere mate, het Nederlands vertalen. Ten tweede is het advies dat gegeven wordt door geleerden in het buitenland vaak niet toegespitst op de Nederlandse situatie. Verschillende respondenten kennen geleerden uit het buitenland veel autoriteit toe, maar zijn tevens van mening dat bepaalde vragen alleen goed beantwoord kunnen worden door geleerden die bekend zijn met de West-Europese context. Een Nederlandse salafistische bekeerlinge van 20 jaar, die actief is bij de jongerenvereniging van de moskee die ze bezoekt, zegt hierover:

> *Sommige situaties zijn niet te begrijpen door mensen uit Saoedi-Arabië. Sommige dingen zijn nu eenmaal anders in Nederland. […] Bijvoorbeeld toen ik mijn kat wilde laten castreren. Als ik een geleerde in Saoedi-Arabië zou vragen of mijn kat gecastreerd mag worden, zou hij meteen nee zeggen. Als ze het woord 'castratie' horen, reageren ze daar fel op. Ze denken dan dat we zijn 'zaakje' eraf halen. Dat is natuurlijk niet zo, alleen de zaadleiders worden doorgesneden. Daarom heb ik advies gevraagd aan geleerden die bekend zijn met West-Europa. Zij begrijpen mijn vraag beter en kunnen daardoor beter advies geven.*

Ze verduidelijkt dat sommige vragen, zoals de vraag of ze haar kat mag castreren, specifiek zijn voor moslims in West-Europa. Ze zegt dat imams en geleerden die bekend zijn met de leefwereld van moslims in West-Europa, advies kunnen geven dat is toegespitst op de leefwereld van de vraagsteller en hierdoor beter advies wordt gegeven.

Wanneer respondenten van mening zijn dat hun lokale imam niet over de gewenste kennis beschikt, kunnen ze er toe overgaan vragen te stellen aan islamitische schriftgeleerden in het buitenland. Ook imams en bestuursleden vertellen via verschillende communicatiemiddelen advies te vragen aan islamitische schriftgeleerden in andere landen. Problemen die respondenten tegen kunnen komen bij advisering door buitenlandse schriftgeleerden, zijn vooral gerelateerd aan de taal en een gebrek aan kennis over de leefwereld van moslims in Nederland.

4. Bestuursleden van moskeeën

Het bestuur van een moskee bestaat over het algemeen uit mannen die langere tijd in Nederland wonen. Hierdoor kent het bestuur de moskeebezoekers en de Nederlandse context meestal beter dan de imam deze kent. Voor vragen met betrekking tot de uitoefening van het geloof wordt de imam geconsulteerd, maar wanneer het vragen betreft die betrekking hebben op de Nederlandse samenleving komt het vaak voor dat het bestuur geraadpleegd wordt. Dit heeft ermee te maken dat een moskee vrijwel altijd geen puur religieuze organisatie is, maar ook een culturele

vereniging. Een plaats waar mensen elkaar ontmoeten en elkaar spreken. Een 28-jarige vrijwilliger bij een moskee in Noord-Brabant stelt in dit kader:

> *De vragen die aan de moskee worden voorgelegd zijn zeer divers. Mensen komen voor onderwijsvragen en godsdienstvragen, vragen over het huwelijk en de Nederlandse wet. Alleen de vragen over godsdienst zullen bij de imam terechtkomen, de andere vragen komen bij het bestuur. Als iemand een ongeluk heeft gehad in Nederland zullen ze dat niet op basis van de islam willen oplossen, met zulke vragen ga je niet naar de imam.*

Uit het citaat komt naar voren dat moskeebezoekers naar de imam gaan met vragen over de islam. Het bestuurslid maakt hierbij een kanttekening en merkt op dat tweede en derde generatie moslims naar het moskeebestuur komen met vragen over geloofskwesties, omdat bestuursleden in tegenstelling tot de imam veelal de Nederlandse taal beheersen. Vragen over de islam betreffen bijvoorbeeld het eten van *halal* voedsel, het verrichten van het gebed en het zich kleden volgens islamitische voorschriften.

Volgens het hierboven geciteerde bestuurslid komen moslims die de Nederlandse taal niet goed beheersen, vooral ouderen, veelal naar het moskeebestuur. Bijvoorbeeld met vragen over waar ze een autoverzekering kunnen afsluiten. Moslims die de Nederlandse taal beheersen kunnen op dit soort vragen zelfstandig een antwoord vinden. Voor anderen vormt het moskeebestuur een aanspreekpunt voor dit soort sociaal-maatschappelijke vragen. Door ons geïnterviewde moskeebestuurders legden uit dat de basis van advisering ook voor hen door de Koran en Soenna gevormd wordt, maar dat het advies tegelijkertijd aangepast dient te zijn aan de persoonlijke omstandigheden waar de vragensteller zich in bevindt. Het eerder aangehaalde bestuurslid vertelde dat indien een moslim een specifiek probleem heeft waar het moskeebestuur hem of haar niet mee kan helpen, hij of zij wordt doorverwezen naar organisaties buiten de moskee. Ook enkele andere bestuursleden gaven dit aan. Een bestuurslid van een Turkse moskee in Gelderland geeft het voorbeeld dat ze een man met drugsproblemen hebben doorverwezen naar een psychiater. Een ander voorbeeld komt van de bestuursvoorzitter van een Turkse moskee in Overijssel die geïnteresseerd is in religieuze en maatschappelijke vragen van tweede en derde generatie moslims. Hij werd door ouders benaderd die erachter waren gekomen dat hun zoon drugs gebruikte. Naar aanleiding hiervan benaderde de bestuursvoorzitter een instelling voor verslavingszorg, zodat de zoon hulp zou kunnen krijgen. Dit leidde er toe dat veel meer moskeegangers hulp gingen zoeken bij deze zorginstelling.

Veel moskeeën hebben een jongerenorganisatie of –afdeling waarbinnen jongeren elkaar kunnen treffen, koranlessen worden gegeven en activiteiten worden georganiseerd. Het blijkt dat de bestuursleden van jongerenorganisaties in veel gevallen een aanspreekpunt zijn voor andere jongeren met vragen. De bestuursleden kunnen de jongeren vaak direct helpen of advies geven. Indien ze niet weten hoe ze een persoon kunnen adviseren, zullen ze de vraag voorleggen aan de imam waarna ze het advies terugkoppelen naar de betreffende jongere. De voorzitter van de Turkse moskee in Overijssel ontvangt vanuit de jongerenvereniging regelmatig vragen over wat de islam zegt over een bepaalde kwestie, zoals het huwelijk, vasten, drugsgebruik of de relatie met de buurt. Die vragen geeft hij dan door aan de imam, met de vraag of de imam daar een preek over kan houden. De jongerenvereniging

en de meidenafdeling van de vrouwenvereniging van deze moskee houden zelf regelmatig discussieavonden over allerlei maatschappelijke thema's, die besproken worden vanuit een islamitische invalshoek.

Doordat moskeebestuurders vaak langer in Nederland wonen dan imams (of hier geboren zijn), komen moskeebezoekers ook naar hen toe voor advisering. Eerste generatie migranten onder de moskeebezoekers benaderen moskeebestuurders met sociaal-maatschappelijke vragen, terwijl ze geloofsvragen aan de imam stellen. Tweede en derde generatie stellen echter regelmatig vragen over het geloof aan moskeebestuurders indien ze taalproblemen ervaren met de imam, terwijl zij voor andere vragen veelal zelfstandig antwoorden kunnen zoeken, bijvoorbeeld bij sociaal-maatschappelijke instellingen. Wanneer de moskeebestuurders geen antwoord weten op een sociaal-maatschappelijke vraag die hen is gesteld, wijzen ze de vragensteller door naar organisaties buiten de moskee.

5. Islamitische maatschappelijke organisaties

In Nederland bestaan verschillende islamitische maatschappelijke organisaties. De meeste organisaties zijn toegankelijk voor iedere moslim en soms ook voor niet-moslims. De meeste organisaties zijn te vinden via internet en nodigen via deze weg moslims uit om lid te worden. Het is mogelijk een vierdeling te maken tussen, ten eerste, organisaties die vanuit de moskee zijn opgezet, ten tweede organisaties die gericht zijn op een specifieke groep moslims, zoals vrouwen, jongeren en studenten, ten derde islamitische hulpverleningsorganisaties en ten vierde culturele organisaties.

Organisaties die vanuit de moskee zijn opgericht, betreffen bijvoorbeeld vrouwen- en jongerenverenigingen. Tijdens bijeenkomsten van dergelijke verenigingen is er aandacht voor het lesgeven in de Koran en advisering bij problemen die men tegenkomt in het dagelijks leven. De kern van dergelijke bijeenkomsten is enerzijds verdieping in de islam te bieden en anderzijds is er aandacht voor de bewustwording van de (etnisch-)religieuze identiteit. De activiteiten die worden georganiseerd, zullen altijd eerst voorgelegd worden aan het bestuur van de moskee.

In Nederland bestaat tevens een grote groep niet-moskeegebonden islamitische organisaties. Dergelijke organisaties variëren van hulpverleningsorganisaties of organisaties gericht op voorlichting over islam tot islamitische studentenverenigingen en islamitische vrouwenverenigingen. Bijeenkomsten van organisaties waar voorlichting wordt gegeven over de islam zijn van belang als autoriteit wanneer het advisering op basis van sharia betreft. Veelal zijn dergelijke bijeenkomsten moraliserend en bieden ze richtlijnen aan gelovigen voor hoe ze zich dienen te gedragen in het dagelijks leven. Het advies dat wordt gegeven is meestal algemeen en niet toegespitst op specifieke problemen of vragen. Een islamitische jongerenvereniging in Gelderland houdt bijvoorbeeld wekelijks lezingen in een buurthuis waarbij een spreker wordt uitgenodigd. Dergelijke lezingen gaan over de geschiedenis van de islam, uitleg van Koranteksten, islam in de Nederlandse samenleving en het leven van moslims. Een Marokkaanse moslima van 25 jaar die sterk geïnteresseerd is in haar geloof en actief op zoek is naar informatie over islam vertelt dat ze de bijeenkomsten van de jongerenvereniging bezoekt. Ze ervaart dat ze tijdens de lezingen

geadviseerd wordt over het leven als 'goede moslim'. Hierbij geeft ze het voorbeeld dat een spreker adviseerde om elke ochtend de hand van de ouders te kussen. Dit advies heeft ze opgevolgd en haar ouders reageerden er positief op. Ze spreken nu elke ochtend een zegening over haar uit.

Islamitische hulpverleningsorganisaties zijn meer gericht op de aanpak van concrete problemen en vragen waar moslims in het dagelijks leven mee worstelen. Deze problemen kunnen samengehangen met hun relatie met de meerderheid van niet-moslims, maar ook met traditionele opvattingen en praktijken die binnen hun eigen gemeenschappen heersen, zoals huwelijksdwang of autoritaire opvoedingsmethoden. Vaak staan die organisaties dan ook kritisch ten aanzien van de opvattingen en praktijken en proberen ze met een beroep op de islam aan ethische hervorming te werken.

Culturele organisaties, zoals Soedanese of Somalische verenigingen, vormen een belangrijke autoriteit. Islam staat bij dergelijke organisaties niet centraal, maar vanwege de islamitische achtergrond van de leden speelt religie wel een rol. Hierbij komt islam voornamelijk terug bij advisering en geschilbeslechting binnen de vereniging en bij verschillende activiteiten. Bij deze activiteiten valt te denken aan een *iftar* maaltijd tijdens de ramadan of het gezamenlijk vieren van het offerfeest. Een heel ander voorbeeld is het voorlichtingsprogramma tegen radicalisering dat een Somalische vereniging in samenwerking met de gemeentelijke overheid op touw zet. Aanleiding daartoe is de zorg voor eventuele rekruteringspraktijken van de jihadistische Somalische beweging *Al-Shabab* onder Somalische jongeren. Zulke praktijken hebben in landen als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië al plaatsgevonden.

De autoriteit onder moslims van islamitische maatschappelijke organisaties binnen de Nederlandse samenleving is niet eenduidig. Respondenten die zijn aangesloten bij een dergelijke organisatie zijn al bewust bezig met het geloof en zijn gemotiveerd om zich hier in verder te verdiepen. Voor deze respondenten vormen deze organisaties een belangrijke bron van informatievoorziening. Een groot aantal moslims in Nederland is echter niet aangesloten bij een islamitische maatschappelijke organisatie en voor hen spelen deze organisaties een kleine of geen rol als autoriteit.

6. God als belangrijkste autoriteit

Hoewel er verschillende autoriteiten zijn waar moslims advies kunnen vragen, is God volgens respondenten de belangrijkste autoriteit. Alleen God heeft de antwoorden, omdat alleen God alwetend is. De mens is niet alwetend en kan fouten maken. De ruime meerderheid van de geïnterviewde moslims wijst er op dat moslims zelf verantwoordelijk zijn voor hun keuzes en hun daden. Een uitspraak van een autoriteit is de interpretatie van deze persoon en niemand kan met zekerheid zeggen of dit een juiste interpretatie is.

Tijdens interviews vertellen moslims keer op keer dat ze uiteindelijk verantwoording aan God zullenmoeten afleggen. Het is daarom dat veel moslims kenbaar maken dat zij niet blind in autoriteiten geloven, ook al is het een autoriteit die hen iets opdraagt. Alleen zijzelf zijn verantwoordelijk voor hun daden en ze willen op

de dag des oordeels naar eer en geweten tegen God kunnen zeggen dat ze hun best hebben gedaan om de goede keuzes te maken.

7. Conclusie

Sharia is niet het domein van een specifieke en algemeen erkende categorie van autoriteiten. Respondenten onderscheiden een breed scala aan personen die ze om advies kunnen vragen. Familie, vrienden, voorbeeldfiguren, imams en schriftgeleerden in binnen-, en buitenland, leden van het bestuur van moskeeën en andere religieuze of culturele organisaties zijn hiervan voorbeelden. Bovendien kunnen moslims zelf kennis over sharia opdoen door boeken te lezen of internet te raadplegen. Op deze manier beoordelen de geïnterviewde moslims de uitspraken van imams en andere autoriteiten kritisch. Autoriteiten moeten dan ook over een extensieve en meer dan gemiddelde religieuze kennis beschikken willen zij als autoriteit worden beschouwd. Daarnaast moeten ze in staat zijn hun uitspraken op een voor moslims in Nederland relevante manier te formuleren. Advisering door imams is volgens respondenten niet bindend, maar er kan door de sociale omgeving wel druk worden uitgeoefend op de vragensteller om het advies na te leven. Controle vanuit de sociale groep wordt daarentegen weer beperkt doordat vragen vaak slechts aan de imam of aan een andere autoriteit worden voorgelegd, die zich meestal als vertrouwenspersoon opstelt en over de vraag en het advies dus geen informatie aan derden verstrekt. Bovendien kunnen vragen soms ook anoniem worden gesteld worden. Het is aan de individuele moslim zelf om uiteindelijk te besluiten wat hij of zij met het advies doet, wat de juiste handelswijze is. Hij of zij heeft de vrijheid om verschillende bronnen te raadplegen en bij verschillende autoriteiten te rade te gaan. Deze nadruk op individuele verantwoordelijkheid maakt echter dat de mogelijkheden voor de sociale groep om duidelijk fout gedrag, zoals drugsgebruik, te corrigeren als beperkt worden ervaren.

Uit het onderzoek is niet gebleken dat sociale groepen consistent druk uitoefenen op moslims om een bepaalde autoriteit te raadplegen. Of er druk wordt uitgeoefend is sterk afhankelijk van de specifieke eigenschappen van de groep, het onderwerp waar advisering over gevraagd moet worden, en de omstandigheden van het moment.

5 Geschilbeslechting

In dit hoofdstuk worden de verschillende manieren waarop respondenten geschillen (laten) beslechten op basis van sharia uiteengezet. In hoofdstuk 4 is ingegaan op situaties waarin één partij een autoriteit benadert met als doel advies in te winnen. In dit hoofdstuk worden situaties uiteengezet waarbij een autoriteit benaderd wordt met als doel een geschil te beslechten. Uitgangspunt bij de geschillenbeslechting is dat overeenstemming tot stand komt tussen de betrokken partijen over een gewenste oplossing. Overigens is er verschil tussen 'geschilbeslechting' en 'geschilbemiddeling'. Bij beslechting neemt de autoriteit de beslissing, terwijl bij bemiddeling de autoriteit samen met partijen tracht tot een oplossing te komen. Geschilbemiddeling lijkt wat dat betreft veel op mediation, terwijl geschilbeslechting meer weg heeft van arbitrage. We spreken in het onderstaande over geschilbeslechting tenzij de respondenten zelf over bemiddeling spraken. Overigens zegt de vraag of er sprake is van geschilbeslechting of geschilbemiddeling nog niets over de vraag of de oplossing van de autoriteit ook wordt nageleefd. Dat heeft waarschijnlijk meer te maken met de inhoud van de oplossing en met eventuele sociale druk. In dit hoofdstuk zullen we beschrijven welke varianten van geschilbeslechting en geschilbemiddeling we hebben gevonden en in hoeverre sprake is van sociale druk. Hierbij moet worden opgemerkt dat sociale druk op twee manieren kan bestaan. In de eerste plaats kan er sociale druk zijn om een bepaalde autoriteit voor geschilbeslechting of geschilbemiddeling in te schakelen. In de tweede plaats om de door die autoriteit geboden oplossing na te volgen.

Alle respondenten melden dat ze anders dan met advisering, weinig ervaring hebben met geschilbeslechting op basis van sharia. Het blijkt dat een ruime minderheid van de respondenten, namelijk 9 van de 52 respondenten die niet als islamdeskundigen zijn geclassificeerd, ervaring heeft met geschilbeslechting op basis van sharia. Indien respondenten over geschilbeslechting spreken, hebben ze het dan ook veelal over hypothetische situaties of situaties waarover ze gehoord hebben. Door 16 van de 52 respondenten wordt gemeld dat ze kennis hebben van geschilbeslechting vanuit de directe sociale omgeving, doordat vrienden of familie gebruik hebben gemaakt van geschilbeslechting. De imams die wij hebben gesproken, vertellen wel ervaring te hebben met het beslechten van geschillen. Dit geldt voor 13 van de 15 imams die we hierover hebben geïnterviewd, maar ze wijzen erop dat moskeebezoekers hen veel vaker benaderen voor advisering dan voor geschilbeslechting.

In dit hoofdstuk wordt op basis van interviews met diverse autoriteiten besproken hoe geschilbeslechting onder de respondenten plaatsvindt. In paragraaf 1 wordt ingegaan op de rol die de sociale groep, bestaande uit familieleden en vrienden, bij geschilbeslechting speelt. Er wordt behandeld waarom familieleden worden ingeschakeld bij geschilbeslechting, welk verloop de geschilbeslechting kent en er wordt ingegaan op sociale druk door familie en vrienden. In paragraaf 2 wordt de rol van de imam bij geschilbeslechting besproken en de vraag beantwoord in hoeverre geschilbeslechting door imams als bindend wordt ervaren. Hierna wordt de rol van

moskeebestuurders bij geschilbeslechting besproken in paragraaf 3.[1] In paragraaf 4, de conclusie, wordt besproken in hoeverre geschilbeslechting op basis van sharia bindend of vrijblijvend is. De beantwoording van deze vraag is essentieel om vast te stellen of en in hoeverre geschilbeslechting op basis van sharia praktijken omvat die al dan niet op gespannen voet staan met het Nederlandse recht.

1. Sociale groep

De respondenten die we hebben gesproken over geschilbeslechting, melden allemaal dat ze in eerste instantie een geschil zelf willen oplossen. Ongeveer de helft van de respondenten, namelijk 17 van de 35 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, vertellen dat, indien ze een geschil zouden hebben die ze niet zelfstandig kunnen oplossen, ze het geschil voorleggen aan de leden van de sociale groep.[2] Leden van de sociale groep zijn volgens deze respondenten geschikt om geschillen te beslechten, omdat ze de betrokkenen zeer goed kennen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de imam van een moskee. De sociale groep als autoriteit bij geschilbeslechting wordt gevormd door familie en vrienden. Volgens de meeste respondenten kan de sociale groep zelf ondersteuning bieden bij het oplossen van geschillen of aansporen om een geschil te laten oplossen door een andere autoriteit.

Familie

Ongeveer een derde van de respondenten, namelijk 11 van de 35 hierover geïnterviewde respondenten, zegt dat ze indien ze een geschil zouden hebben, dit zouden voorleggen aan familieleden. Het verloop van zulke geschilbeslechting door familieleden kent volgens bijna alle respondenten die daarmee ervaring hebben geen vaste regels; het verloop kan per geschil verschillen.[3] Bemiddelaars bij geschillen kunnen zowel mannen als vrouwen zijn; onder andere een oudere broer, zus, vader, moeder of een oom. Bemiddelaars zijn in alle gevallen personen die hun status ontlenen aan een bijzondere mate van respect, die voortkomt uit leeftijd en kennis van de islam. De geschillen die worden beslecht binnen de familie betreffen voornamelijk huwe-

1 Uit gesprekken met respondenten blijkt dat maatschappelijke organisaties geen autoriteiten vormen voor geschilbeslechting. Islamitische maatschappelijke organisaties rekenen het beslechten van geschillen tussen moslims over het algemeen ook niet tot hun taakstelling. We hebben er daarom voor gekozen in dit hoofdstuk geen paragraaf te wijden aan de rol van islamitische maatschappelijke organisaties. Wel is het relevant te vermelden dat enkele respondenten behorende tot maatschappelijke organisaties aangegeven hebben dat geschilbeslechting door hen een enkele keer voorkomt, maar dat de geschilbeslechting veelal stroef verloopt.

2 Het gaat hierbij om respondenten die aangeven dat ze het als een mogelijkheid zien om personen uit de sociale groep te laten beslechten bij geschillen. Door 25 respondenten wordt gemeld dat ze zelf ervaring hebben met geschilbeslechting door de sociale groep, ofwel doordat ze zelf een geschil hebben laten beslechten, of dat iemand die ze kennen een geschil heeft laten beslechten door de sociale groep. Tien respondenten vertellen geen ervaring te hebben met geschilbeslechting door de sociale groep, maar beslechting door de sociale groep als reële mogelijkheid te zien als ze verwikkeld zijn in een geschil.

3 22 van de 25 respondenten die ervaring hebben met geschilbeslechting, vertellen dat geschilbeslechting door familieleden geen vaste regels kent.

lijks- en echtscheidingsproblematiek en in mindere mate andere gezinsproblemen. Familie speelt een belangrijke rol bij geschilbeslechting, zo stelt een Marokkaanse moslima van 25 jaar die werkt bij een kinderdagopvang, omdat familieleden beide partijen persoonlijk kennen, dicht bij de betrokkenen staan en betrokkenen over het algemeen veel vertrouwen in familieleden hebben. Deze mening wordt gedeeld door alle respondenten die familieleden (zouden) laten beslechten bij geschillen. Enkele respondenten vertellen dat, in de Nederlandse context, de effectiviteit van geschilbeslechting door familieleden is verminderd. Een veertigjarige voorzitter van een Turkse moskee, met een sterke interesse voor de religieuze en maatschappelijke vragen van tweede en derde generatie moslims, legt in dit kader de nadruk op het afgenomen gezag van ouderen binnen de Nederlandse context. Hij zegt dat de band tussen Turkse ouderen en jongeren in Nederland niet meer dezelfde is als voorheen het geval was op het Turkse platteland. Jongeren in Nederland zijn volgens de voorzitter meer individualistisch en nemen vaker hun eigen beslissingen dan jongeren in Turkije.

Een klein aantal respondenten dat ervaring heeft met geschilbeslechting door familieleden, meldt dat bij huwelijksgeschillen een vast stramien wordt gevolgd. Ze vertellen dat de bemiddelaars doorgaans neven, broers, ooms of vaders zijn met een goede naam in de familie en beschikken over specifieke (religieuze) kennis over het huwelijk en huwelijksgeschillen. Geschilbeslechting heeft tot doel beide partijen te verzoenen en begint met het afzonderlijk luisteren naar de vrouw en de man. Na de omschrijving van de problemen en de vaststelling van de oorzaak of oorzaken ervan, maken de bemiddelaars afspraken om het geschil tot een oplossing te brengen. De families van beide partners zullen idealiter proberen om de echtelieden aan deze oplossing te houden. De voorzitter van een Soedanese vereniging en twee Somalische respondenten maken kenbaar dat dit systeem wordt toegepast binnen hun etnische groepen en dat het voortkomt uit de tradities van het land van herkomst. Bij Somaliërs wordt de geschilbeslechting vaak uitgevoerd door religieuze voormannen, wijze mannen en familie oudsten, binnen de (groot)familie.

Uit voorgaande blijkt dat geschilbeslechting door familieleden bijna nooit vaste regels kent. In enkele gevallen blijkt er sprake te zijn van een vast stramien voor het verloop van geschilbeslechting, waarbij dit stramien gebaseerd is op de tradities van het land van herkomst van de respondenten.[4] Hoewel er verschillen bestaan in het verloop van geschilbeslechting, wordt door respondenten uit beide groepen het belang van sociale druk genoemd. Geschilbeslechting biedt volgens de respondenten de mogelijkheid voor familieleden om sociale druk uit te oefenen. Sociale druk kan vooraf worden uitgeoefend door te stimuleren een geschil te laten beslechten door familieleden of door een andere islamitische autoriteit. Ook is sociale druk achteraf mogelijk, waarbij familieleden stimuleren en controleren of de gemaakte afspraken door alle betrokkenen worden nageleefd. De voorzitter van een Soedanese vereniging vertelt in dit kader dat na het beslechten van geschillen, de controle vanuit de familie zeer groot is. Indien een echtpaar besluit te scheiden, tegen het advies van de bemiddelaars in, kan dit leiden tot verstoting uit de familie. De Soed-

4 Drie van de 25 respondenten, een Soedanees en twee Somaliërs, vertellen dat een vast stramien wordt gevolgd bij geschilbeslechting door familieleden. Een Marokkaanse promovendus die zich bezig houdt met identiteitsbeleving onder moslimjongeren, meldt dit voor geschilbeslechting in Marokkaanse kring.

anese respondent vertelt dat de geschilbeslechting niet bindend is, maar om sociale uitsluiting te voorkomen wordt de geboden oplossing van het geschil nageleefd. Dit principe is ook bij andere etnische groepen terug te vinden. Een Marokkaanse promovendus die onderzoek doet naar de identiteitsbeleving van moslimjongeren, noemt het voorbeeld van een jongeman die in geschil is geraakt met zijn familie omdat hij zich bezighoudt met drugshandel. Zijn familie probeert om hem met een beroep op de islam te corrigeren, met de imam erbij. Weigert de jongen uiteindelijk om naar zijn familie of naar de imam te luisteren, dan kan dat volgens de Marokkaanse respondent sociale uitsluiting door zijn familie tot gevolg hebben.

Alle respondenten die het proces van geschilbeslechting omschrijven, vertellen dat sharia als argument wordt aangedragen om gewenst gedrag af te dwingen bij geschilbeslechting door familieleden. Zo wordt tijdens geschilbeslechting bij een echtelijk geschil benadrukt, dat een echtscheiding volgens sharia moet worden voorkomen. Op deze manier kunnen echtelieden worden gestimuleerd aan een oplossing te werken, voordat zij kiezen voor een echtscheiding. Hoewel sharia kan worden gebruikt om gewenst gedrag af te dwingen, is het niet altijd zo dat op basis van sharia een oplossing wordt aangedragen. Een Marokkaanse moslima van 25 jaar die werkt bij een kinderdagverblijf meldt het volgende:

> *Indien de personen die in geschil zijn gelovig zijn, wordt islam vaak gebruikt als troefkaart. Islam raakt de zwakke plek van mensen, omdat moslims niets verkeerds willen doen tegenover Allah. De betrokkenen zullen dan eerder het geschil oplossen en niet in strijd blijven.*

Wanneer familieleden niet de taak op zich nemen van bemiddelaar, kunnen ze geschilbeslechting door islamitische autoriteiten stimuleren. Het komt voor dat familieleden naar het bestuur of de imam van een moskee gaan met de vraag om een geschil te beslechten, bijvoorbeeld een geschil tussen een echtpaar. Hieromtrent vertelt een Turks moskeebestuurslid van rond de veertig jaar dat het bestuur pas tot geschilbeslechting overgaat als de betrokkenen dit ook zelf willen. Het is echter moeilijk na te gaan in hoeverre de geschilbeslechting door het bestuur van een moskee of imam daadwerkelijk een vrijwillige keuze is voor de betrokken partijen, omdat sociale druk ook kan bestaan in de vorm van dwang om een imam of bestuurslid te benaderen voor geschilbeslechting.

Uit de interviews komt naar voren dat geschillen door een derde van de respondenten aan leden van de familie (zouden) worden voorgelegd. Familieleden trachten vervolgens het geschil te beslechten, al dan niet op basis van een vast stramien. Sharia speelt een rol bij de geschilbeslechting omdat de familie met een beroep op sharia gewenst gedrag kan afdwingen. Een belangrijk terugkerend onderwerp is de sociale druk die voort kan komen uit geschilbeslechting door familieleden. Enerzijds kan familie druk uitoefenen om een geschil te (laten) beslechten en anderzijds kan familie controleren of de betrokken partijen de aangedragen oplossing opvolgen.

Vrienden

Vrienden zijn van belang als autoriteit bij het beslechten van geschillen, indien er geen familie aanwezig is in Nederland om te bemiddelen. Dit wordt door zes geïnterviewde vluchtelingen genoemd die zonder familie naar Nederland zijn gekomen.

Een Somalische moslim van 23 jaar die sinds twee jaar in Nederland woont, zegt dat hij bij geschillen in Somalië zijn vader zou raadplegen. In Nederland, zonder familie, doet hij een beroep op zijn vrienden om te bemiddelen. De voorzitter van een Soedanese vereniging vertelt hierover dat geschillen onder Soedanezen traditioneel worden voorgelegd aan familieleden, maar vanwege de migratie naar Nederland en de versnippering van familieleden over diverse landen is de rol van naaste vrienden bij geschilbeslechting toegenomen. Ook vluchtelingen uit andere landen noemen deze ontwikkeling, zoals respondenten uit Afghanistan en Benin.

Respondenten melden dat hoewel ze advies vragen over geloofszaken aan hun familie in het buitenland, geschilbeslechting niet per telefoon door familieleden kan plaatsvinden. Alle respondenten kaarten aan dat het belangrijk is dat een bemiddelaar de achtergrond en de context van het probleem en alle betrokkenen kent. Familieleden in het buitenland hebben deze kennis niet, waardoor vrienden geschikter zijn om te bemiddelen. Afhankelijk van de hechtheid van de sociale groep speelt sociale druk van die groep een meer of minder grote rol bij het opvolgen van het advies bij geschilen.

2. Imams als autoriteit voor geschilbeslechting

Indien geschilbeslechting door familie en naaste vrienden niet het gewenste resultaat heeft, zou een klein aantal van de respondenten, namelijk 5 van de 35 respondenten die hierover zijn geïnterviewd, het geschil vervolgens voorleggen aan de imam. Er zijn daarnaast twee respondenten die bij een geschil als eerste de imam (zouden) benaderen voor geschilbeslechting. De meerderheid van de respondenten kiest er echter voor het geschil niet door mensen buiten de sociale groep te laten beslechten of legt het geschil aan Nederlandse maatschappelijke organisaties voor.

Uit interviews met imams blijkt dat ze bijna allemaal ervaring hebben met geschilbeslechting.[5] De imams zien geschilbeslechting echter niet als hun primaire taak. Verzoeken om geschilbeslechting komen veel minder voor dan verzoeken om advisering, maar ze zijn van mening dat dergelijke taken in het verlengde staan van *'het zich dienstbaar opstellen naar de gemeenschap toe'*, aldus een imam van een Surinaamse moskee in Zuid-Holland. De geschillen die worden voorgelegd aan de geïnterviewde imams zijn meestal van familiaire aard en betreffen huwelijksproblemen en generatieproblemen. Hierbij gaat het bijvoorbeeld over problemen waarbij ouders en hun kinderen in geschil zijn over de uitoefening van het geloof of over onoverkoombare problemen tussen huwelijkspartners.

In deze paragraaf staan de geïnterviewde imams centraal die optreden als geschillenbeslechter aangevuld met de ervaringen van andere respondenten met geschilbeslechting door imams en de mening van die respondenten daarover. Achtereenvolgens wordt in deze paragraaf ingegaan op de partijen die een imam benaderen voor geschilbeslechting, het verloop van geschilbeslechting en de rol van sharia bij geschilbeslechting. De paragraaf wordt afgesloten met een antwoord op de vraag in hoeverre geschilbeslechting door imams als bindend wordt ervaren.

5 13 van de 15 geïnterviewde imams vertellen ervaring te hebben met geschilbeslechting.

De partijen die een imam benaderen voor geschilbeslechting

Uit de interviews komt naar voren dat het vooral de eerste generatie moslims is die imams benaderen voor geschilbeslechting, omdat ze vanuit het land van herkomst gewend zijn om hiervoor naar een imam te gaan.[6] Zo zegt een Somalische imam die zichzelf ook geschilbemiddelaar noemt en niet verbonden is aan een moskee:

> *Vooral oude mannen en vrouwen komen naar mij toe. Ze hebben hier een nieuw leven, ze moeten wennen aan een nieuw systeem. Dat kent een problematische kant.*

Eerste generatie moslims leggen hun geschillen voor aan de Somalische geschilbemiddelaar omdat hij op de hoogte is van de tradities en culturen uit het land van herkomst en bekend is met de situatie in Nederland. Hierdoor zijn imams, volgens de respondenten, belangrijke geschilbemiddelaars voor de eerste generatie moslims.

Daarnaast leggen respondenten geschillen aan de imam voor, omdat hij specifieke kennis van de geschriften van de islam en sharia heeft. Een Marokkaanse huisvrouw van eind vijftig zegt:

> *Hij [de imam] heeft kennis van de Koran en de sharia. Hij gaat niet van zichzelf uit, hij gaat van de geschriften uit. Vanwege deze kennis gaan de mensen naar hem toe.*

Een andere reden voor respondenten om de imam in te schakelen als bemiddelaar is de ervaring die de imam heeft opgebouwd door geschillen van verschillende mensen te beslechten. Bovendien kent de imam een variëteit aan oplossingen voor geschillen waardoor de kans groot wordt geacht dat hij een geschikte oplossing vindt voor het geschil.

Een kleine minderheid, bestaande uit de twee geïnterviewde salafistische imams, vertelt dat zij niet zozeer door eerste generatie moslims, maar vooral door tweede en derde generatie moslims of bekeerlingen voor geschilbeslechting worden benaderd. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat salafistische jongeren meer aansluiting vinden bij de uitspraken van de salafistische imams dan andere moslimjongeren bij imams. Salafistische imams zeggen dat zij uitspraken doen die zijn gestoeld op een zuivere islam en richten zich in hun preken en advisering specifiek op de leefwereld van jonge moslims in de Nederlandse context. Hierbij zijn ze niet gebonden aan culturele tradities van de herkomstlanden van eerste generatie moslims of aan specifieke rechtsscholen.

Een vijfde van de respondenten wijst erop dat de tweede en derde generatie moslims hun geschillen veelal niet voorleggen aan imams, maar via andere wegen een oplossing zoeken voor hun problemen.[7] Volgens de respondenten beheersen tweede en derde generatie moslims de Nederlandse taal veelal beter dan hun (groot)ouders, waardoor ze eenvoudiger toegang hebben tot Nederlandse maatschappelijke instellingen. Daarnaast melden respondenten dat ze via het internet, televisieprogramma's en andere bronnen informatie tot zich nemen om zo zelf tot

6 14 van de 50 imams, bestuursleden en andere respondenten die hiernaar is gevraagd, vertellen dat vooral eerste-generatie-moslims imams benaderen voor geschilbeslechting. De andere (36) respondenten melden hier geen inzicht in te hebben.

7 Dit wordt gemeld door 10 van de 50 respondenten die hierover zijn geïnterviewd.

oplossingen te komen. Daarbij komt, volgens de tweede en derde generatie respondenten, dat imams gebrekkige kennis hebben van de leefwereld van moslims die zijn opgegroeid in de Nederlandse samenleving. Vooral oudere imams die buiten Nederland een imamopleiding hebben gevolgd, zouden zich te weinig kunnen inleven in de positie van moslims die zijn geboren en opgegroeid in Nederland. Dit heeft tot gevolg dat de imams soms niet alle factoren die van belang zijn bij een geschil meewegen. Tweede en derde generatie respondenten zeggen dat ze hun geschillen daarom liever via reguliere Nederlandse kanalen laten beslechten.

De culturele traditie van imams en moskeeën speelt tevens een rol bij het, al dan niet, benaderen van de imam bij geschillen. Respondenten met een vluchtelingenachtergrond, die veelal een andere etnische en culturele achtergrond hebben dan de imam, melden dat ze de imam niet raadplegen bij geschillen. In dit kader vertelt de voorzitter van een Soedanese vereniging dat Soedanezen de imam nooit zullen vragen een geschil te beslechten, omdat de imam onbekend is met de culturele tradities van Soedanezen en met de omstandigheden waaronder Soedanezen in Nederland leven. Hieraan voegt een moslim uit Benin van 23 jaar die sinds zeven jaar in Nederland woont toe dat hij het Arabisch slecht beheerst waardoor hij moeilijk kan communiceren met de imam.

Uit het onderzoek blijkt dat volgens respondenten moslims die behoren tot de eerste generatie moslims en salafistische moslims behorende tot de tweede en derde generatie bij geschillen meestal wel een beroep doen op een imam voor beslechting. Andere tweede en derde generatie moslims benaderen imams niet vaak voor geschilbeslechting, omdat zij andere mogelijkheden hebben om geschillen te beslechten en omdat de imams veelal onbekend zijn met de Nederlandse samenleving. Respondenten met een vluchtelingenachtergrond melden dat zij imams niet benaderen voor geschilbeslechting, omdat de meeste imams onbekend zijn met hun culturele achtergrond.

Verloop van geschilbeslechting

De geïnterviewde imams melden dat ze bij een groot deel van de geschillen niet overgaan tot geschilbeslechting en zich beperken tot het geven van advies bij problemen. Indien ouders bijvoorbeeld een geschil voorleggen aan de imam dat ze met een van de kinderen hebben, geeft de imam veelal het advies aan de ouders om met de kinderen in gesprek te gaan zonder zelf tot geschilbeslechting over te gaan. De imam van een salafistische moskee vertelt hieromtrent dat een moeder naar hem toe kwam met klachten over het gedrag van haar pleegdochter. Naarmate de pleegdochter ouder werd, kwam ze steeds later thuis. Dit is volgens de imam een situatie die in de cultuur van veel moslims aanleiding is tot grote schaamte. De vrouw overwoog daarom de pleegdochter uit huis te zetten. In zijn advies aan de vrouw raadde de imam aan af te zien van het uit huis zetten en in plaats daarvan met haar dochter in gesprek te gaan om tot een oplossing te komen.

Wanneer imams wel overgaan tot geschilbeslechting, geeft de meerderheid van de imams er de voorkeur aan om bij de geschilbeslechting familieleden van de betrokken personen en/of het bestuur van de moskee te betrekken. Geschilbeslechting door imams en het moskeebestuur wordt uiteengezet in paragraaf 3. In deze para-

graaf staat geschilbeslechting door imams en familieleden centraal. De geïnterviewde Somalische imam en geschilbemiddelaar zegt hierover:

> *Ik kies vaak oudere familieleden van de twee partners* [als het een geschil betreft tussen partners]. *Dan ga ik samen met de oudere familieleden naar de partners toe en houden we samen contact* [met de partners]. *Na de partners gesproken te hebben, discussieer ik met de oudere familieleden over het probleem om tot een oplossing te komen.*

De imam vindt het belangrijk familieleden te betrekken bij de geschilbeslechting en bij het zoeken naar een oplossing, omdat de familieleden de personen die een geschil hebben goed kennen en inzicht hebben in de achtergrond en context van het probleem. De Somalische imam vindt dat het betrekken van familieleden bij de geschilbeslechting, veelal bijdraagt aan een duurzame oplossing. Ook andere imams melden dat het betrekken van familieleden bij de geschilbeslechting tot betere oplossingen leidt, omdat de voorgestelde oplossing wordt geaccepteerd en gedragen door meerdere personen en rekening kan worden gehouden met de sociaal-culturele achtergrond van de betrokkenen. Door familieleden te betrekken bij de geschilbeslechting, kan volgens de imams worden gezocht naar een op sharia gebaseerde oplossing die door de personen die een geschil hebben en hun familie wordt geaccepteerd. Hierdoor kan voorkomen worden dat de voorgedragen oplossing leidt tot nieuwe geschillen. Zo is het belangrijk dat, wanneer de oplossing het aanvragen van een scheiding is, de echtelieden in dit proces worden ondersteund door bijvoorbeeld hun ouders. De keerzijde van het betrekken van familieleden bij geschilbeslechting is dat de familie druk uit kan oefenen op de betrokkenen om de oplossing die een imam aandraagt op te volgen. Dat betekent dat gedrag tegen de zin van de partijen die het geschil hebben, worden afgedwongen door de familie.[8]

Het betrekken van familieleden bij geschilbeslechting door imams gebeurt in de meeste gevallen in overleg met de personen die het geschil hebben. Als personen bij de imam komen met een probleem terwijl ze niet willen dat hierover met anderen wordt gesproken, zeggen alle imams dat zij een geheimhoudingsplicht hebben en zich hieraan houden. Indien het betrekken van familieleden niet gewenst is, zal de imam zonder dat te doen zelfstandig tot geschilbeslechting overgaan. Een salafistische imam zegt terughoudend te zijn om als enige te bemiddelen bij een geschil. De imam vertelt dat hij de ervaring heeft dat huwelijksgeschilen zeer complex zijn en moeilijk op te lossen. Als hij bemiddelt en het geschil tussen de echtelieden wordt niet opgelost, zal hij commentaar krijgen van de betrokken families. Dit kan zijn reputatie en de reputatie van de moskee in de wijdere moskeegemeenschap beschadigen, volgens de imam.

Alle imams die ervaring hebben met geschilbeslechting maken kenbaar dat zij altijd alle partijen horen over het geschil, waarna ze advies geven. Een imam van begin vijftig die verbonden is aan een Turkse moskee in Nijmegen beschrijft hoe hij bemiddelt in een geschil:

> *Getrouwde mensen komen vaak naar mij toe. Ik luister naar de man […], dan luister ik naar de vrouw […]. Dat is de beste manier: naar de verhalen van beiden luisteren. Ze komen vaak hier* [in de moskee om met de imam te spreken], *maar soms bezoek ik ze thuis. […] Zo was er*

8 In de paragraaf over bindendheid wordt hierop dieper ingegaan.

een echtpaar. De man gebruikte drugs. […] Hij gokte en bezocht vrouwen buiten de deur. Dat is natuurlijk zijn vrijheid. Ik kan hem niet dwingen dit niet te doen. Wel was het een reden van geschil in zijn huwelijk. Ik adviseerde hem, met zijn drugsproblemen professionele hulp te zoeken. Als reden gaf ik aan dat zijn relatie dan beter zal gaan.

De geïnterviewde imams zeggen het belangrijk te vinden het verhaal van beide partijen te horen, zodat beide partijen kunnen vertellen wat het probleem is en wat volgens hen de oorzaak daarvan is. Door beide partijen afzonderlijk te spreken, kunnen tevens verschillen worden geconstateerd in de uitleg die betrokkenen geven van het geschil. Ook is het volgens de imams belangrijk om te bepalen wat de personen hebben ondernomen om het geschil op te lossen en waarom volgens de betrokkenen eventuele eerdere pogingen tot geschilbeslechting niet het gewenste resultaat hebben opgeleverd.

Uit interviews blijkt dat bij de geschilbeslechting niet in alle gevallen twee partijen betrokken zijn. Indien het geschil bijvoorbeeld een scheiding betreft, wijzen enkele respondenten erop dat het in sommige gevallen mogelijk is om eenzijdig door de imam gescheiden te worden. Een Iraanse moslima van eind veertig uit Noord-Brabant vertelt dat ze veel problemen had met haar ex-man. Hij gedroeg zich gewelddadig tegenover haar en haar kinderen en uiteindelijk besloot ze van haar man te scheiden. Haar man ging hiermee echter niet akkoord waardoor de scheiding een ingewikkeld proces werd. Het scheiden voor de Nederlandse wet was een eenvoudig proces, maar om in Iran te kunnen scheiden, diende de vrouw eerst in Nederland voor de islam te scheiden. Met het oog hierop heeft ze, via de Iraanse ambassade, een Turkse imam in Zuid-Holland gecontacteerd. Nadat de vrouw uitleg had gegeven over het geschil, besloot de imam dat de vrouw in haar recht stond. Twee mannen uit de vrienden- en kennissenkring van de vrouw dienden als getuigen bij de eenzijdige echtscheiding. Hierna was het mogelijk volgens de Iraanse wet te scheiden en heeft ze ook in Nederland de scheidingsprocedure gestart. Uiteindelijk is ze gescheiden voor de Nederlandse wet, voor de islam en voor de Iraanse wet.

Indien imams besluiten om over te gaan tot geschilbeslechting, doen zij dit, afgezien van de zojuist beschreven situaties van eenzijdige geschilbeslechting, op basis van het aanhoren van beide partijen. Vervolgens zoekt de imam aan de hand van sharia naar een oplossing waarin beide partijen zich kunnen vinden. In principe mogen de betrokkenen zelf beslissen de oplossing die de imam aandraagt op te volgen. In de praktijk blijkt echter dat druk vanuit de familie ervoor kan zorgen dat de partijen zich gedwongen voelen om de oplossing van de imam na te leven.

Geschillencommissie

Een specifiek voorbeeld van geschilbeslechting komt van een Marokkaanse moskee in Limburg. Deze moskee heeft een eigen commissie ingesteld die verantwoordelijk is voor het beslechten van geschillen. Dit is de meest geïnstitutionaliseerde vorm van geschilbeslechting die wij zijn tegengekomen gedurende de periode van veldwerk.

Naast geschilbeslechting is de commissie verantwoordelijk voor het bijstaan van de zieken, het wassen van en het bidden voor de doden en voor het geven van advies bij algemene geloofskwesties. De voorzitter van de commissie is de imam van

de moskee. Ook is de imam binnen de commissie verantwoordelijk voor het geloofsgedeelte. Hij vertelt alle partijen wat de islamitische normen en waarden zijn betreffende het huwelijk en baseert vervolgens zijn advies op sharia. Verder wordt de commissie gevormd door de voorzitter van de moskee en, aldus de imam, *'een derde wijze man'*. De imam wordt veelal telefonisch benaderd indien mensen de hulp van de commissie willen inroepen. De imam vertelt dat de commissie in de gehele provincie Limburg actief is. Hij geeft het voorbeeld dat hij voor het bijstaan van een zieke man naar de andere kant van de provincie is gereisd.

Het verloop van de beslechting van geschillen door de commissie verschilt niet wezenlijk van het verloop in de reeds genoemde voorbeelden. Met betrekking tot geschilbeslechting wijst de imam erop dat de geschillen die de commissie behandelt voornamelijk binnen de familie en specifiek binnen huwelijken spelen. Indien er een geschil binnen een familie speelt, betreft het meestal generatiegeschillen. De imam geeft het voorbeeld van een geschil tussen een moslima en haar ouders. De dochter wilde trouwen met een islamitische jongen uit Tunesië, maar de ouders hadden er veel problemen mee dat de jongen geen Marokkaan is. De imam vertelt dat de leden van de commissie met iedereen hebben gepraat en hebben geprobeerd het geschil te beslechten. De potentiële bruidegom van de dochter heeft grote moeite met het standpunt van de ouders volgens de imam, omdat de jongen beweert, dat hij '*een goede moslim is, hij zegt dat hij de waarden en normen van een moslim heeft'*. In dit geval heeft de commissie geadviseerd het stel niet te belemmeren om te trouwen, omdat beiden moslim zijn. Wel toont de imam begrip voor de ouders, aangezien de imam bekend is met de Marokkaanse cultuur, waarin (voornamelijk de eerste generatie) ouders veel waarde hechten aan het trouwen binnen de Marokkaanse gemeenschap. De imam vertelt dat hetgeen de leden van de commissie adviseren, niet bindend is. De partijen moeten volgens de imam allen hun eigen verantwoordelijkheid nemen tegenover God. De imam wijst erop dat sociale druk vanuit de familie ervoor kan zorgen dat de betrokkenen het gevoel hebben, dat ze het advies van de imam op moeten volgen, maar hij probeert sociale druk te voorkomen, voor zover dat binnen zijn mogelijkheden ligt.

Rol sharia bij geschilbeslechting

Alle imams geven aan zich te baseren zich op sharia bij geschilbeslechting, om te komen tot een oplossing voor het geschil en eventueel om gewenst gedrag af te dwingen. Imams proberen oplossingen waarvan ze vermoeden dat partijen ze zullen accepteren te onderbouwen met koranverzen en *hadiths* uit de Soenna. Een imam van begin vijftig die verbonden is aan een Turkse moskee in Nijmegen zegt hierover:

> *In onze gemeenschap [de mensen die de moskee bezoeken] weet niemand wat de precieze betekenis is van de Koran, dan komen ze naar mij toe. Ik ben de voorlichter. […] Ik baseer mijn antwoord eerst op de Koran, dan op het leven van Mohammed – de hadith – en dan op de hooggeleerden […] Het* advies [dat ik geef als iemand een vraag of geschil heeft] *is altijd op de sharia gebaseerd.*

Een salafistische jongerenprediker geeft een voorbeeld waaruit blijkt op welke manier hij sharia gebruikt bij geschilbeslechting. De jongerenprediker vertelt dat een echtpaar naar hem was toegekomen, omdat de vrouw geen seks wilde met de man. De vrouw legde uit zich niet meer aangetrokken te voelen tot de man, omdat hij zich niet goed verzorgde. De jongerenprediker heeft na een gesprek met beide partners een overlevering aangehaald van de profeet die vertelt dat de profeet zichzelf altijd mooi maakte voor zijn vrouw. Op basis van deze overlevering legde de jongerenprediker uit dat een man net zo mooi en schoon voor zijn vrouw dient te zijn als de man van zijn vrouw verlangt. Na dit verhaal te hebben gehoord, besloot de man het voorbeeld van de profeet op te volgen en zich beter te reinigen voor zijn vrouw. Doordat de jongerenprediker de oplossing baseerde op en onderbouwde met een *hadith* uit de Soenna, accepteerde de man de oplossing en volgde hij het op.

Hoewel imams de oplossingen baseren op sharia, melden enkele imams nadrukkelijk dat zij het vooral belangrijk vinden een geschil op te lossen. Welke oplossing wordt gekozen, vinden ze minder belangrijk. Zo wijzen imams op de veelheid aan interpretaties en toepassingen van regels uit de Koran en de Soenna binnen de islamitische traditie. Een Somalische imam en geschilbemiddelaar meldt:

> *Ik zoek oplossingen niet alleen bij shafi'ieten* [rechtsschool in Somalië]*, ik kijk ook naar wat andere rechtsscholen zeggen. Ik zoek welke theologische school bruikbaar is voor het oplossen van het probleem. Een humane oplossing is belangrijk. Ik vind het belangrijk om een probleem goed op te lossen. Dan kijk ik naar wat mogelijk is, niet naar wat de precieze regels zijn volgens één rechtsschool.*

Niet alleen is er een variëteit aan mogelijke oplossingen, gebaseerd op uitspraken van verschillende islamitische rechtsscholen, ook kan een oplossing gezocht worden door een afweging te maken tussen verschillende zaken die ogenschijnlijk niet in overeenstemming lijken met sharia. Zo legt een imam van begin vijftig die verbonden is aan een Turkse moskee in Nijmegen uit waarom een scheiding volgens hem een acceptabele oplossing kan zijn:

> *Allah heeft dingen gegund aan mensen. Hij heeft bepaald: dit mag, dit mag niet. Scheiden is de mens ook gegund, maar is het laatste redmiddel. Allah houdt niet van scheidingen. Mensen moeten eerst alle wegen proberen, pas als laatste optie moeten ze scheiden. Anders kan het zijn dan mensen zelfmoord plegen, of doden. Dat is absoluut niet goed en mag niet van Allah! Scheiden is ook niet goed, maar het is minder slecht. Dan kun je beter kiezen voor iets minder slechts dan voor iets slechts.*

Evenals de Turkse imam vertellen de geïnterviewde imams dat echtscheiding een laatste redmiddel is bij huwelijksproblemen. Alle geïnterviewde imams zijn van mening dat echtscheiding de laatste uitweg is, nadat alle andere pogingen tot verzoening tussen de echtelieden zijn mislukt.[9] Ook noemen verschillende imams dat de vrouw het recht heeft om echtscheiding op te nemen in het islamitische huwelijkscontract wanneer ze trouwt.[10] Enkele geïnterviewde imams noemen expliciet

9 15 van de 15 geïnterviewde imams melden dat echtscheiding is toegestaan, nadat alle andere pogingen om de problemen op te lossen, zijn mislukt.

10 Mannen kunnen de echtscheiding uitspreken, waarna (indien is voldaan aan bepaalde eisen) de echtelieden niet langer islamitisch gehuwd zijn. Een vrouw kan van haar man scheiden door we-

voorwaarden voor echtscheiding.[11] Een salafistische imam vindt dat echtscheiding is toegestaan bij ernstige psychische en/of fysieke mishandeling. Als de problemen niet van gewelddadige aard zijn, adviseert de salafistische imam de partners in gesprek te gaan en er samen uit te komen. Ook een imam van Surinaamse afkomst noemt 'slechte behandeling' als reden voor scheiding, terwijl een salafistische jongerenprediker (en imam) vertelt dat een gebrek aan liefde tussen de partners genoeg reden is voor echtscheiding. Enkele moskeebestuurders relativeren de rol van de imam bij het oplossen van huwelijksproblemen. Zo stellen bestuursleden van een Turkse moskee in Overijssel dat een echtpaar met relatieproblemen weliswaar naar de imam toe kan stappen, maar dat de imam vaak niet genoeg hulp kan bieden om de huwelijksrelatie te herstellen. Volgens de moskeebestuurders zal een echtpaar om de problemen op te lossen, professionele hulp van een psycholoog moeten zoeken. Een Turkse moskeebestuurder uit Utrecht vertelt dat hij mensen met huwelijksproblemen doorverwijst naar andere instellingen. Hij noemt een voorbeeld waarin een Marrokaanse vrouw hem benaderde. Ze zei dat ze wilde scheiden, omdat haar man haar mishandelde. Als reactie hierop vertelde hij haar dat de moskee hiermee niet kon helpen en dat ze beter contact op kon nemen met hulpverlenende instanties. Hij raadde haar aan contact op te nemen met de politie, een blijf-van-mijn-lijf-huis of een organisatie die hulp verleent bij huiselijk geweld.

Verschillende imams en bestuursleden melden dat geschilbeslechting op basis van sharia door religieuze autoriteiten een rol kan spelen in de bescherming van zwakkeren tegen de sterkeren. Volgens een Nederlandse moskeebestuurder van een multi-etnische moskee kan een religieuze autoriteit een religieus oordeel geven ten gunste van de kwetsbare partij, bijvoorbeeld wanneer een imam een gedwongen uithuwelijking van een dochter afkeurt. De imam heeft autoriteit door zijn kennis van sharia en de kans is groot dat de sterkere partij in het geschil, in dit geval de vader, zich bij het oordeel van de imam zal neerleggen. '*De vader zal niet op kunnen tegen een religieuze autoriteit die zich op overtuigende wijze beroept op de regels van het geloof*', aldus de moskeebestuurder. Ook een salafistische imam noemt een voorbeeld waarin hij tijdens geschilbeslechting de rechten van een kwetsbare partij heeft gewaarborgd. Hij vertelt dat een moslima die werd mishandeld door haar man bij hem kwam voor hulp. De vrouw kon zelf haar man er niet van overtuigen om een echtscheiding uit te spreken, waardoor het islamitische huwelijk ontbonden zou worden. De man wilde niet scheiden en dreigde de moeder van zijn vrouw te vermoorden. Na lange gesprekken met de man, heeft de imam hem kunnen overtuigen om tot scheiding over te gaan.

Eén gemeenteambtenaar van Turkse afkomst die voor zijn werk contacten onderhoudt met moskeeën, vertelt dat mensen die de imam benaderen voor geschilbeslechting, dit kunnen doen wanneer ze veronderstellen dat de imam een uitspraak zal doen die in hun voordeel is. Volgens hem kan het voorkomen dat moslims niet

---

derzijdse goedkeuring of door toestemming van een islamitische rechter. Tevens wordt een huwelijk ontbonden als één van de echtgenoten overlijdt en automatische ontbinding vindt plaats, wanneer er sprake is van geloofsafval van één van de echtgenoten (NCTb, 2006, 12). Enkele geïnterviewde imams vertellen dat een vrouw ook in het huwelijkscontract dat wordt afgesloten bij het huwen, kan laten opnemen dat ze evenals de man een echtscheiding kan uitspreken. Daarnaast vertellen 3 van de 15 imams dat zij islamitische scheidingen uitspreken.

11 Drie van de 15 geïnterviewde imams noemen voorwaarden, alvorens overgegaan mag worden op echtscheiding.

zozeer naar de imam gaan om het geschil volgens sharia op te lossen, maar omdat ze verwachten dat het op sharia gebaseerde oordeel de eigen stellingname in het geschil ondersteunt. Een vader die een geschil heeft met zijn zoon wil graag tegen zijn zoon zeggen: '*De imam heeft gezegd dat je mij moet respecteren als vader. Anders ga je naar de hel*', aldus deze ambtenaar.

Uit voorgaande is op te maken dat imams op basis van sharia geschillen beslechten. Sharia wordt als argument gebruikt om goed gedrag van de betrokken partijen te stimuleren. Daarnaast wordt op basis van sharia gezocht naar een oplossing, waarbij verschillende rechtsscholen kunnen worden geraadpleegd. Geschilbeslechting op basis van sharia kan kwetsbare personen beschermen doordat de autoriteit van een imam en argumentatie op basis van sharia ervoor kan zorgen dat een sterkere partij zich neerlegt bij een oplossing die in het voordeel is van de zwakkere partij. Het kan ook vóórkomen dat mensen kiezen voor geschilbeslechting door de imam, omdat ze verwachten dat de beslechting in het eigen voordeel is en niet omdat ze op zoek zijn naar een op sharia gebaseerde oplossing.

Bindendheid

Alle imams vertelden dat de bindendheid van door hen uitgevoerde geschilbeslechting aan de partijen is; het is aan de mensen zelf of ze de oplossingen die worden aangedragen tijdens de geschilbeslechting accepteren en opvolgen.[12] Een imam van begin vijftig die verbonden is aan een Turkse moskee in Nijmegen zegt: '*Het is geheel vrijblijvend. Ze mogen zelf weten wat ze met het advies* [dat de imam tijdens de geschilbeslechting geeft] *doen'*. Deze en andere imams melden dat ze niet controleren op de naleving van de oplossingen die tijdens de geschilbeslechting zijn aangedragen. Tegelijkertijd zeggen imams, en bestuursleden, geen voorbeelden te kennen waarin het advies dat wordt gegeven naar aanleiding van de geschilbeslechting niet wordt opgevolgd. Een Turkse bestuursvoorzitter van een moskee in Utrecht zegt:

> *Op naleving is geen controle. Mensen komen misschien één keer, of twee keer of drie keer* hier [in de moskee] *langs om te praten over hun problemen in het huwelijk. We proberen gezamenlijk het probleem op te lossen. Meestal komt het ook goed. Meestal wordt het advies opgevolgd. Ik heb het nog nooit persoonlijk meegemaakt dat iemand het advies niet naleeft.*

Niet alleen imams en bestuursleden, ook andere respondenten zeggen dat het de eigen verantwoordelijkheid is van mensen om het advies van de imam bij een geschil op te volgen. Dit wordt gemeld door bijna alle respondenten, namelijk 32 van de 35 respondenten die hierover zijn geïnterviewd. De respondenten leggen uit dat mensen de aangedragen oplossing bij geschilbeslechting meestal opvolgen, omdat ze vertrouwen hebben in de kennis van de imam en hem veel gezag toeschrijven, maar dat er geen controle is door de imam of mensen de geboden oplossing opvolgen. Hierbij is de kanttekening te maken dat sociale controle, een meestal passieve variant van sociale druk, vanuit de omgeving wel een rol speelt bij het naleven van

12 15 van de 15 imams die hierover geïnterviewd zijn, vertellen dat geschilbeslechting door imams niet bindend is en dat het de eigen verantwoordelijkheid is van de betrokken partijen om te bepalen of de aangedragen oplossing wordt nageleefd.

de oplossingen. Dit komt voornamelijk terug indien een imam familieleden van de betrokkenen in een geschil inschakelt bij geschilbeslechting. Familieleden kunnen controleren of en in welke mate de betrokkenen de oplossing van de imam naleven. Ongeveer een derde van de respondenten kaart aan dat sociale druk een rol kan spelen bij het naleven van geschilbeslechting.[13] Zo vertelt een voorzitter van een Surinaamse moskee in Zuid-Holland dat, als familie en kennissen weten dat een betrokkene het niet eens is met de oplossing die de imam heeft aangedragen voor een geschil, zij met de betreffende persoon in gesprek gaan en hem of haar proberen te overtuigen het advies op te volgen. Een belangrijke indicatie voor sociale druk is dat mensen die het advies van de imam niet opvolgen, dit verborgen proberen te houden. Dat is volgens verschillende respondenten het geval. Een autochtone bekeerlinge van 20 jaar die vrijwilligster is bij de jongerenvereniging van een moskee, zegt hierover:

> *Niemand loopt ermee te koop als ze het oordeel van de imam niet naleven. Een vriendin van mij* [ook een Nederlandse bekeerlinge] *had ruzie, omdat ze naar de bruiloft van haar broer wilde gaan, waar ze haar hoofddoek af moest doen. Iedereen zei haar dat het niet was toegestaan om naar de bruiloft te gaan. De imam zei dit ook. Toch is ze gegaan, heeft ze haar hoofddoek afgedaan. Het is haar keuze. Je kunt haar niet opsluiten in haar huis.*

De oplossingen die imams aandragen zijn niet bindend, maar doordat sociale druk vanuit de omgeving, voornamelijk familie, kan plaatsvinden kunnen betrokkenen de oplossingen wel als bindend ervaren. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de mate waarin sociale druk wordt uitgeoefend, verschilt per familie. Sociale druk komt voort uit de controlerende mogelijkheden van de familie en het is aannemelijk dat dit samenhangt met kenmerken van groep zoals de hechtheid van familie en het sociale netwerk, maar ook met individuele aspecten als het karakter, de leeftijd, zelfstandigheid, geslacht en religieuze beleving van degene die de druk ondergaat. Gevallen zijn dus zeer contextspecifiek.

3. Geschilbeslechting door moskeebestuurders

Ongeveer de helft van de respondenten vertelt dat het bestuur een rol speelt bij het bemiddelen bij geschillen.[14] Een Turkse moslim van 28 jaar die als vrijwilliger actief is bij een moskee, vertelt:

> *De imam komt iedere vier jaar en hij kent de mensen niet zo goed. Het bestuur bestaat uit mensen die al jaren naar deze moskee komen en zo'n 20 jaar of 30 jaar in Nederland wonen waardoor ze de mensen goed kennen. Mensen zullen dan ook eerder naar het bestuur toekomen met problemen.*

Bestuursleden wonen meestal meerdere jaren in Nederland en ze kennen de moskeebezoekers op persoonlijk niveau beter dan de imam. Tevens zijn de bestuursle-

13 12 van de 35 respondenten melden dat sociale druk vanuit familie en vrienden een rol kan spelen bij het opvolgen van geschilbeslechting door imams.

14 24 van de 50 imams, bestuursleden en andere respondenten die hierover zijn geïnterviewd, vertellen dat bestuursleden van moskeeën een rol spelen bij geschilbeslechting.

den geworteld in de islamitische gemeenschap van de moskeegangers waardoor ze zich kunnen inleven in vragen en problemen. Nadat bestuursleden het probleem hebben aangehoord, roepen ze veelal de hulp van de imam in om het geschil te beslechten. Geïnterviewde bestuursleden vertellen dat de imam meer verstand heeft van de geschriften, zodat door de imam te betrekken bij de geschilbeslechting het geschil op basis van sharia opgelost kan worden. Daarnaast melden twee bestuursleden van een Turkse moskee en een Surinaamse moskee, beide in Zuid-Holland dat ze zelf geschillen proberen op te lossen, om de imam niet onnodig te belasten.

Het bestuur is niet altijd in staat om zelf de geschillen te beslechten. In dergelijke situaties kan het bestuur fungeren als brug naar reguliere instanties voor maatschappelijk werk. Een veertig jarig bestuurslid van een Turkse moskee met een sterke interesse in de religieuze en maatschappelijke vragen van tweede en derde generatie moslims vertelt dat hij geregeld vragen van ouders krijgt die in geschil zijn met hun puberende kinderen en bang zijn dat de kinderen afglijden op het pad van alcohol en drugs. Bij dergelijke geschillen heeft hij niet altijd zelf een antwoord. In dat geval verwijst hij de betrokkenen door naar reguliere zorginstanties.

4. Conclusie

Onder Nederlandse moslims komen verschillende vormen van geschilbeslechting op basis van sharia voor. Een minderheid (9 van 52) van de respondenten die we niet als islamdeskundigen beschouwen, meldt expliciet ervaring te hebben met geschilbeslechting op basis van sharia. Een grotere minderheid (16 van 52) heeft kennis van het voorkomen van dergelijke geschilbeslechting via vrienden of familie. Uit het onderzoek blijkt dat geschilbeslechting volgens sharia een rekbaar begrip is. In eerste instantie beroepen veel respondenten zich bij voorkeur eerst op de naaste familie of vrienden, om met hun advies tot een goede oplossing te komen. Aspecten van fatsoen en doen wat juist is volgens de islam spelen hierin duidelijk mee, maar de meeste respondenten kiezen ervoor om niet direct de stap te zetten het geschil aan een imam of andere islamdeskundige voor te leggen. Indien wel een imam of andere deskundige wordt geraadpleegd, dan zal deze deskundige een oordeel geven dat hij religieus kan onderbouwen, maar deze religieuze onderbouwing voert niet noodzakelijk de boventoon. In eerste instantie gaat het partijen en geschilbeslechters er om tot een oplossing te komen; bij voorkeur een oplossing die met instemming van de verschillende partijen wordt bereikt. In dat geval kan dus beter van geschilbemiddeling dan van geschilbeslechting worden gesproken. Shariaregels kunnen dus als richtinggevend worden ingezet, als normatieve begrenzing van mogelijke oplossingen, en om een gevonden oplossing 'officieel' te bevestigen. Een combinatie van deze verschillende vormen is mogelijk en komt wellicht zelfs vaker voor dan strikt gebruik van een enkele vorm. Imams en andere islamdeskundigen geven immers aan een geschil liever in goed overleg op te lossen, maar als dit nodig blijkt toch vooral de rechten van de zwakste partij te waarborgen. De bindende kracht van dergelijke uitspraken ligt in het gezag en de status van de beslechter. Hoewel de meeste respondenten consequent stellen dat een uitspraak in principe niet hoeft te worden opgevolgd, voegen zij er aan toe dat de omgeving van een partij druk uit kan oefenen of bij twijfel veelal ervoor zorgt dat die partij de uitspraak

opvolgt. Het komt voor dat men een uitspraak naast zich neerlegt, maar naarmate de omgeving meer betrokken is geraakt bij het beslechtingsproces zal dit steeds moeilijker zijn. De ruimte die partijen in het proces hebben, de mediërende rol van de aangezochte autoriteit en de betrekkelijke bindendheid van de bereikte oplossing, maakt dat we concluderen dat er beter van geschiloplossing dan van geschilbeslechting kan worden gesproken, waar dan echter bij moet worden opgemerkt dat sociale druk zowel een ondersteunende als een verstorende factor zou kunnen zijn in het bereiken van een goede oplossing.

6 Internet en televisie

Dit hoofdstuk focust op de rol van internet en televisie bij advisering en geschilbeslechting op basis van sharia. Het gebruik van deze twee mediums overstijgt grenzen en verbindt mensen en gemeenschappen over grote afstanden. Deze kenmerken maken internet en televisie geschikt om informatie en meningen over sharia uit te wisselen, en vragen over sharia te stellen aan, bijna letterlijk, de hele wereld. Internet en televisie vormen voor respondenten dan ook een belangrijk medium voor het raadplegen van autoriteiten in binnen- en buitenland, waarbij vooral internet een belangrijke rol speelt.

In paragraaf 1 bespreken we welke internetpagina's en televisieprogramma's door respondenten worden benut. Paragraaf 2 geeft antwoord op de vraag welke respondenten er gebruik maken van internet bij het vergaren of verspreiden van informatie over sharia. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de redenen van deze respondenten om van internet gebruik te maken. In paragraaf 4 komt de waardering van respondenten voor internet als bron van advisering op basis van islamitische normen en waarden aan de orde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie in paragraaf 5.

1. Raadplegen van internet en televisie

Uit de interviews blijkt dat respondenten een zestal informatiebronnen gebruiken die behoren tot internet en televisie. De bronnen die gebruikt worden, vinden de respondenten veelal via google of op advies van vrienden en familie. De eerste informatiebron betreft internetpagina's die (algemene) informatie bevatten over islam en islamitische normen en waarden.[1] Respondenten maken daarnaast gebruik van discussiefora op internet. Islamitische discussiefora vormen een virtueel ontmoetingspunt waar iedereen, dus zowel moslims als niet-moslims, informatie kan uitwisselen, vragen kan stellen en op anderen kan reageren.[2] Een derde informatiebron op internet zijn vraag- en antwoordpagina's. Deze internetpagina's stellen bezoekers in staat vragen te stellen waarop vervolgens een antwoord wordt gegeven. Wie dit antwoord geeft verschilt per internetpagina. Zo blijkt uit ons bezoek aan diverse internetpagina's dat bezoekers, de beheerders van de internetpagina, een imam of een islamitische (schrift)geleerde de antwoorden kunnen verzorgen. Vaak is het

1 www.wikipedia.nl is een veelgenoemde bron van informatie door respondenten om kennis op te doen over islam. De (algemene) informatie over islam is gesorteerd naar onderwerp en te vinden via het zoeksysteem op de pagina. Op Wikipedia is informatie te vinden over, onder andere, algemene onderwerpen als islam, *fiqh*, Koran, Soenna, Mohammed en sharia, maar ook over (uitspraken van) islamitische geleerden.

2 Een voorbeeld van een internetpagina met een discussieforum is www.maghrebonline.nl/forum. Om deel te nemen aan de discussies moet je lid zijn van het forum. Op 5 januari 2010 kent het forum 4.398 leden en 15.012 onderwerpen. Het forum is opgedeeld in verschillende thema's, waaronder 'islam', 'Koran' en 'stellingen'. Deze thema's zijn verder opgedeeld in onderwerpen. Zo kent het thema 'islam' de onderwerpen 'het gelukkige huwelijk' en 'waarom de naam Salafee gebruiken? nieuwe sekte?'.

echter niet duidelijk wie antwoord geeft op de vragen.[3] Een vierde informatiebron vormen *weblogs*, ook wel internetdagboeken genoemd. Internetdagboeken bieden een breed scala aan informatie, omdat de auteur vrij is om te bepalen waarover hij of zij schrijft. Zo wordt geschreven over de eigen ervaringen betreffende islam, worden taboedoorbrekende onderwerpen behandeld en wordt het actuele nieuws besproken.[4] Internetpagina's van islamitische (schrift)geleerden vormen een vijfde informatiebron. Op dergelijke internetpagina's kunnen bezoekers uitspraken van (schrift)geleerden lezen, vragen stellen en discussies voeren met andere bezoekers van de internetpagina.

De talen waarin de internetpagina's geschreven zijn verschillen, en hangen af van de doelgroep die men wil bereiken. Indien bijvoorbeeld schriftgeleerden of imams moslims in Europa willen bereiken, zal de internetpagina, behalve in de moedertaal van de aanbieders, ook in het Engels zijn te raadplegen.[5] In Europa opgegroeide moslims beheersen het Arabisch (of een andere taal, zoals Turks) vaak onvoldoende om een internetpagina in die taal goed te kunnen begrijpen, iets wat bij veel van de onderwerpen nauw luistert. Uitleg in het Engels blijkt een veel gekozen en effectieve oplossing te zijn. Een zesde informatiebron betreft *YouTube*. Op

3 Een voorbeeld van een vraag-en-antwoord internetpagina is www.islamcity.nl. Op 5 januari 2010 kent de internetpagina 13 thema's die horen bij de vraag-en-antwoord rubriek. De thema's zijn verder opgedeeld in onderwerpen. De meest bekeken vragen op 5 januari 2010 zijn onder andere 'is zelfbevrediging verboden?' en 'wordt in de islam geaccepteerd dat een jongen/meisje een relatie heeft met iemand. Maar een relatie zonder lichamelijk contact?'. De antwoorden worden gegeven door de redactie van de internetpagina. Bij beantwoording van de vragen verwijzen ze soms naar de antwoorden die worden gegeven op de internetpagina www.islamqa.com. De redacteuren geven aan dat hun intentie is om correcte informatie te geven, maar dat het mogelijk is dat ze fouten maken omdat mensen fouten maken. Ze stellen voorop dat alleen Allah de juiste antwoorden kent.

4 Een voorbeeld van een internetdagboek is de internetpagina www.wijblijvenhier.nl. Op 5 januari 2010 kent de internetpagina 14 redacteurs met verschillende etnische achtergronden en interesses. Ook zijn er bijdragen van gastschrijvers. In de artikelen die de schrijvers plaatsen op de internetpagina, schetsen ze een beeld van wat leeft binnen de Nederlandse samenleving vanuit het perspectief van Nederlandse moslims. Dit doen ze onder andere aan de hand van analyses, persoonlijke visies en anekdotes. De internetpagina biedt de mogelijkheid voor bezoekers om te reageren op de artikelen.

5 Een voorbeeld van een internetpagina van een schriftgeleerde is www.islamonline.net. Deze internetpagina is opgericht door Sjeik Yusuf al-Qaradawi, een schriftgeleerde, en kan in het Engels en het Arabisch bezocht worden. De internetpagina behandelt een verscheidenheid aan onderwerpen, waaronder het laatste nieuws over islam en politiek in de wereld, wetenschap, islamitische boeken en het leven van islamitische jongeren over de wereld. Het belangrijkste onderdeel van de internetpagina wordt gevormd door het vraag-en-antwoord gedeelte op basis van Sharia; dit gedeelte wordt de *living shari'ah* genoemd. Op 5 januari 2010 kent dit deel van de internetpagina 4.344 vragen en antwoorden op vragen over het leven volgens sharia. Naast Sjeik al-Qaradawi zijn vijf schriftgeleerden actief op de internetpagina, die op aangegeven tijden fatwa's geven. Moslims kunnen op dergelijke momenten vragen stellen aan deze schriftgeleerden, waarna de vragen worden beantwoord. Een recent voorbeeld is de vraag of moslims ingeënt mogen worden tegen de *swine flu*. De *swine flu* (varkensgriep) is een infectie door een virus, die waarschijnlijk familie is van een griepvirus dat veel bij varkenspopulaties voorkomt. De vragensteller wilde weten of er in de vaccinatie voor 'varkensgriep' varkensdelen zaten en indien dit het geval was, of moslims zich zouden mogen inenten.

deze internetpagina zijn lezingen van een breed scala aan schriftgeleerden te bekijken, waardoor deze lezingen toegankelijk zijn voor moslims over de hele wereld.[6]

Naast het internet wordt televisie door respondenten genoemd als een bron voor het verkrijgen van informatie over sharia. Het uitgebreide aanbod aan satelliettelevisie maakt het mogelijk om in Nederland bijvoorbeeld Arabische, Turkse, Soedanese en Indonesische televisiezenders, te ontvangen. Op deze zenders worden programma's uitgezonden waarin onderwerpen met betrekking tot sharia aan bod komen. Kijkers worden geïnformeerd over de Koran en schriftgeleerden of imams geven interpretaties van de geschriften.[7]

Ook zijn er televisieprogramma's die kijkers de mogelijkheid bieden om telefonisch vragen te stellen, waarop tijdens het programma advies wordt gegeven. Het stellen van vragen kan anoniem gebeuren, maar vaak loopt onderin het scherm een band mee met in ieder geval de woonplaats en eventueel het land van de beller. Dit wordt afgewisseld met de internationale telefoonnummers waarop het televisieprogramma te bereiken is. Onderwerpen variëren van hele concrete vragen zoals de vraag of vruchtenjam *halal* is, tot meer levensbeschouwelijke kwesties.[8] Een Turkse moslima van 27 jaar uit de provincie Utrecht vertelt dat ze dergelijke programma's vaak aan heeft staan terwijl ze het huishouden doet. Ze is dan geïnteresseerd in de afkomst van de bellers en of er wellicht bekenden bij zitten. Ze vertelt dat veel van haar vriendinnen hier ook naar kijken, maar dat ze vaak halverwege de programma's van zender verandert en over gaat op in het Turks nagesynchroniseerde Zuid-Amerikaanse of Indiase soaps.

Een Engelstalig voorbeeld van een programma waar vragen in gesteld worden is 'Spirit of Islam' dat uitgezonden wordt in Canada en dat ook via *YouTube* bekeken kan worden. In het programma vertelt de gastheer Ashraf Zaghloul over de Koran en het leven van de Profeet, en stelt een presentatrice hem vragen over de islam die kijkers hebben ingezonden, zoals:[9]

> [Vraag] … *I read somewhere that the prophet Mohammed himself said that the best amongst you are those that are good to your family. That for me ties into the whole idea of violence in is-*

6 Een voorbeeld van een schriftgeleerde waarvan de lezingen te bekijken zijn via *YouTube*, is Zakir Abdul Karim Naik, een Indiase schriftgeleerde in islam. Een veelbezochte lezing van Zakir Naik is 'Does God exist?' (http://www.youtube.com/watch?v=E2s14T6x5AM). Tussen 12 mei 2007 en 5 januari 2010 is de lezing 406.521 keer bekeken.

7 Een voorbeeld van een televisieprogramma is ash-Shariah wal-Hayat (Sharia en het leven). Dit programma wordt uitgezonden op Al Jazeera. Tijdens dit programma geeft Sjeik Yusuf al-Qaradawi, een schriftgeleerde, zijn mening en doet hij religieuze uitspraken over de interpretatie van de Koran.

8 In verband met het ingrediënt gelatine, dat vaak is gemaakt van varkensbot, in sommige jams.

9 Omdat op internet geen duidelijkheid te verkijgen was over de autoriteit van Zaghloul of zijn status als deskundige, hebben we hem hiernaar gevraagd. Hij antwoordde: *'… most of the true scholars got their religious education from attending Religion Circles (Halkat) and learning from their Sheikhs. For the last 45 years I have attended countless religion Circles, Read and reread for all the famous scholars, heard a lot of audio lectures. I had numerous one on one sessions with Scholars to discuss and ask and I ask every question that comes in my mind. I always challenge opinions. I always refer back to competent Sheikhs to discuss issues. I meet others with degrees that have knowledge based on memorizing courses, but not based on analyses and understanding. Whenever I voiced my opinion with the Sheikh, he would always tell me that I have good Fitrah that guides me (Basic natural instinct). However, with all this, I do not consider my self an expert or a scholar but I consider myself a knowledge seeker (Taalib Alm).*'

lam because there is also talk about aggression and violence against women in islam. We see this in the media, and although there are honour killings taking place all over the world, is it being done in the name of islam?

[Antwoord] *Well, it is a murder. Anybody who commits something like this will be punished. Islam has no view other than that it is a crime. That some muslims do it, and, sadly, do it in the name of islam, does not make it right. It is wrong…*[10]

Hoewel de eerder genoemde Turkse moslima een voorkeur heeft voor Zuid-Amerikaanse en Indiase soaps, kunnen soaps op Arabische en Turkse televisiezenders ook een bron van informatie over sharia zijn. Een Somalische moslima van 22 jaar uit de provincie Utrecht vertelt, dat ze leert om met specifieke situaties om te gaan door naar Arabische soaps te kijken. Deze soaps bevatten namelijk sterke islamitische normen en waarden.

De meerderheid van de respondenten vertelt echter weinig of geen gebruik te maken van televisieprogramma's als medium voor advisering. Een praktische reden hiervoor is dat men thuis moet zijn om een *live* uitzending te volgen. Veel respondenten melden dat televisieprogramma's overdag worden uitgezonden, wanneer ze aan het werk zijn. Een meer inhoudelijke reden om geen gebruik te maken de televisieprogramma's voor advisering, is omdat de vragen sommige respondenten tegenstaan. *'Ik ga mijn problemen niet voor half Turkije met mijn naam eronder op televisie bespreken'*, zegt een Utrechtse Turkse groenteboer. Hij vervolgt: *'mijn familie kan dat zien, en anders de buren. Dat is echt een soort Oprah Winfrey, die programma's. Triest*.'

Televisie wordt slechts door enkele respondenten als mogelijke informatiebron genoemd, en lijkt dan ook geen grote rol te spelen als medium om specifieke informatie over de islam of sharia te verkrijgen. In dit hoofdstuk wordt daarom verder niet ingegaan op televisie als informatiebron.

2. De gebruikers van internet

Een ruime meerderheid van de respondenten gebruikt internet om informatie op te zoeken en geadviseerd te worden over sharia.[11] Wie gebruikt maakt van internet en welke internetpagina's worden bezocht hangt samen, zo blijkt uit de interviews, met leeftijd, gender en taalbeheersing. De meeste respondenten die aangeven internet hiervoor te gebruiken zijn tussen de 18 en 40 jaar oud. Respondenten boven de veertig jaar zijn over het algemeen minder gewend direct op internet te kijken. De voorzitter van een Turkse moskee in Arnhem, die in de veertig is, zegt hierover:

Het zoeken naar informatie wordt vooral door jongeren gedaan. Jongeren zijn zoekende en het is een medium dat dicht binnen hun handbereik ligt. Ze kunnen iets intypen in google en ze komen van alles tegen.

Een docent van een moskee in de provincie Utrecht beaamt dit. Hij verteld dat hij bijna elke zondag, tijdens de les, door jongeren *fatwa's* krijgt voorgelegd die ze heb-

10 Zie http://www.spiritofislam.com/tv/, episode 094.1.

11 36 van de 52 niet-islamdeskundige respondenten gebruiken internet voor advisering op basis van sharia.

ben gevonden op het internet. Respondenten boven de veertig jaar geven aan dat als ze een vraag hebben, ze liever iemand direct benaderen dan een onbekende via het internet te raadplegen. Jongeren hebben minder reserves.

Vrouwen zoeken frequenter naar advies op internet dan mannen. De oorzaak hiervan ligt hoogstwaarschijnlijk in het feit dat mannen vaker in de moskee zijn en daar directer contact hebben met bestuursleden of de imam. Dit maakt het voor mannen gemakkelijker om vragen aan hen voor te leggen. Daarnaast ervaren vrouwen dat bepaalde vragen ongepast zijn om, als vrouw, aan een imam te stellen en zoeken zij daarom liever naar antwoorden op internet.[12]

Uit interviews blijkt dat naast leeftijd en geslacht taalbeheersing bepalend is voor het gebruik van internet. Een internetpagina wordt bezocht op basis van de taal waarin wordt geschreven. De geïnterviewde bekeerlingen bezoeken vooral Nederlandstalige internetpagina's, terwijl de geïnterviewde geboren moslims voornamelijk Engelstalige en anderstalige internetpagina's bezoeken. Welke anderstalige internetpagina's worden bezocht, is afhankelijk van de talen die de betreffende persoon beheerst. Niet-Nederlandstalige internetpagina's worden door de respondenten bovendien bezocht omdat ze informatie vanuit een bepaalde rechtsschool of culturele achtergrond bevatten waarmee mensen vertrouwd zijn of interesse in hebben. Ook biedt het internet directe toegang tot uitspraken van schriftgeleerden die in de moedertaal van de respondenten publiceren. Ook bestaan er internetpagina's die in meerdere talen toegankelijk zijn. Zo kunnen bezoekers op www.islam-qa.com kiezen voor informatie in onder meer Russisch, Chinees, Engels, Nederlands, Spaans, Turks en Arabisch.

3. De redenen om internet te raadplegen

Respondenten gebruiken internet voornamelijk om informatie en advies op te zoeken, bijvoorbeeld via artikelen over de islam, lezingen op *YouTube*, internet dagboeken, fora of vraag-en-antwoord internetpagina's. Internet is toegankelijk, het biedt de mogelijkheid gevoelige onderwerpen anoniem te bespreken, het biedt pagina's voor iedere taal- of cultuurgebonden achtergrond, het geeft de mogelijkheid om in contact te komen met andere moslims en biedt de mogelijkheid om te 'shoppen' voor informatie. We bespreken deze punten hier kort.

Ten eerste zeggen respondenten gebruik te maken van internet vanwege de toegankelijkheid van de informatie. Internet biedt directe toegang tot uitspraken van schriftgeleerden en informatie over islamitische waarden en normen. Respondenten vertellen dat ze via internet door imams aangehaalde uitspraken van schriftgeleerden kunnen raadplegen en zo de door de imam gegeven informatie kunnen toetsen.

Een tweede reden die respondenten noemen om van internet gebruik te maken, is het zoeken naar informatie over gevoelige onderwerpen. Respondenten hebben kenbaar gemaakt dat vragen over seks en relaties gevoelig liggen en dat ze informatie hierover gemakkelijk op internet zoeken. Het is opvallend hoeveel onderwerpen met betrekking tot seks en relaties op islamitische internetpagina's te vinden zijn. Op de internetpagina www.al-yaqeen.nl heeft bijvoorbeeld de meerderheid van de vragen betrekking op seksuele en relationele onderwerpen. Voorbeelden van derge-

12 Paragraaf 3 gaat hier dieper op in.

lijke onderwerpen zijn: 'Het wetsoordeel over orale sex', 'Geslachtsgemeenschap tijdens de menstruatie' en 'Mag de pil als anticonceptiemiddel gebruikt worden?'.[13]

Zoals hierboven genoemd, is vooral voor vrouwelijke respondenten de gevoeligheid van bepaalde onderwerpen reden om internet te gebruiken om informatie te zoeken of om anoniem vragen te kunnen stellen. Veel vrouwen vinden het ongepast om relationele en seksuele onderwerpen te bespreken met de imam, en hoewel ze de vragen ook zouden kunnen stellen aan een vrouw met kennis over de geschriften, maken ze liever gebruik van het internet. Een bekeerlinge van 20 jaar die huisvrouw en moeder is, zegt hierover:

> *Ik zou niet iets vragen aan de imam als het te maken heeft met seks. En ook persoonlijke dingen in het huwelijk. Dat durf ik niet. Dan schaam ik me […] Ik zou het wel kunnen vragen aan de vrouw van de imam. Dat had ik kunnen doen. Dat heb ik niet gedaan. […] Ik heb het één keer geprobeerd. Ik had een vraag over het aantal vrouwen dat een man mag hebben. Ik had deze vraag opgeschreven en tijdens een conferentie voor jongeren zou de imam de vragen beantwoorden. Hij begon mijn vraag te lezen en stopte halverwege. Hij zei: Hier kom ik later op terug. Hier is hij natuurlijk nooit op teruggekomen. Hij gaf geen antwoord omdat het over seks ging. Terwijl dit wel vragen zijn waar je een antwoord op wilt. Dan ga ik kijken op internet. Want seks is toch iets waar je vragen over kunt hebben. Bijvoorbeeld of orale seks mag volgens de islam. Dat vraag je dus niet aan een imam.*

Naast internet worden er andere mogelijkheden gebruikt om anoniem vragen te kunnen stellen. Zo bieden sommige moskeeën de mogelijkheid per e-mail advies te vragen aan de imam. Vrouwen (en ook mannen) kunnen op deze manier vanaf een anoniem e-mail adres vragen sturen en antwoorden ontvangen.

Een derde belangrijke reden om gebruik te maken van internet ligt in de culturele achtergrond en de voertaal van moskeeën, zoals Turks, Marokkaans of Surinaams. Op internet is informatie te vinden die niet (zichtbaar) gebonden is aan een bepaalde rechtsschool of culturele traditie, terwijl dat bij de informatie die wordt gegeven in moskeeën vaak wel het geval is. Vanwege de specifieke culturele traditie van imams in Nederland vertelt een Bosnische moslim van 24 jaar die sinds zijn tiende in Nederland woont, dat hij zich niet gerepresenteerd voelt door de imam van een moskee en daarom liever internet als informatiebron gebruikt:

> *Internet is een nieuwe dimensie. Op internet kun je informatie zoeken, zonder dat je gebonden bent aan een rechtsschool. Als je een imam om advies vraagt, krijg je advies dat is gebaseerd op of beïnvloed door een bepaalde rechtsschool. Zonder dat je daar bewust voor kiest of bewust naar zoekt. Op internet moet je kijken wat je eigen situatie het beste beschrijft, welke uitspraak is gedaan over een situatie die het meeste op je eigen situatie lijkt.*
>
> *Bij religieuze vragen komt het niet in me op om naar een imam te gaan. Bosniërs voelen zich daardoor wel eens verloren. Omdat ze het in Bosnië wel hadden [een moskee met een Bosnische imam]. Dat was de traditie, om vragen aan de imam te stellen. Er werd aangeraden met vragen naar een imam te gaan, om bij de imam advies te vragen. Dat kan niet in Nederland.*

Daarnaast melden respondenten dat imams het Nederlands vaak niet goed beheersen, waardoor bepaalde groepen moslims, zoals moslims van een andere etnische

13 Deze onderwerpen stonden op de internetpagina op 14 januari 2010.

groep dan de imam, bekeerlingen en moslims die in Nederland zijn geboren en de taal uit het land van herkomst van de (groot)ouders niet (goed) beheersen ,moeilijk met de imam kunnen communiceren. Op internet is informatie te vinden in een veelheid aan talen waardoor een ieder antwoorden kan vinden op zijn of haar vragen.

Een vierde reden ligt in de mogelijkheid moslims met gelijksoortige ideeën en achtergronden virtueel te ontmoeten. Een Marokkaanse moslima van midden dertig met een wetenschappelijke opleiding uit de provincie Utrecht zegt uit haar omgeving op te kunnen maken dat internetbezoek steeds vaker voorkomt onder jongeren, omdat zij op het internet aansluiting vinden met andere jonge moslims die op een vergelijkbare wijze bezig zijn met hun culturele of religieuze identiteit. Ook een Somalische hulpverlener uit de provincie Zuid-Holland meldt dat jongeren behoefte hebben hun gevoelens en ervaringen te delen met anderen in een anonieme setting. Hij vertelt dat de meeste jongeren wel eens 'gezondigd' hebben. Ze zitten daarmee en willen het delen met andere jonge moslims. Het kan erom gaan dat ze seks hebben gehad of met iemand hebben gezoend. Ook bekeerlingen noemen internet als een belangrijke manier om moslims met dezelfde achtergrond te ontmoeten. Zij ontmoeten elkaar op internetfora, omdat ze specifieke, aan hun bekering gerelateerde vragen hebben. Dergelijke vragen betreffen bijvoorbeeld het omgaan met hun niet-islamitische familie en het vormgeven aan hun eigen islamitische leefwijze. Dit kan wellicht verklaren waarom bekeerlingen zeer prominent zijn op Nederlandstalige internetpagina's en fora.

Een laatste reden om internet als informatiebron te gebruiken is de mogelijkheid om te 'shoppen'. Men kan verschillende informatiebronnen raadplegen en zo uitspraken van verschillende geleerden over een bepaald onderwerp met elkaar vergelijken. Een Nederlandse bekeerling van begin 30 jaar, die regelmatig lezingen over islam geeft, zegt hierover:

> *Shoppen is niet per definitie verkeerd. Zolang je maar kijkt naar de Koran en de Soenna, dat zijn de onbetwistbare bronnen. Zolang je om je heen kijkt en shopt om advies, waarbij je tijdens het shoppen in het oog houdt dat het advies voortkomt uit de Koran en de Soenna, dan is shoppen geen probleem. […] Je kunt zelf een afweging maken tussen uitspraken. Je kunt kijken wat er over geschreven is en dan met gezond verstand een keuze maken. Je moet kijken wat je eigen situatie het beste beschrijft, welke uitspraak is gedaan in een situatie die het meeste op die van jezelf lijkt.*

Respondenten gebruiken internet dus vanwege het toegankelijke, anonieme en neutrale karakter. Het geeft toegang tot een veelheid aan diverse internetpagina's vanuit de hele wereld en biedt de mogelijkheid om in contact te komen met mensen met eenzelfde achtergrond en interesses. Internet heeft informatie die diverser is dan die van de lokale imam, die meestal gebonden is aan een rechtsschool of een bepaalde culturele achtergrond. Vooral vrouwelijke respondenten geven daarnaast aan dat ze internet gebruiken vanwege de mogelijkheid anoniem vragen te kunnen stellen over gevoelige onderwerpen.

4. Waardering van internet als bron voor sharia

Uit voorgaande paragrafen blijkt dat internet door vrijwel iedere respondent als informatiebron wordt gebruikt. De waardering van internet als bron voor advisering is echter niet eenduidig en hangt veelal samen met de onduidelijkheid wie er informatie geeft en waarop die informatie gebaseerd is. Respondenten benadrukken dat bij het gebruik van internet, gelet moet worden op de bronnen die adviseurs aanhalen, aangezien iedereen zich kan voordoen als een islamexpert. Aan de hand van de bron oordelen de respondenten of uitspraken betrouwbaar zijn. Een Marokkaanse maatschappelijk werker van 57 jaar uit Noord-Brabant omschrijft dit probleem als volgt:

> *Op internet zijn er cowboys, deze mensen doen zich voor als deskundigen en kramen de grootste onzin uit. Het zijn adviezen die individuen geven en het is onduidelijk waar ze hun informatie vandaan halen. Er kan een man met een baard voor de camera op internet zich voordoen als een super-imam. Ik ben geen voorstander van deze wildgroei.*

De veelheid aan informatie en de onduidelijkheid wie informatie verschaft, is voor twee respondenten een reden om überhaupt geen gebruik te maken van internet. Andere respondenten melden dat zij internetpagina's bekijken waar advisering plaatsvindt door schriftgeleerden, of waar verwezen wordt naar uitspraken van schriftgeleerden. Zo zegt een bekeerling van 30 jaar uit de provincie Gelderland:

> *Je moet het* [internet] *zien als de Mexicaanse griep. Iedereen spreekt erover en mensen zoeken informatie op het internet. Daar komen ze van alles tegen. Ze lezen van alles, zonder te weten of het waar is. En uiteindelijk maken ze een keuze. Maar op basis waarvan is de keuze gemaakt? Als je een goede afweging wilt maken en een goede keuze wilt maken, moet je naar een specialist gaan. Hetzelfde is het geval met het islamitisch recht. Je moet advies vragen aan iemand die erin is gespecialiseerd.*

Deze bekeerling zou zelf niet snel op internet naar advies zoeken, maar als mensen toch besluiten om het te gebruiken, moeten ze volgens hem goed kijken waar de informatie vandaan komt. Ook de voorzitter van een Turkse moskee in Arnhem van in de veertig waarschuwt voor de verkeerde informatie die op internet is te vinden. Hij vindt het verontrustend dat veel jongeren er informatie zoeken, omdat zulke informatie zijns inziens per definitie niet verifieerbaar is, en als informatie niet verifieerbaar is, is het onbetrouwbaar. Hij is bang dat jongeren op internet gevonden foute informatie voor waar zullen aannemen, en zo van de echte islam zullen afdwalen. In de moskee adviseert hij jongeren als ze vragen hebben naar de imam te gaan. Het advies dat de imam geeft, komt voort uit een bepaalde rechtsschool en is daardoor volgens hem verifieerbaar en betrouwbaar:

> *Het is een trend in moskeeën dat we aanraden dat mensen kennis niet via internet halen maar via de traditie. We raden aan om informatie via de imam te krijgen. […] Zo wordt de traditie in leven gehouden. En op deze manier kunnen we vreemde ideeën die niet behoren tot de traditie uitsluiten. De traditie leert ons dat kennis overdracht een keten is. Je moet de kennis verkrijgen via overdrachtspersonen: van imam naar leerling en zo verder. Internet kent geen keten, het is niet verifieerbaar. […] De religieuze interpretatie is misschien niet correct. […] We kunnen de*

extremen tegengaan door het belang van traditie in het oog te houden. In de globaliserende wereld is overal op internet informatie te vinden.

Ook een Marokkaanse islamdocent van begin veertig die verbonden is aan een moskee in de provincie Utrecht, noemt de onduidelijkheid van de bronnen als belangrijke reden om terughoudend om te gaan met de informatie op het internet. Daarnaast vindt hij dat de adviezen te weinig rekening houden met de specifieke omstandigheden en eigenschappen van de vrager in kwestie. Voor de toepassing van islamitische richtlijnen op concrete problemen zijn volgens hem twee dingen nodig. Het vraagt van de adviserende kant een bepaald kennisniveau van sharia, en de aanwezigheid daarvan is op internet vaak niet duidelijk te achterhalen, en het is nodig dat de adviseur inzicht heeft in het leven van een moslim in Nederland. Dergelijke kennis ontbreekt vaak bij geleerden uit andere delen van de wereld. De Marokkaanse docent krijgt op zondag, tijdens de lessen die hij in de moskee geeft, door jongeren vaak *fatwa's*[14] voorgelegd die ze op het internet hebben gevonden. Hij probeert deze *fatwa's* lokaal in te bedden door de inhoud aan de hand van het hier en nu uit te leggen. Andere respondenten waarschuwen voor dogmatische en stellige adviezen die op internet worden gegeven.

Een bekeerling van begin dertig die bestuurslid is van een multi-etnische moskee in Zuid-Holland beaamd dat het belangrijk is dat bij advisering rekening wordt gehouden met de leefwereld van de vragensteller. Hij legt zelf zijn vragen voor op de internetpagina van *The European Council of Fatwa and Research*. Hij vertelt dat de beantwoorder van deze *Council* gebruik maakt van theologische en andere inzichten, zoals de inzichten van psychologen, artsen en sociologen. De adviezen die op de internetpagina worden gegeven zijn volgens de bekeerling gericht op de leefwereld van moslims in Europa. Zelf heeft hij op de internetpagina wel eens de vraag gesteld of hij met zijn ouders aan tafel mag zitten als er een glas wijn op tafel staat. Het antwoord dat hij hierop kreeg luidde dat hier twee aspecten spelen: enerzijds de plicht om de verleiding door alcohol te vermijden en anderzijds het belang van respect voor je eigen ouders en van een goede band met hen. Het advies was dat je ook in een dergelijke situatie als moslim aan tafel mag zitten, zolang je niet zwicht voor de verleiding van alcohol.

Respondenten merken op dat adviezen op internet vaak te weinig rekening houden met de specifieke omstandigheden en eigenschappen van de vrager in kwestie. Een jonge moslim van Turkse afkomst in Utrecht die zich actief in de islam verdiept en daarbij vaak informatie op internet zoekt, merkt op dat de adviezen of informatie op internet vaak door internetgebruikers vertaald moeten worden naar de eigen situatie. Dat is moeilijk, en vaak is daar hulp bij nodig. Hij meent dat internet-imams steeds beter begrijpen dat ze voor moslims in het westen een verdergaande uitleg wat betreft toepasbaarheid moeten geven. Hij voorziet dat er in de toekomst onder moslims in Europa steeds meer waardering zal komen voor internetimams, omdat deze imams vanuit gezaghebbende plekken in de islamitische wereld, zoals beroemde scholen en moskeeën in het Midden-Oosten, de islam uit kunnen leggen aan de hand van de realiteit van het leven in het westen. Verschillende hoogopgeleide moslims stellen dat ze nu al van een imam in Nederland verwachten dat hij die vertaalslag voor ze kan maken. Deze moslims kunnen veelal zelf de Ko-

14 Een *fatwa* is een juridisch advies, veelal gegeven door een schriftgeleerde.

ran lezen en uitspraken van de imam op internet vergelijken met andere bronnen, maar ze kunnen niet altijd de regels van de Koran zelf toepassen op hun leven in Nederland. Hier is meer en diepere kennis voor nodig en een goede imam die een imamopleiding heeft gevolgd beschikt daarover. Deze hoogopgeleide en islamitisch goed onderlegde moslims zien het liefst een combinatie van de mogelijkheden voor eigen bronnenonderzoek van internet gecombineerd met de uitleg en sturende functie van een intellectuele imam.

Andere respondenten benadrukken vooral het probleem dat adviezen op het internet heel vaak niet eenduidig zijn. Daarom geven ze de voorkeur aan persoonlijke advisering. Een Turkse moslima van 26 jaar die in Nijmegen studeert, meent dat de vele opties op internet voor veel mensen verwarrend werken. Zij vertelt dat voor bijna elke vraag wel meer dan tien goed onderbouwde adviezen op het internet gevonden kunnen worden. Als mensen hiermee niet om weten te gaan, is advisering door een imam beter, vindt ze, omdat mensen van de imam een specifiek antwoord krijgen op hun vraag.

Als medium voor geschilbeslechting is internet door respondenten vrijwel niet genoemd. Er lijkt een voorkeur te zijn voor een persoonlijk benadering bij het bemiddelen van geschillen. Volgens een docent aan een imamopleiding in Noord-Holland lenen internetpagina's zich eerder voor een letterlijke benadering van regels dan voor een pastorale, en bij geschilbeslechting gaat het volgens hem niet puur om het toepassen van islamitische regels. Hij vindt dat het sociale aspect bij een geschil erg belangrijk is, en dat een bemiddelaar daarom een afweging moet maken tussen regels en praktische toepasbaarheid. Een bekeerling van rond de dertig uit de provincie Zuid-Holland vertelt dat geschilbeslechting *face to face* contact vereist, omdat er dan goed kan worden doorgevraagd en non-verbale signalen kunnen worden opgemerkt. Dit is volgens de bekeerling belangrijk, omdat de bemiddeling aangepast moet zijn op de personen die een geschil hebben en eventuele specifieke omstandigheden in acht moeten kunnen worden genomen. Tweemaal is ons door respondenten verteld dat geschilbeslechting via internet 'niet-islamitisch' zou zijn. Het voorleggen van een geschil aan een autoriteit is volgens deze respondenten geen simpele commerciële afspraak, maar een verzoek dat met fatsoen en met respect moet worden gedaan en uitgevoerd. Het internet doet geen recht aan de in een dergelijke situatie passend geachte beleefdheid.

Respondenten denken verschillend over de bruikbaarheid van internet als informatiebron over islamitische waarden en normen. Alle respondenten zien beperkingen, maar zien ze op verschillende terreinen. Voor de één leidt dit ertoe dat hij of zij principieel geen gebruik maakt van internet, anderen besluiten wel gebruik te maken van internet, maar zijn kritisch naar de bronnen die aangehaald worden. Het is belangrijk eigen verantwoordelijkheid te nemen wanneer gezocht wordt naar informatie en advies op internet, en zelf na te denken. Een respondent wees erop dat alleen God de echte antwoorden heeft en dat het belangrijk is dat je als mens, met de goede intenties, een keuze maakt voor een uitspraak en deze naar eer en geweten naleeft of nastreeft.

5. Conclusie

Uit dit hoofdstuk is gebleken dat advisering op islamitische grondslag niet alleen plaatsvindt in fysieke settings. Internet en televisie spelen een duidelijke rol. Internetpagina's worden bezocht om informatie over de juiste islamitische leefwijze te vinden of vragen hierover te stellen. Ook internetdagboeken van al dan niet bekende deskundigen en filmpjes van lezingen of preken op *YouTube* worden hiervoor gebruikt. Via discussiefora op internet en zogenaamde vraag-en-antwoord internetpagina's wordt informatie uitgewisseld en worden opvattingen met elkaar vergeleken. Internet maakt het mogelijk te 'shoppen' tussen fora en adviseurs, en voor een vraag meerdere antwoorden te verzamelen om zo zelf te kunnen bepalen wat het beste antwoord is.

Internet wordt voornamelijk gebruikt door mensen onder de veertig jaar. Het aantal mannen en vrouwen dat gebruik maakt van het internet lijkt verhoudingsgewijs gelijk. De mate en de aard van het gebruik verschillen echter wel. Vrouwen maken vaker gebruik van het internet wanneer het gaat om vragen om advisering. Een reden is dat vrouwen vragen over relaties of seks bij voorkeur niet direct aan de voornamelijk mannelijke autoriteiten, zoals de imam, in hun eigen omgeving stellen. De relatieve anonimiteit van het internet is dan een goed alternatief.

Het grote aanbod en de relatieve onbeperktheid vormen echter ook het grootste probleem. Bronnen zijn niet altijd helder, en een ieder kan zich op internet als expert presenteren. De veelheid aan opvattingen wordt dan ook gezien als reden om voorzichtig te zijn bij het raadplegen van fora of personen, en bij het accepteren van antwoorden of uitleg. Ook is het niet zo dat een *fatwa* gegeven door een buitenlandse imam of schriftgeleerde ook zonder meer toepasbaar is in de Nederlandse context. Een eventuele 'vertaalslag' is niet zonder meer door de geraadpleegde persoon gemaakt, en stelt de adviesvrager dus weer voor een nieuw probleem. Ook hierbij kan het 'shoppen' tussen adviseurs, of het zoeken naar 'vertalers' een nuttige stap zijn om tot een bruikbaar en opvolgbaar advies te komen. Enkele respondenten geven volmondig toe de adviezen te kiezen waar ze zichzelf het beste in kunnen vinden, al voegen ze daar aan toe de reputatie en status van adviesgevers wel als een indicator van de validiteit van het advies te beschouwen.

Doordat de anonimiteit groter is en er geen sprake is van een daadwerkelijke gemeenschap, is het realistisch om aan te nemen dat de bindendheid van adviezen – die bij directe advisering al betrekkelijk is- voor advisering via internet nog minder zal zijn.

Voor geschilbeslechting lijkt het internet niet gebruikt te worden. Respondenten melden het gebrek aan fysieke samenkomst en het in samenspraak zoeken naar een oplossing als een probleem dat raadpleging van geleerden of imams op deze elektronische wijze zeer onaantrekkelijk maakt. De anonimiteit van internet en het vermogen van het medium om fysieke afstand te relativeren, factoren die voordelen zijn bij het gebruik van internet om advies te vragen, werken voor geschilbeslechting dus juist nadelig.

7 Conclusie

Het bestaan van georganiseerde 'rechtspraak' op basis van sharia is in verschillende Europese landen een bron van zorg voor overheden en burgers. Ook in Nederland zijn er zorgen geuit over het eventuele bestaan van op sharia gebaseerde instanties die uitspraken doen die als bindend (kunnen) worden ervaren. Of en in hoeverre er sprake is van institutionalisering van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland, was onbekend. Het doel van dit onderzoek is om na te gaan of er onder moslims in Nederland op enigerlei wijze sprake is van geschilbeslechting gebaseerd op sharia. Omdat hier nog zeer weinig over bekend is, is gekozen voor het verrichten van een explorerend en inventariserend onderzoek. In essentie bestaat de opdracht eruit na te gaan of sharia op enigerlei wijze de autoriteit van rechtsregels heeft onder moslims in Nederland en, indien dit het geval blijkt te zijn, in kaart te brengen op welke wijze dit speelt, met betrekking tot welke onderwerpen en hoe vaak. Het onderzoek kende beperkingen. De looptijd van drie maanden was zeer kort voor een dusdanig breed onderwerp. Het aantal respondenten is daarom noodgedwongen beperkt gebleven.

In totaal zijn er 93 diepte-interviews afgenomen onder een groep van 74 mannen en 19 vrouwen. De groep is divers in afkomst, religiositeit, leeftijd en opleidingsniveau, maar kent een sterke vertegenwoordiging van 44 procent aan 'islamdeskundigen'; moslims met een grote kennis van islam en sharia, die door andere moslims als deskundigen op het gebied van de islam worden gezien. De omvang van deze groep is ingegeven door de verwachte kennis over en ervaring met het onderzoeksonderwerp onder deze respondenten. Daarnaast zijn drie focusgroepdiscussies gehouden waarbij we vooral de ontwikkelde ideeën en werkhypotheses over de rol en betekenis van sharia in Nederland hebben getoetst. De conclusies zijn gebaseerd op deze empirie. Literatuuronderzoek heeft vooral plaatsgevonden ter ondersteuning van het formuleren van onze theoretische uitgangspunten. Een uitzondering hierop vormt het onderzoek dat ten grondslag ligt aan hoofdstuk 6 omdat voor dit hoofdstuk ook een studie is gemaakt naar informatie over en het aanbieden van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia op internetpagina's.

De hoofdvraag van het onderzoek luidde:

Komt geschilbeslechting of een andere vorm van het uitleggen van regels op basis van sharia voor in Nederland, in welke mate en met betrekking tot welke vragen?

De eerste essentiële term in deze vraag is 'geschilbeslechting'. We hebben er voor gekozen om geschilbeslechting in de context van sharia niet gelijk te stellen aan rechtspraak, omdat 'rechtspraak' de autoriteit van een officiële rechtbank impliceert –in Nederland het domein van de staat- en suggereert dat naleving van de uitspraken kan worden afgedwongen. In Nederland bestaat geen officiële rechtbank die sharia toepast en de vraag of naleving van uitspraken op basis van sharia kan worden afgedwongen was juist onderwerp van het onderzoek. Het gezag van dergelijke geschilbeslechting is dus diffuus en kan variëren van religieus of sociaal dwingende geschilbeslechting tot vrijblijvende advisering. Geschilbeslechting betreft een situatie waarin één of meer partijen een geschil aan een derde voorleggen en deze ver-

zoeken op basis van sharia een oplossing aan te dragen. Advisering op basis van sharia betreft een situatie waarin een partij een vraag of een probleem aan een derde voorlegt, teneinde op basis van sharia een advies te krijgen.

De tweede essentiële term in de vraagstelling 'sharia' hebben we in eerste instantie niet verder ingevuld dan als 'recht van de islam', omdat we van respondenten wilden horen wat sharia volgens hen was. Met deze invulling van de twee kernbegrippen hebben we de hoofdvraag vervolgens geoperationaliseerd in drie thematische clusters van deelvragen. We bespreken eerst kort de resultaten voor elk van deze clusters. Vervolgens geven we de algemene conclusies van het onderzoek weer.

De aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia

Het eerste cluster betreft de aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. Het cluster had tot doel een inventarisatie te maken van het gebruik van individuele moslims in Nederland van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia. We wilden weten wie als shariadeskundigen beschouwd worden, door wie deze mensen benaderd worden voor advisering en geschilbeslechting en op welke manier adviezen of besluiten van deze deskundigen opgevolgd worden.

Uit het onderzoek blijkt dat moslims in Nederland het begrip sharia zeer divers gebruiken en toepassen, maar het niet perse tot onderdeel van hun dagelijkse leven maken. Sommige respondenten vertelden dat zij het begrip sharia niet gebruiken of het zelfs niet kennen. Sharia is volgens geïnterviewde islamdeskundigen gebaseerd op de Koran en Soenna en omvat normen, waarden, handelingen, rechten en gebruiken. Een meerderheid van 81 procent van de respondenten die geen islamdeskundigen zijn, kenden het begrip. Minderheden binnen deze groep zien sharia vooral als voorgeschreven religieuze rites (38 procent) of als een abstract systeem van wetgeving (12 procent). Een meerderheid van 50 procent ziet sharia in de eerste plaats als een normen- en waardensysteem, waarbij zij vooral naastenliefde, vrede, verdraagzaamheid en gelijke verhoudingen binnen een relatie als kenmerken noemen.

Veel van de niet-islamdeskundige respondenten (74 procent) melden dat ze sharia als concept niet bewust toepassen in hun alledaagse leven. Men leeft volgens de onuitgesproken maar algemeen bekende regels van wat binnen de gemeenschap als goed gedrag wordt gezien. Sharia krijgt betekenis en praktische invulling wanneer deze respondenten een oplossing voor een probleem of een geschil zoeken. Hiervoor raadplegen zij diverse bronnen die in verschillende mate worden gewaardeerd. De geraadpleegde bronnen variëren van familie en vrienden, imams in binnen- en buitenland en voorbeeldfiguren, tot boeken, internetpagina's en preken op *YouTube*. In veruit de meeste gevallen is er geen sprake van een persoon of georganiseerde instantie die zich geheel op dergelijke dienstverlening heeft toegelegd. Een duidelijke uitzondering zijn schriftgeleerden en imams in het buitenland, die via internet contacteerbaar zijn en zich op de gehele islamitische wereld richten. Deze buitenlandse deskundigen worden ook door Nederlandse moslims geraadpleegd. In Nederland is advisering of geschilbeslechting één van de verschillende taken die

imams of andere aangezochte deskundigen vervullen. In de uitzonderlijke situatie waarin meer deskundigen zich samen over een geval buigen, wordt een gelegenheidsorgaan samengesteld. We zijn in het onderzoek één permanente commissie tegengekomen, bestaande uit een imam en enkele bestuursleden bij een Marokkaanse moskee, die zich onder meer toelegt op niet-bindende advisering en geschilbeslechting.

Het feitelijke karakter van geschilbeslechting en advisering

Het tweede cluster vragen betreft het feitelijke karakter van geschilbeslechting en advisering. Het gaat hierbij om een identificatie van de gebruikers en van de situaties waarin een beroep wordt gedaan op de deskundigheid van anderen. Alle respondenten blijken af en toe anderen te raadplegen over hoe ze hun geloof en aspecten van hun dagelijks leven moeten verenigen. Meestal worden in eerste instantie familie of vrienden geraadpleegd en pas daarna eventueel een imam. Situaties waarvoor advies wordt gevraagd, lopen uiteen van kleine en dagelijkse problemen, zoals de vraag of een moslim een deodorant op basis van alcohol mag gebruiken, tot zaken met een grotere potentiële impact zoals de vraag of men ook op de werkplek op vastgestelde tijden moet bidden. De verkregen antwoorden zijn veelal divers en laten de mogelijkheid van verschillende handelwijzen open. Het opvolgen van een bevestigend antwoord op de laatste kwestie kan bijvoorbeeld bepaalde betrekkingen uitsluiten, maar kan ook consequenties hebben voor het recht op een uitkering als om deze reden ontslag wordt genomen. Respondenten melden dat het de eigen verantwoordelijkheid van gelovigen is om het advies van een autoriteit wel of niet op te volgen; uiteindelijk zullen ze zelf op de dag des oordeels verantwoording voor hun daden moeten afleggen aan God. Sociale druk kan er voor zorgen dat individuen specifieke adviezen opvolgen, maar verschillende jonge respondenten zien echter een algemene afname in zowel de effectiviteit van beslissingen door islamdeskundigen als in de invloed van sociale druk. Zij stellen dat jonge moslims meer individualistisch zijn dan moslims uit oudere generaties. Ze zijn minder gericht op het onderhouden van sterke banden met de eigen gemeenschap, kunnen hun eigen beslissingen nemen en zijn beter dan ouderen in staat hun weg te vinden in de Nederlandse maatschappij.

Geschilbeslechting komt volgens de respondenten minder vaak voor dan advisering. Net als bij advisering wenden respondenten zich bij een geschil in eerste instantie tot familieleden of, zoals met name in het geval van vluchtelingen, tot vrienden. Indien beslechting door deze mensen niet het gewenste resultaat heeft, wordt soms een imam benaderd. Of dit gebeurt, hangt af van de beschikbare imam. Naast de aard van het geschil zijn diens empathie, kennis van het leven in Nederland en religieuze kennis belangrijke criteria. Een onderbouwing met shariaregels van een oplossing voor een geschil wordt vaak gebruikt om betrokken partijen te overreden de voorgestelde oplossing te accepteren. In principe mogen de partijen zelf beslissen de aangedragen oplossing al dan niet op te volgen, maar in de praktijk blijkt dat mensen geneigd zijn dergelijke oplossingen door religieuze autoriteiten ter harte te nemen. Een belangrijk punt hier is dat er veelal geen sprake is van daadwerkelijke geschilbeslechting – het beslechten van een geschil door een hiertoe aan-

gezochte derde – maar van geschilbemiddeling. De religieuze expert probeert in samenspraak met de partijen tot een voor iedereen acceptabele oplossing te komen, die binnen de grenzen van het volgens sharia juiste ligt. Dit verschil is essentieel omdat hieruit blijkt dat er geen sprake is van eenzijdige beslissingen door een autoriteit, maar men juist in overleg tot een gezamenlijk besluit over de beste oplossing probeert te komen.

Geschilbeslechting en advisering op basis van sharia in de Nederlandse samenleving

Het derde cluster vragen gaat in op de plaats die geschilbeslechting en advisering op basis van sharia volgens respondenten innemen in de Nederlandse samenleving. Er zijn verschillende redenen genoemd om bemiddeling of beslechting van geschillen op basis van sharia te kiezen. De eerste en meest genoemde is religie: men wil zeker zijn dat de gekozen oplossing in overeenstemming is met de islam. Een tweede reden is meer vertrouwen in, en een grotere bekendheid met, de oplossingsmechanismen binnen de eigen gemeenschap dan in de, voor de respondenten, vaak abstracte en onbekende officiële rechtspraak. Deze onbekendheid met de reguliere Nederlandse instellingen en de wijze waarop deze kunnen worden benaderd, werkt voor sommige respondenten als een drempel. Daarbij komt ook dat het inschakelen van officiële instanties het probleem nadrukkelijk naar buiten brengt en veel mensen onenigheid liever binnen de familie of de eigen gemeenschap houden. Een laatste reden is de noodzaak om de gekozen oplossing zowel in de gemeenschap als in andere landen geaccepteerd te krijgen. Een islamitische vrouw die alleen in de zin van het Nederlandse recht is gescheiden, wordt bijvoorbeeld niet zonder meer als gescheiden beschouwd voor het geldende recht in islamitische landen of gemeenschappen. Voor haar kan het noodzakelijk zijn om ook volgens sharia te scheiden en hiervan een bewijs te hebben, teneinde de scheiding ook binnen islamitische gemeenschappen en in andere landen erkend te krijgen.

Met name deze laatste omstandigheden maken duidelijk dat de opinie van de gemeenschap een belangrijke rol kan spelen en er direct of indirect pressie kan worden uitgeoefend op individuen om zich naar de geldende normen te voegen. De rol van islamdeskundigen (zoals imams en moskeebestuurders) is belangrijk voor de betekenis die Nederlandse moslims aan sharia toekennen. Islamdeskundigen kunnen benadrukken dat individuen niet mogen worden gedwongen tot bepaalde daden of handelwijzen. Ze kunnen echter wel degelijk sociale druk uitoefenen door naar een shariaregel te verwijzen. De geïnterviewde islamdeskundigen benadrukken de noodzaak om tot een harmonieuze oplossing te komen, waarin alle partijen zich kunnen vinden. De angst dat oplossingen op basis van sharia nadelig zijn voor de emancipatie van kwetsbare groepen als vrouwen en jongeren spreken zij tegen, ze stellen juist het omgekeerde; dat een correcte toepassing van sharia de kwetsbaren juist zal beschermen. Het staat een ieder vrij om meerdere autoriteiten te raadplegen alvorens tot een handelwijze te besluiten. De meerderheid van de respondenten vertelt geen spanningen met het Nederlands recht te ervaren. Uitgangspunt is voor velen dat volgens sharia moslims het geldende recht dienen te volgen in het land waar ze wonen, ook als dit een niet-islamitisch land is. Indien ze hier vervolgens onoverkomelijke problemen mee ervaren, dienen ze – volgens de responden-

ten – naar een ander land te verhuizen. Binnen de grenzen van het Nederlandse recht zien vrijwel alle respondenten voldoende ruimte om zo te leven als dat volgens hun idee van sharia zou moeten. Enkelen denken dat een groter overheidsbewustzijn van de toepassing van shariaregels en officiële erkenning van de rol van islamdeskundigen effectief zou zijn voor het tegengaan van misstanden als criminaliteit, huwelijksdwang en huiselijk geweld en zo ook de maatschappij als geheel ten goede zal komen. Concrete invulling hiervan op nationaal niveau zien veel respondenten echter als problematisch vanwege de etnische en religieuze diversiteit van moslims in Nederland.

Algemene conclusies

We constateren dat er zeker sprake is van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland, maar dat daarbij veelal sprake is van het gezamenlijk zoeken naar de beste oplossing onder de gegeven omstandigheden. Sharia wordt toegepast om de validiteit van de gevonden oplossing te toetsen. Voor bijna alle respondenten is sharia in Nederland niet hetzelfde als sharia in bijvoorbeeld Pakistan of Marokko. Zij leven in een westerse democratie en dienen zich, of men dit nu onderschrijft of niet, te voegen naar de wetten van de staat. Dit betekent dat het viertal typeringen van sharia door Otto (2008, 9-11) dat is aangehaald in hoofdstuk 3 (p. 29) in feite uitbreiding behoeft met een vijfde; sharia in niet-islamitische landen waarbij het veelal gaat om het vaststellen van een *modus vivendi* volgens islamitische regels door de individuele moslim in een niet-islamitisch land. Hierbij komt dat voor veel moslims in Nederland sharia een abstract begrip is waarvan zij de toepassing in het dagelijks leven niet zo gemakkelijk kunnen duiden. Het betreft, wat zich nog het beste laat omschrijven als, 'goed islamitisch gedrag'. In het alledaagse leven staan veel moslims hierbij nauwelijks stil. Slechts indien zich verwarrende of nieuwe keuzes voordoen, wat in een niet-islamitisch land geregeld voorkomt, achten veel van de respondenten het nodig om de juiste handelswijze na te gaan bij een autoriteit. We menen dan ook dat onze oorspronkelijke definitie van sharia als 'recht van de islam' voor dat wat de Nederlandse moslims beleven, teveel de nadruk legt op de term 'recht'. Een definitie van sharia als 'islamitische normen en waarden' is dan ook veel passender.

We hebben geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een 'shariarechtbank' in Nederland, waarbij we een instituut voor ogen hebben dat de omschrijving van een rechtbank zoals die in hoofdstuk 1 is gegeven zo dicht mogelijk benadert.[1] De etnische diversiteit onder moslimgroepen in Nederland maakt het ook niet aannemelijk dat een dergelijk orgaan in enigerlei mate overkoepelend zou kunnen zijn zonder dat verschillende interpretaties of wellicht zelfs concurrentie de autoriteit van het instituut aan twijfel onderhevig zouden maken. De Nederlandse praktijk lijkt dan ook niet op de arbitrage die in Groot-Brittannië plaatsheeft en waar opvol-

1 Een door de overheid erkend en geëerbiedigd instituut dat: (a) helder, en voor de doelgroep herkenbaar geprofileerd is (b) waar onafhankelijke rechters (c) binnen een consistente organisatievorm (d) op basis van erkende kunde en autoriteit (e) wetgeving toepassen (f) volgens vastgestelde procedures (g) teneinde bindende uitspraken te doen (h) waarvan de naleving kan worden afgedwongen.

ging van een besluit van het *Muslim Arbitration Tribunal* in principe bij de rechtbank kan worden afgedwongen. De praktijk van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland heeft niet het karakter van arbitrage. De Nederlandse wet staat immers geen arbitrage toe voor de (familierechtelijke) onderwerpen waarop naar de mededeling van de respondenten geschilbeslechting wordt toegepast. Als er een vergelijking met een juridische vorm gemaakt kan worden, komt mediation nog het meest in de buurt. Partijen zoeken onder leiding van een actieve deskundige en met inachtneming van de geldende rechtsregels naar een voor alle partijen acceptabele oplossing. Het is belangrijk dat deze oplossing ook daadwerkelijk acceptabel voor partijen is, omdat naleving niet wettelijk kan worden afgedwongen. Sociale druk is dan weliswaar een alternatief voor wettelijke pressie, maar als druk tot onderdrukking leidt, vindt de onderdrukte de wet aan zijn kant. We menen dan ook dat er niet zozeer sprake is van geschilbeslechting op basis van sharia, maar veel meer van geschilbemiddeling. Een oplossing wordt immers uitonderhandeld en niet eenzijdig opgelegd. Dit alles neemt niet weg dat een 'islamitisch tribunaal' – in feite een shariarechtbank in de letterlijke zin des woords – zoals in december 2009 in de Spaanse stad Reus door de lokale autoriteiten werd aan getroffen (en waar we in hoofdstuk 1 aan refereerden), ook in Nederland zou kunnen plaatshebben. In het algemeen geldt dat nooit is uit te sluiten dat een groepje mensen samen kan komen om 'recht' te spreken over een derde, hoewel we er in dit onderzoek geen aanwijzingen voor hebben aangetroffen dat sharia hier in Nederland een aanleiding voor zou zijn. Dat de autoriteit van een dergelijk tribunaal door de brede Nederlandse moslimbevolking geaccepteerd zou worden, is, gezien de bevindingen van dit onderzoek, niet aannemelijk.

Samenvatting

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC) van het ministerie van Justitie en het ministerie van VROM/WWI. Het voorziet in de toezegging van 2 juli 2009 door de Minister van Justitie, Hirsch Ballin naar aanleiding van vragen van Kamerleden, om onderzoek te laten verrichten naar het mogelijk bestaan van shariarechtbanken in Nederland. Het onderzoek is uitgevoerd door een multidisciplinair onderzoeksteam van de Radboud Universiteit Nijmegen en heeft als doel te komen tot een inventarisatie van de aard en omvang van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland.

Vraagstelling en methodologie

De hoofdvraag van het onderzoek luidt: *Komt geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland voor, in welke mate en met betrekking tot welke geschillen?* Deze vraag is onderverdeeld in drie clusters van deelvragen die zich respectievelijk richten op

1. de aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia,
2. het feitelijke karakter van dergelijke geschilbeslechting en advisering en
3. de plaats die geschilbeslechting en advisering op basis van sharia volgens betrokkenen innemen in de Nederlandse samenleving.

Er is voor gekozen om het concept van 'geschilbeslechting' in de context van sharia niet gelijk te stellen aan rechtspraak. De term rechtspraak impliceert namelijk de autoriteit van een rechtbank, een officieel, door de overheid erkend en geëerbiedigd instituut. Het Nederlandse rechtsstelsel kent geen 'shariarechtbanken' of 'shariarechtspraak'. Gebruik van deze termen zou ten onrechte officiële autoriteit kunnen suggereren, maar ook impliceren dat gebruikers van een op deze wijze aangeduid instituut er de autoriteit van een rechtbank aan toeschrijven, wat juist niet van tevoren vaststond.

De twee centrale begrippen in deze vraagstelling zijn 'geschilbeslechting' en 'sharia'. Geschilbeslechting op basis van sharia heeft in Nederland een diffuse status. Er is sprake van vele varianten tussen juridisch bindende geschilbeslechting door rechtspraak en volkomen vrijblijvende advisering. Waar een vorm van geschilbeslechting of advisering zich tussen deze twee uitersten bevindt, is afhankelijk van de aard van de voorgelegde situatie, de context van de vrager(s), de ingeschakelde derde(n), de toegeschreven autoriteit van deze derde en de (ervaren) bindende kracht van de aangedragen oplossing. Zulke geschilbeslechting kan dus worden toegepast door een breed spectrum van niet-officiële autoriteiten die in meer of mindere mate door hun doelgroep worden erkend en waarvan de bindende kracht niet zonder meer vaststaat. Om deze nuancering helder te krijgen, onderscheiden we geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. Geschilbeslechting betreft in het kader van dit onderzoek een situatie waarin één of meerdere partijen een geschil aan een derde voorleggen en deze verzoeken op basis van sharia een oplossing aan te dragen. Advisering op basis van sharia betreft een situatie waarin één partij

een vraag of een probleem aan een derde voorlegt, teneinde van hem of haar op basis van sharia een advies te krijgen. Sharia betreft dus wetten en regels, maar eveneens voorschriften en adviezen. We hebben de term 'sharia' daarom in eerste instantie zelf niet verder ingevuld dan als 'recht van de islam' maar hebben deze definitie uiteindelijk vervangen door 'islamitische normen en waarden' omdat uit het onderzoek naar voren kwam dat de nadruk op recht te sterk was.

Het onderzoek diende te worden uitgevoerd in de korte tijdsspanne van drie maanden. Dit was te kort om met behulp van een aselecte steekproef onder Nederlandse moslims een enquête uit te voeren. Bovendien was er nog zeer weinig bekend over de rol van sharia in Nederland, zodat is besloten om een kwalitatieve (variabele-georiënteerde) benadering te gebruiken. Er zijn diepte-interviews afgenomen bij 93 respondenten aan de hand van topiclijsten. Tussentijdse bevindingen en hypotheses zijn getoetst aan de hand van drie paneldiscussies. Om een zo goed mogelijke afspiegeling van de diversiteit aan meningen en ideeën onder Nederlandse moslims te krijgen, zijn respondenten geselecteerd op basis van etnische diversiteit, geslacht, generatie (eerste, tweede en derde generatie moslims) en religieuze stroming. Het ging ons er om de praktijk van sharia in beeld te brengen vanuit de eigen kennis en beleving van de respondent omdat we onze data zo veel mogelijk rechtstreeks en van falsificeerbare bronnen wilden verkrijgen. We streefden er echter ook naar een zo compleet mogelijk beeld van de rol van sharia onder de hele Nederlandse moslimbevolking te krijgen en hebben daarom onze respondenten wel uitgekozen op verwachte kennis en inzichten in de situatie binnen hun eigen gemeenschap en –incidenteel- binnen een bredere context. Dit leidde er toe dat het aantal 'islamdeskundigen' onder de respondenten 44 procent bedraagt, wat een hoger percentage is dan een aselecte steekproef zou hebben bevat.[1]

Respondenten over sharia

Respondenten definiëren sharia verschillend. Een kleine minderheid ziet sharia vooral als een wetgevend systeem, een grotere groep omschrijft sharia als de religieuze riten van de islam, maar de meerderheid van de respondenten ziet het als een normen en waardenstelsel in brede zin. Veel respondenten vertellen dat zij sharia niet bewust toepassen of er niet actief mee bezig zijn, waardoor het geen prominente plaats in hun dagelijks leven heeft. Daarnaast associëren zij sharia vooral met de uitvoerende en normatieve aspecten van religie en niet met concrete juridische zaken.

Door de respondenten werd geen concreet verlangen uitgesproken om sharia in Nederland ingevoerd te krijgen. Veel van de shariaregels waaraan men belang hecht, kunnen prima onder het Nederlandse recht worden uitgevoerd. Volgens de meeste respondenten bepaalt sharia bovendien dat moslims zich dienen te houden

1 Islamdeskundigen zijn in dit onderzoek gedefinieerd als personen die moslim zijn, een specifieke islamitische opleiding hebben gevolgd, hierdoor inhoudelijke kennis hebben vergaard over sharia, veelal een publieke rol binnen een islamitische gemeenschap vervullen en door andere leden van de gemeenschap worden aangewezen als personen met veel kennis over sharia. In dit onderzoek omvat deze groep onder andere imams, theologisch geschoolde bestuursleden van moskeeën en islamdocenten binnen en buiten de moskee.

aan de geldende wetten van het land waar men woont of, indien dit onoverkomelijke problemen zou opleveren, te verhuizen. Dit neemt echter niet weg dat respondenten wel degelijk een normerende en regulerende rol voor sharia in Nederland zien. De overheid, zo menen sommigen, laat kansen liggen door geen gebruik te maken van de mogelijkheden die sharia biedt om bijvoorbeeld de positie van naar Nederlands recht gescheiden islamitische vrouwen veilig te stellen door ook een scheiding volgens shariaregels te regelen of islamitische criminelen door religieuze autoriteiten op hun gedrag en godsvrees aan te laten spreken. Het instellen van een officieel sharia-orgaan wordt echter niet zonder meer als een goed idee gezien omdat de Nederlandse moslimbevolking etnisch en religieus divers is en het zeer moeilijk zou zijn om personen te vinden die door alle verschillende groepen als de hoogste autoriteit op nationaal niveau geaccepteerd zouden worden.

Advisering op basis van sharia

Sharia is een abstract begrip dat zich nog het beste laat omschrijven als 'goed islamitisch gedrag'. In het alledaagse leven staan veel moslims in Nederland dan ook nauwelijks stil bij de vraag of ze deze regels correct en consequent toepassen. Slechts indien zich verwarrende of nieuwe keuzes voordoen, wat in een niet-islamitisch land geregeld voorkomt, achten veel van de respondenten het nodig om bij een autoriteit na te gaan wat de juiste handelswijze volgens sharia is. Respondenten onderscheiden een breed scala aan personen die ze om advies kunnen vragen. Familie, vrienden, voorbeeldfiguren, imams en schriftgeleerden in binnen-, en buitenland, leden van de besturen van moskeeën of andere religieuze of culturele organisaties zijn hiervan voorbeelden. Bovendien kunnen moslims zelf kennis over sharia opdoen door boeken te lezen of internet te raadplegen en zo de adviezen en uitspraken van imams en andere autoriteiten kritisch beoordelen. Islamdeskundigen moeten dan ook over een extensieve en meer dan gemiddelde religieuze kennis beschikken, willen zij als autoriteit worden beschouwd. Daarnaast moeten ze in staat zijn hun uitspraken op een voor moslims in Nederland relevante manier te formuleren. Respondenten stellen dat advisering door wie dan ook niet bindend is. Een ieder kan verschillende deskundigen raadplegen over dezelfde kwestie om zo tot een besluit over de beste handelswijze te komen. Het kan echter voorkomen dat door de sociale omgeving druk worden uitgeoefend op de vragensteller om het advies na te leven. Uit het onderzoek is echter niet gebleken dat dergelijke druk vaak wordt uitgeoefend. Of er druk wordt uitgeoefend om een deskundige te raadplegen of een gekregen advies op te volgen, is sterk afhankelijk van de specifieke eigenschappen van de groep, het onderwerp van het advies en de omstandigheden van het moment.

Respondenten zijn zich bewust van de invloed van druk vanuit de sociale groep, maar zeggen geen van allen zelf ooit een advies van een religieuze expert te hebben opgevolgd vanwege op hen uitgeoefende druk door derden. Wel stellen sommige, etnisch diverse respondenten druk vanuit de familie bij het oplossen van geschillen te ervaren. Verschillende jonge respondenten zien echter een algemene afname in zowel de effectiviteit van beslissingen door islamdeskundigen als in de invloed van sociale druk. Zij stellen dat jonge moslims meer individualistisch zijn dan moslims

uit oudere generaties. Ze zijn minder gericht op het onderhouden van sterke banden met de eigen gemeenschap, kunnen hun eigen beslissingen nemen en zijn beter dan ouderen in staat hun weg te vinden in de Nederlandse maatschappij.

Geschillenbeslechting op basis van sharia

Onder Nederlandse moslims komen verschillende vormen van geschilbeslechting op basis van sharia voor. Een minderheid (9 van 52) van de respondenten die we niet als islamdeskundigen beschouwen, meldt expliciet ervaring te hebben met dergelijke geschilbeslechting. Een grotere minderheid (16 van 52) heeft kennis van het bestaan van zulke geschilbeslechting via vrienden of familie. Uit het onderzoek blijkt dat geschilbeslechting volgens sharia een rekbaar begrip is. In eerste instantie beroepen veel respondenten zich bij voorkeur op naaste familie of vrienden om aan de hand van hun advies tot een goede oplossing te komen, zoals in de voorgaande paragraaf is beschreven. Indien dit niet lukt, kan men een deskundige om een oordeel vragen. Hierbij gaat het partijen en geschilbeslechters er om tot een oplossing te komen; bij voorkeur een oplossing die met instemming van de verschillende partijen wordt bereikt. Die oplossing zal door de deskundige religieus kunnen worden onderbouwd, maar deze religieuze onderbouwing voert niet noodzakelijk de boventoon. Shariaregels worden als richtinggevend ingezet, als normatieve begrenzing van mogelijke oplossingen en om een gevonden oplossing 'officieel' te bevestigen. Een combinatie van deze verschillende vormen is mogelijk en komt wellicht zelfs vaker voor dan strikt gebruik van een enkele vorm. Imams en andere islamdeskundigen geven aan een geschil liever in goed overleg op te lossen, waardoor dus eerder van geschilbemiddeling dan van geschilbeslechting kan worden gesproken. De bindende kracht van dergelijke uitspraken ligt in het gezag van de beslechter. Hoewel de meeste respondenten stellen dat een uitspraak in principe niet hoeft te worden opgevolgd, voegen zij er aan toe dat de omgeving druk uit kan oefenen op een partij om de uitspraak op te volgen. Het komt voor dat men een uitspraak naast zich neerlegt, maar naarmate de omgeving meer betrokken is geraakt bij het beslechtingsproces, zal dit steeds moeilijker zijn. De ruimte die partijen in het proces hebben, de mediërende rol van de aangezochte autoriteit en het ontbreken van bindende kracht van de aangereikte oplossing, maakt dat we concluderen dat er beter van geschiloplossing dan van geschilbeslechting kan worden gesproken.

De rol van internet en televisie

Advisering op islamitische grondslag heeft niet alleen plaats in omstandigheden waaronder de adviesvrager(s) en islamexpert elkaar ontmoeten. Internet en televisie spelen een duidelijke rol. Internetpagina's worden bezocht om informatie over de juiste islamitische leefwijze te vinden of vragen hierover te stellen aan deskundigen op hun webpagina's of aan andere moslims op discussiefora. Ook lezen respondenten internetdagboeken van al dan niet bekende deskundigen en bekijken ze filmpjes van lezingen of preken op *YouTube*. Internet maakt het mogelijk te 'shoppen' tussen

fora en adviseurs en voor een vraag meerdere antwoorden te verzamelen om zo zelf te kunnen bepalen wat het beste antwoord is.

Internet wordt voornamelijk gebruikt door mensen onder de veertig jaar. Het aantal mannen en vrouwen dat gebruik maakt van het internet lijkt verhoudingsgewijs gelijk. De mate en de aard van het gebruik verschillen echter wel. Vrouwen maken vaker gebruik van het internet om advies te vragen. Een reden is dat vrouwen vragen over relaties of seks bij voorkeur niet direct aan de voornamelijk mannelijke autoriteiten, zoals de imam, in hun eigen omgeving stellen. De relatieve anonimiteit van het internet is dan een goed alternatief.

Het grote aanbod en de relatieve onbeperktheid van autoriteiten die via internet kunnen worden geraadpleegd, vormen echter volgens de respondenten ook het grootste probleem. Bronnen zijn niet altijd helder en een ieder kan zich op internet als expert presenteren. De veelheid aan opvattingen wordt dan ook gezien als reden om voorzichtig te zijn bij het raadplegen van fora of personen en bij het accepteren van antwoorden of uitleg. Ook is het niet zo dat een *fatwa* gegeven door een buitenlandse islamdeskundige zonder meer toepasbaar is in de Nederlandse context. Vaak maken zulke deskundigen echter geen 'vertaalslag' en stellen de adviesvrager dus weer voor een nieuw probleem. Ook hierbij kan 'shoppen' tussen adviseurs of het zoeken naar 'vertalers' uitkomst bieden. Enkele respondenten geven volmondig toe de adviezen te kiezen waarin ze zichzelf het beste kunnen vinden, al voegen ze daar aan toe de reputatie en status van adviesgevers wel als een indicator van de validiteit van het advies te beschouwen.

Voor geschilbeslechting lijkt het internet niet te worden gebruikt. Respondenten melden dat het gebrek aan fysieke samenkomst om samen met de geraadpleegde deskundige te zoeken naar een oplossing het onaantrekkelijk maakt om geschillen via deze elektronische wijze op te lossen. De anonimiteit van internet en het vermogen van het medium om fysieke afstand te relativeren, factoren die voordelen zijn bij het gebruik van internet om advies te vragen, werken voor geschilbeslechting dus juist nadelig.

Algemene conclusies

Uit het onderzoek blijkt dat er zeker sprake is van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland, maar dat daarbij veelal sprake is van het gezamenlijk zoeken naar de beste oplossing onder de gegeven omstandigheden. Sharia wordt toegepast om de validiteit van de gevonden oplossing te toetsen. Voor bijna alle respondenten is sharia in Nederland niet hetzelfde als sharia in bijvoorbeeld Pakistan of Marokko. Zij leven in een westerse democratie en dienen zich, of zij de wetten van de staat nu onderschrijven of niet, naar deze wetten te voegen. Iedere moslim dient voor zichzelf een *modus vivendi* te vinden aangaande het leven volgens islamitische regels in een niet-islamitisch land. We menen dan ook dat onze oorspronkelijke definitie van sharia als 'recht van de islam' voor dat wat de Nederlandse moslims beleven, teveel de nadruk legt op de term 'recht'. Een definitie van sharia als 'islamitische normen en waarden' is passender.

We hebben geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een 'shariarechtbank' in Nederland. De etnische diversiteit onder moslimgroepen in Nederland

maakt het ook niet aannemelijk dat een dergelijk orgaan in enigerlei mate overkoepelend zou kunnen zijn zonder dat verschillende interpretaties of wellicht zelfs concurrentie de autoriteit van het instituut aan twijfel onderhevig zouden maken. De Nederlandse praktijk lijkt dan ook niet op de arbitrage die in Groot-Brittannië plaatsheeft en waar opvolging van een besluit van het *Muslim Arbitration Tribunal* in principe bij de rechtbank kan worden afgedwongen. De praktijk van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland heeft niet het karakter van arbitrage, de Nederlandse wet staat immers geen arbitrage toe voor de (familierechtelijke) onderwerpen waarop naar de mededeling van de respondenten geschilbeslechting wordt toegepast. Als er een vergelijking met een juridische vorm kan worden gemaakt, komt mediation nog het meest in de buurt. Partijen zoeken onder leiding van een actieve deskundige en met inachtneming van de geldende rechtsregels naar een voor alle partijen acceptabele oplossing. Het is belangrijk dat deze oplossing ook daadwerkelijk acceptabel voor partijen is, omdat naleving niet wettelijk kan worden afgedwongen. Sociale druk is dan weliswaar een alternatief voor wettelijke of rechterlijke pressie, maar als druk tot onderdrukking leidt, vindt de onderdrukte de wet aan zijn kant. We menen dan ook dat er niet zozeer sprake is van geschilbeslechting op basis van sharia, maar veeleer van geschilbemiddeling.

Literatuurlijst

Addison, Neil

2009 'Foreword. Sharia Tribunals in Britain – Mediators or Arbitrators?', in Denis MacEoin & David Green (eds), *Sharia Law or 'One Law for All'?,* Londen: Civitas, pp. viii-xv.

AIVD (Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

2009 *Actuele trends en ontwikkelingen van het salafisme in Nederland*. https://www.aivd.nl//actueel/aivd-publicaties/@124762/rapport-'weerstand.

Al-Alawi, Irfan met Stephen Suleyman Schwartz, Kamal Hasani, Veli Serin, Daut Dauti & Qanta Ahmed

2009 A Guide to Shariah Law and Islamist Ideology in Western Europe 2007-2009, Londen: Centre for Islamic Pluralism.

Bailey, Kenneth

1994 *Methods of Social Research*, New York: The Free Press.

Bakht, Natasha

2004 'Family Arbitration Using Sharia Law: Examining Ontario's Arbitration Act and its Impact on Women', *Muslim World Journal of Human Rights* 1 (1).

Berger, Maurits

2005 'Sharia in Europa? Welke sharia?', *Eutopia*, nr. 11, oktober.

2006a *Sharia. Islam tussen recht en politiek,* Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

2006b *Klassieke sharia en vernieuwing*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

2007 'Sharia in Nederland is vaak keurig Nederlands', *Mens en Maatschappij*, 56 (6), pp. 506- 510.

Bowen, John

2009 'Private Arrangements. "Recognizing sharia" in England', *Boston Review*, March/April, pp. 15-18.

2010 *Can Islam be French? Pluralism and Pragmatism in a Secularist State,* New Jersey: Princeton University Press.

Boy, Guy

1997 'The Group Elicitation Method for participatory Design and Usability Testing', *interactions* 4 (3), pp. 27-33.

Bruinessen, Martin van

2003 *Making and unmaking Muslim religious authority in Western Europe*, paper gepresenteerd op the 4th Mediterranean Social and Political Research Meeting, Florence-Montecatini Terme, 19-23 Maart. Zie http://www.let.uu.nl/~martin.van.bruinesen/personal/publications/making_authority.htm.

Buijs, Frank met Froukje Demant & Atef Hamdy

2006 'Islamitisch radicalisme in Nederland' in Sadik Harchaoui (ed.) *Hedendaags radicalisme. Verklaringen en aanpak,* Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 17-60.

Carsten, J.

2004 *After kinship*, Cambridge: Cambridge University Press.

Centraal Bureau voor de Statistiek

2007 'Islamieten in Nederland', zie: http://www.cbs.nl/nlNL/menu/themas/dossiers-allochtonen/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2278-wm.htm.
2009 *Religie aan het begin van de 21e eeuw*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Civitas
2009 *Civitas Press Release: Honesty and truth sidelined in government policymaking says think-tank,* op: http://www.civitas.org.uk/press/prcs91.php.

De Volkskrant
2007 'Menig ex-moslim is liever in stilte afvallig', 9 augustus.
2009 'Kerk- en moskeebezoek is laatste tien jaar fors gedaald', 30 juli

Der Tagesspiegel
2007 '"Scharia im Deutschland?"', 21 maart
2008 'Laptop, Lederhose, Scharia', 1 november
2009 'Demut vor der Scharia', 12 juni

Doorn, N. van
2005 'Preken in Islam: oproep tot bekering en actie', in: R. Kranenborg (ed.), *Voorgangers in Nederland. Onderzoek naar de positie van de pandit, de imam, de predikant, de rabbijn en de charismatisch leider in de religies van Nederland*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Douwes, Dick met Martijn de Koning & Welmoet Boender
2005 *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger,* Amsterdam: Amsterdam University Press.

El Pais
2009 'Nueve detenidos en Tarragona por aplicar la 'sharía' a una mujer por adulterio', 9 december.

El Periódico de Catalunya
2009 'Musulmanes conservadores crean 'brigadas de la moral' en Catalunya', 8 december.

Emon, Anver
2008 'Islamic Law and the Canadian Mosaic: Politics, Jurisprudence, and Multicultural Accommodation', *La Revue du Barreau Canadien* 87, pp. 391-425.

Feskens, Remco
2007 'Enquêteonderzoek onder allochtonen: het verminderen van non-repons', in: A. Bronner et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek 2007 MarktOnderzoekAssociatie,* Haarlem: Uitgeverij Spaarenhout BV, pp. 275-286.
2009 *Difficult Groups in Survey Research and the Development of Taylor-made Approach Strategies,* Ph.D. thesis, Utrecht University.

FORUM
2009 *Factsheet Shariarechtspraak,* op: http://www.forum.nl/LinkClick.aspx ?filetic-ket=Wo6giqqI2mg%3D&tabid=84

Gazet van Antwerpen
2009 'De sharia is al in Antwerpen, Taouil is de pooier van Allah', 24 september.
2010 'Quick opent acht halalvestigingen', 5 januari.

Gobo, Giampietro
2004 'Sampling, representativeness and generalizability', in: Clive Seale, Giampietro Gobo, Jaber Gubrium & David Silverman (eds), *Qualitative Research*

Practice, Londen: Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications, pp. 435-456.

Groenewald, Thomas

2004 'A Phenomenological Research Design Illustrated', *International Journal of Qualitative Methods* 3 (1), pp. 42-55.

Harmsen, Egbert

2008 'Nieuwe Moslims in West-Europa. Bekering tot de Islam als keuzemogelijkheid in hedendaagse westerse samenlevingen', *Religie & Samenleving* 3 (3), pp. 173-196.

Hassan, Hamid

2005 *An Introduction to the Study of Islamic Law,* New Delhi: Adam Publishers & Distributors.

Hellyer, H.A.

2008 'Muslims in Europe: Precedent and Present', *The American Journal of Islamic Social Sciences* 25 (1), pp. 40-62.

Het Nederlands Dagblad

2009 'Sharia', 4 september

Herten, Marieke van

2009 'Het aantal islamieten in Nederland', in *Religie aan het begin van de 21e eeuw*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, pp. 35-40.

Herten, Marieke van & Ferdy Otten

2007 'Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland', *Bevolkingstrends* 55 (3), pp. 48-53.

Hesse-Biber, Sharlene & Paticia Leavy

2006 *The Practice of Qualitative Research,* Londen: Thousand Oaks en New Delhi: Sage Publications.

Hooker, M.B. & Virginia Hooker

2006 'Sharia', in: Greg Fealy & Virginia Hooker, *Voices of Islam in Southeast Asia. A Contemporary Sourcebook*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, pp. 137-206.

Jansen, W.

1985 'Een bruid voor drie miljoen', in: Jacques Waardenburg, J. Brugman, J. Jansen & W. Jansen (red.), *Islam in Paradiso*, Weesp: Het Wereldvenster.

Kirmayer, L.J.

2002 'The refugee's predicament', *Évol Psychiatr* 67, pp. 724-742.

Koning, Martijn de

2008 *Zoeken naar een Zuivere Islam*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Korf, Dirk, met Marije Wouters, Susan Place & Sanna Koet

2008 *Geloof en geluk. Traditie en vernieuwing bij jonge moslims*, Rotterdam: G en G Uitgeverij.

Korteweg, Anna

2006 'The Sharia Debate in Ontario', ISIM Review 18, pp. 50-51.

2008 'The Sharia Debate in Ontario. Gender, Islam and Representations of Muslim Women's Agency', *Gender & Society* 22 (4), pp. 434-454.

Laroui, Fouad

2008 *Over het Islamisme. Een persoonlijke weerlegging,* Breda: De Geus.

Leemhuis, Fred

2009 'Soenna', in: J. Waardenburg (ed.), *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid,* Houten: Fibula/Unieboek bv.

Legard, Robin, met Jill Keegan & Kit Ward

2005 'In-depth interviews', in: Jane Ritchie & Jane Lewis (eds), *Qualitative Research Practice. A Guide for Social Science Students and Researchers*, Londen: Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications, pp. 138-169.

Le Monde

2007 'Bernard Godard: islam de France, islam en France', 1 november.

2009 'Point de vue : La finance islamique menace la laïcité française', 20 november.

MacEoin, Denis & David Green (eds)

2009 *Sharia Law or 'One Law for All'?,* London: Civitas.

Macnaghten, Phil & Greg Myers

2004 'Focus groups', in: Clive Seale, Giampietro Gobo, Jaber Gubrium & David Silverman (eds), *Qualitative Research Practice*, Londen: Thousand Oaks en New Delhi: Sage Publications, pp. 65-79.

Mazumdar, S., and S. Mazumdar

1999 'Women's significant space: religion, space, and community', *Journal of Environmental Psychology* 19, pp. 159-170.

McGuire, M. B

2008 *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*, New York: Oxford University Press.

Mernissi, F.

1977 'Women, saints and sanctuaries', *Signs* 3 (1), pp. 101-112.

Miller, D. E., J. Miller, G. R. Dyrness, E. Avita, T. FIsher, M. Heath, S. Kim, Y. Lanausse, S. McGhee, S. Ramesh, A. Sanchez-Walsh, G. Stanczak & S. Suh

2001 *Immigrant religion in the City of Angels: Center for Religion and Civic Culture*, University of Southern California (accessed 23-11-08).

Moore, Sally Falk

1975 'Law and Social Change. The semi-autonomous Social Field as an Appropriate Subject of Study', *Law and Society Review* 7 (4), pp. 719-47.

NCTb (Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding)

2006 *Informele Islamitische Huwelijken. Het verschijnsel en de (veiligheids)risico's*. Ministerie van Justittie en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koningkrijksrelaties.

Noaks, Lesley & Emma Wincup

2004 *Criminological research. Understanding qualitative methods,* London: Thousand Oaks en New Delhi: Sage Publications.

NRC Handelsblad

2006 'Hand of knik, het gaat om respect', 8 november.

2007 'Hoofddoek mag, handenschudden moet', 14 juli.

2008 'Orde dient klacht in tegen 'zittende' advocaat', 19 september.

Oldenhuis, F.T., J.G. Brouwer, D.N.R. Wegerif & F.E. Keijzer

2007 *Schurende relaties tussen recht en religie*, ISW, Rijksuniversiteit Groningen.

Otto, Jan Michiel

2008 *Sharia and national Law in Muslim Countries. Tensions and Opportunities for Dutch and EU Foreign Policy,* Leiden: Leiden University Press.

Peters, Ruud
2009 'Fikh (rechtswetenschap)', in: J. Waardenburg, *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid*, Houten: Fibula/Unieboek bv., pp 141-148.
Rapley, Tim
2004 'Interviews', in: Clive Seale, Giampietro Gobo, Jaber Gubrium & David Silverman (eds), *Qualitative Research Practice*, Londen: Thousand Oaks en New Delhi: Sage Publications, pp. 15-33.
Razack, Sherene
2007 'The 'Sharia Law Debate', in 'Ontario: The Modernity/Premodernity Distinction in Legal Efforts to Protect Women from Culture', *Feminist Legal Studies* 15 (1), pp. 3-32.
Shadid, Wasif en Peter van Koningsveld
2004 'Het Nederlandse islamdebat', *Openbaar Bestuur*, december, pp. 2-6.
2008 *Islam in Nederland en België. Religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis*, Leuven: Peeters.
Shapiro, Martin
1981 *Courts. A comparative and political analysis,* Chicago and London: The University of Chicago Press.
Sydsvenskan
2002 'Hjälper muslimer leva enligt dubbla lagar', 9 juni a.
'Muslimskt råd skipar parallell rättvisa', 9 juni b.
2009 'Norsk partiledare: Sharia i Malmö', 21 februari.
The Daily Mail
2009 'Britain has 85 sharia courts: The astonishing spread of the Islamic justice behind closed doors', 29 juni
The Guardian
2009 'Dozens of sharia courts are giving illegal advice, claims Civitas report', 29 juni.
The Independent
2009 'The Big Question: How do Britain's sharia courts work, and are they a good thing?', 30 juni.
The Local
2009 'Rosengård: Integration in the eye of the storm', 27 maart.
The Sunday Times
2008 'Revealed: UK's first official sharia courts', 14 september.
The Times
2008 'The Sharia debate: we can't all be equal under different laws', 5 juli.
'Jack Straw makes clear Sharia principles subject to English law', 31 oktober.
2009 'Sharia courts: are their rulings breaking British law?', 30 juni.
2010 'Anjem Choudary: I smile because Sharia is coming', 17 januari.
The Telegraph
2009 'At least 85 sharia 'courts' operating in Britain, says Civitas report', 29 juni.
Trouw
2009 'Sharia ook in de marge taboe', 3 september.
Van der Leun, Joanne & Avalon Leupen

2009 *Informele Huwelijken in Nederland; een Exploratieve Studie,* Leiden: Instituut voor Strafrecht & Criminologie, afdeling Criminologie & Penologie van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden.

Veenendaal, Harry

2009 'Shariarechtbank geen bedreiging', *De Volkskrant* 9 juli.

Verheugt, J.W.P.

2003 *Inleiding in het Nederlandse Recht,* Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

Waardenburg, Jacques

2009 'Inleiding', in: Jacques Waardenburg (red.), *Islam. Norm, ideal en werkelijkheid,* Houten: Fibula/Unieboek, pp. 12-21.

WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid)

2006 *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten*, Den Haag/Amsterdam: Amsterdam University Press.

Yavuz, M. Hakan

1999 'Towards an Islamic Liberalism? The Nurcu Movement and Fethullah Gülen', *Middle East Journal* 53 (4), pp. 584-605.

Yazbeck Haddad, Yvonne & Tyler Golson

2007 'Overhauling Islam: Representation, Construction and Cooption of "Moderate Islam" in Western Europe', *Journal of Church and State* 49 (3), pp. 487-515.

Yilmaz, Ihsan

2003 'Muslim Alternative Dispute Resolution and Neo-Ijtihad in England'', in: *Alternatives, Turkish Journal of International Relations*, Volume 2 (1), op http://alternativesjournal.net/volume2/number1/yilmaz/htm.

2004 *Muslim Laws, Politics and Society in Modern Nation States, Dynamic Legal Pluralism in Engeland, Turkey and Pakistan,* Londen: Ashgate.

Zemni, M.

2002 'Islam, European identity and the limits of multiculturalism', in W. Shadid & P.S. van Koningsveld (eds), *Religious freedom and the Neutrality of the State. The position of Islam in the European Union*, Leuven: Peeters.

Bijlage 1 Overzicht van de respondenten

Tabel 2: *Totaal aantal respondenten (93)*

	man	vrouw
Geboren moslim	65	14
Bekeerling	6	2
Geen moslim	3	3
Totaal (93)	74	19

Tabel 3: *Respondenten naar functie of beroep*

Functie of beroep van de respondent[1]		man	vrouw
Islamdeskundigen naar functie	Voorzitter moskee, of bestuurslid	15	1
	Imam	15	
	Docent op een ROC, islamitische basisschool, in een moskee, islamitische hogeschool.	8	2
Overige respondenten naar functie of beroep	Eigenaar van midden- en kleinbedrijf	4	
	Maatschappelijk werker	2	
	Vrijwilliger bij moskee	2	
	Maatschappelijke islamitische organisatie/ studentenvereniging	6	3
	Advocaat	1	1
	Overheid	4	
	Wetenschapper	3	1
	Overig werkend	9	6
	Scholier/student	2	2
	Huisvrouw		3
	Uitkering: werkloos/ bijstand/ ziektewet	3	
Totaal (93)		74	19

1 Islamdeskundigen zijn in dit onderzoek gedefinieerd als personen die moslim zijn, inhoudelijke kennis hebben vergaard over sharia, veelal een publieke rol binnen een islamitische gemeenschap vervullen en door andere leden van de gemeenschap worden aangewezen als personen met veel kennis over sharia. In dit onderzoek omvat deze groep: imams, theologisch geschoolde bestuursleden van moskeeën en islamdocenten binnen en buiten de moskee.

Tabel 4: *Respondenten naar eigen religieuze beleving*[2]

Religieuze beleving	Aantal respondenten
Shi'iet	6
Soenniet	64
Sufi	3
Seculiere moslim	7
Aleviet	2
Salafi	3
Geen moslim (waaronder ex-moslims)	8
Totaal	93

2 We hebben respondenten gevraagd welke vorm van islam zij volgden. Deze tabel is op basis van de eigen omschrijving van de respondenten ingevuld, dit hoeft derhalve niet overeen te komen met de gebruikelijke indeling van religieuze stromingen.

Tabel 5: *Respondenten naar land van herkomst*

	1e generatie	2e generatie	3e generatie of meer	Onbekend	Totaal aantal
Afghanistan	1				1
Benin	1				1
Bosnië	1				1
Iran	1				1
Irak	1	1		1	3
Marokko	8	11		2	21
Nederland				15	15
Pakistan	1	1			2
Palestina	1				1
Soedan	1				1
Somalië	3	1			4
Suriname	5	1			6
Syrië	1				1
Turkije	13	19	1	2	35
Totaal	38	34	1	20	93

Tabel 6: *Respondenten naar opleiding*

Hoogst behaalde niveau	In Nederland	Buiten Nederland
Geen opleiding		1
Basisonderwijs		2
Lager en middelbaar voortgezet onderwijs (tot vmbo)	1	3
Hoger voortgezet onderwijs (havo-vwo)	4	1
Middelbaar beroepsonderwijs (mbo)	11	2
Hoger en wetenschappelijk onderwijs (hbo/wo)	39	7
Imamopleiding		7
Onbekend	15	
Totaal (93)	70	23

Tabel 7: *Respondenten naar leeftijd*

	man	vrouw
18 tot 30 jaar	19	5
31 tot 40 jaar	20	8
41 tot 50 jaar	21	5
51 tot 60 jaar	11	1
Ouder dan 60	3	
Totaal (93)	74	19

Tabel 8: *non-respons*

	Maatschappelijke organisatie	Moskee	Individu	Overheid
Geen vertrouwen in doel onderzoek	1		3	
Ziekte of sterfgeval onder familie/vrienden		1	4	
Geen tijd	3	1	4	3
Na eerste contact geen reactie meer	3	1	3	
Geen reactie ondanks toezegging	2	11	2	
Geen reactie	25		9	
Doorverwijzing	4			
onbekend			2	
Totaal (82)	38	14	27	3

Locatie van de interviews, naar plaatsnaam

Amsterdam, Arnhem, Den Bosch, Den Haag, Deventer, Eindhoven, Hillegom, Maassluis, Nijmegen, Oss, Rotterdam, Sint-Michielsgestel, Utrecht, Venlo, Waddinxveen, Zoetermeer

Bijlage 2 Focusgroep discussies en lezingen

Naast de respondenten uit de interviews hebben, in het kader van dit onderzoek, drie groepsgesprekken plaatsgevonden. Hierbij wordt een overzicht gegeven van de demografische gegevens van de deelnemers:

Arbeidstraining voor jongeren met leer- en gedragsproblemen:
De deelnemers bestonden uit zeven respondenten, waarvan zes mannen en één vrouw. Vijf van de deelnemers waren in de leeftijd van 18 tot 25 jaar en twee in de leeftijd tot 40 jaar. De respondenten volgen allen een lagere beroepsopleiding.

Afkomst van de respondenten: Iran (1), Guinee (1), Turkije (3), Marokko (1) en Somalië (1).

Een islamitische studentenvereniging:
De deelnemers bestonden uit tien respondenten, waarvan vier vrouwen en zes mannen. Negen van de respondenten zijn studerend en één werkend.

Afkomst van de respondenten: Turkije (4), Marokko (2), Suriname (1), Bosnië-Herzegovina (1) en Nederland (2 bekeerlingen).

Een Marokkaanse vrijwilligersorganisatie:
De focusgroepdiscussie met zeven Marokkaanse mannen. Allen rond de 20 jaar oud.

Bijgewoonde lezingen:

Islamitische studentenvereniging, lezing over islamitisch recht, meerdere keren bijgewoond.

Seminar 'Stromingen en sekten binnen de Islam', gegeven door Dar-al'ilm, twee keer bijgewoond, twee eerdere bijeenkomsten in samenvatting doorgenomen.

Masterclass salafisme, georganiseerd door FORUM, instituut voor multiculturele vraagstukken, drie lezingen bijgewoond.

Bijlage 3 Topiclijst 'gewone' moslims

1. De respondent

1. Kunt u kort iets over uzelf vertellen?

Naam, leeftijd, afkomst, verblijfsduur, moskeebezoeker.

2. Rol islam in uw leven

1. Speelt de islam een rol in uw leven?

Zo ja, kunt u uitleggen hoe de islam in uw leven een rol speelt?
Op welke onderdelen van uw leven heeft de islam een invloed?
Kunt u uitleggen welke invloed de islam heeft op de door u genoemde onderdelen van uw leven?

3. Rol islamitische leefregels in uw leven

1. Spelen islamitische normen en waarden/leefregels een rol in uw leven?

Zo ja, kunt u uitleggen hoe de islamitische leefregels in uw leven een rol spelen?
Welke aspecten van islamitische leefregels spelen een rol in uw leven?

2. Wat verstaat u onder islamitische leefregels?

Op welke onderdelen van uw leven hebben islamitische leefregels een invloed? (bv. vasten, bidden, reinigen, relaties).
Kunt u uitleggen welke invloed islamitische leefregels heeft op de door u genoemde onderdelen van uw leven?
Baseert u uw mening over islamitische leefregels op een bepaalde rechtsschool?

4. Sharia

1. Wat verstaat u onder sharia?
2. Wat is de rol van sharia in uw dagelijks leven?
3. Hoe gaat u om met sharia normen?

5. Vragen over geloofzaken/levensvragen

1. Komt het wel eens voor dat u vragen heeft over uw leven / uw geloof?

Zo ja, wat voor vragen heeft u dan? Kunt u voorbeelden noemen?

2. Wat doet u als u vragen heeft over uw leven / uw geloof?

a. Waar gaat u op zoek naar antwoorden op uw vragen?
b. Gaat u zelf op zoek naar antwoorden op uw vragen?
Hoe zoekt u zelf de antwoorden? Van welke bronnen maakt u gebruik?
c. Vraagt u advies aan anderen?

3. Indien respondent ervaring heeft met advisering omtrent geloofzaken/levensvragen.

Kunt u een omschrijving geven van uw vraag en het advies?
Naar wie bent u toegegaan om advies te vragen en waarom?
Waar was het advies op gebaseerd?
Heeft u gekozen voor advisering op basis van de sharia en waarom?
Heeft u zelf gekozen voor het gebruik van advisering op basis van de sharia?

Wat is uw idee over het verkregen advies? Hebt u het advies opgevolgd, waarom wel/niet? Wat zijn de gevolgen hiervan?

Hoe wordt er in uw omgeving naar het verkregen advies gekeken? Wat vindt u hiervan?

4. Weet u wat anderen in uw omgeving doen als ze geloofsvragen/levensvragen hebben?

Hoe proberen anderen antwoord te vinden op hun vragen?

5. Was het advies dat u werd gegeven gebaseerd op sharia?

Was u bewust op zoek naar advies gebaseerd op sharia?

Wat is voor u de waarde van advisering op basis van sharia?

6. Was het advies dat u werd gegeven gebaseerd op de islam?

Was u bewust op zoek naar advies gebaseerd op de islam?

Wat is voor u de waarde van advisering op basis van de islam?

6. Wie adviseert

1. Bij wie kunnen mensen advies vragen over het leven/geloof?

Waarom komen mensen naar deze persoon (personen) toe?

Zijn deze mensen verbonden aan en hebben ze een bepaalde positie in de moskee?

Hebben deze mensen bepaalde kennis?

Wat is de positie/autoriteit van deze mensen?

2. Met welke vragen kunnen mensen bij deze persoon terecht?

Zijn er bepaalde onderwerpen die geschikt en ongeschikt zijn? Waarom?

3. Kunnen mensen kiezen uit verschillende personen?

4. Komt het voor dat mensen aan verschillende personen advies vragen?

7. Omgang met advisering

1. Wat doet u met de adviezen die u worden gegeven op basis van sharia/islam?

Leeft u deze adviezen na?

Waarom wel/niet?

Wanneer wel/niet?

2. Komt het voor dat u het niet eens bent met het advies?

3. Hoe bindend zijn de adviezen?

4. Kan men een advies negeren?

Zo nee, waarom niet? Wat zijn de gevolgen als een advies wordt genegeerd?

5. Kan worden gecontroleerd of uitspraken/adviezen worden opgevolgd?

Zo ja: hoe? Wat zijn de gevolgen?

6. Kunnen partijen van mening verschillen over de uitleg van het advies?

8. Conflicten en geschillen

1. Vraagt u wel eens advies of bemiddeling wanneer u een conflict of geschil heeft, bv. tussen u en uw partner/ouders/zakenpartner/niet-moslim?

Zo ja, waarom?

Zo ja, aan wie?

2. Indien respondent ervaring heeft met geschilbeslechting

Kunt u een omschrijving geven van het conflict/het probleem?

Naar wie bent u toegegaan voor geschilbeslechting en waarom?
Heeft u zelf gekozen voor geschilbeslechting door de betreffende persoon?
Wat is uw idee over de verkregen hulp? Heeft u het advies opgevolgd, waarom wel/niet? Wat zijn de gevolgen hiervan?
Hoe wordt er in uw omgeving naar de verkregen hulp gekeken? Wat vindt u hiervan?

3. Speelt sharia een rol als u een geschil heeft? Welke rol? / Speelt islam een rol als u een geschil heeft? Welke rol?

4. Was de beslechting die u werd gegeven gebaseerd op sharia?
Was u bewust op zoek naar geschilbeslechting op basis van sharia?
Waarom heeft u gekozen voor het gebruik van geschillenbeslechting op basis van de van sharia?

4. Wat is de waarde van geschillenbeslechting op basis van sharia?

5. Hoe vindt u advisering of geschillenbeslechting op basis van sharia in de Nederlandse samenleving passen?

6. Komt het wel eens voor dat sharia ook oorzaak is van een probleem/conflict?
Zo ja, kunt u een voorbeeld noemen of uitleggen hoe een probleem/conflict kan ontstaan.

7. Zijn er aspecten van sharia waar u problemen mee heeft/waar u niet altijd goed mee om kunt gaan?
Zo ja, welke aspecten van sharia? Waarom? Wanneer heeft u er problemen mee?

9. Omgang met de hulp bij geschillen/conflicten

1. Wat doet u met de adviezen die u worden gegeven op basis van sharia bij uw geschil/conflict?
Leeft u deze adviezen na?
Waarom wel/niet?
Wanneer wel/niet?

2. Komt het voor dat u het niet eens bent met het advies?

3. Hoe bindend zijn de adviezen?

4. Kan men een advies negeren?
Zo nee, waarom niet? Wat zijn de gevolgen als een advies wordt genegeerd?

5. Kan worden gecontroleerd of uitspraken/adviezen worden opgevolgd?
Zo ja: hoe? Wat zijn de gevolgen?

6. Kunnen partijen van mening verschillen over de uitleg van het advies?

10. Wie biedt ondersteuning bij het oplossen van geschillen

1. Bij wie kunnen mensen terecht als ze een probleem/conflict hebben?
Waarom komen mensen naar deze persoon (personen) toe?
Zijn deze mensen verbonden aan en hebben ze een bepaalde positie in de moskee?
Hebben deze mensen bepaalde kennis?
Wat is de positie/autoriteit van deze mensen?

2. Met welke vragen kunnen mensen bij deze persoon terecht?
Zijn er bepaalde onderwerpen die geschikt of juist ongeschikt zijn? Waarom?

3. Kunnen mensen kiezen uit verschillende personen?

4. Komt het voor dat mensen naar verschillende personen gaan om geschillen te beslechten?
5. Komt het voor dat mensen in Nederland advies vragen aan een autoriteit buiten Nederland?
Zo ja, bij wie? Waarom?

11. Internet
1. Maakt u gebruik van internet als u informatie zoekt over de islam?
Zo ja, waarom?
Welke informatie zoekt u via internet?
2. Maakt u gebruik van internet als u informatie zoekt over sharia?
Zo ja, waarom?
Welke informatie zoekt u via internet?
3. Zoekt u wel eens advies of geschillenbeslechting op basis van sharia via internet?
Zo ja, via welke internetpagina's? (chatpagina, discussieforum)
Zo ja, welke problemen legt u voor op internet?
Zo ja, wie geeft het advies via internet?
Zo ja, wat doet u met het advies dat u krijgt op internet?
3. Waarom zoekt u wel/niet advies via internet?
4. Vindt u internet een geschikt medium voor advisering op basis van sharia?
5. Maakt u ook gebruik van andere media, zoals televisie, voor het krijgen van informatie of advies over sharia?

Heeft u nog vragen of opmerkingen?

Bijlage 4 Topiclijst islamdeskundigen

1. De respondent

1. Kunt u kort iets over uzelf vertellen, naam, leeftijd, afkomst, verblijfsduur?
2. Wat is uw functie? Hoe lang vervult u deze functie al?
3. Door wie wordt de moskee bezocht?
4. Wat biedt de moskee aan personen die de moskee bezoeken?

2. Sharia

1. Wat verstaat u onder sharia?
Op welke rechtsschool baseert u dit?
Aandacht voor rechtsaspecten, sociale normen en religieuze rituelen.
2. Wat is de betekenis van sharia binnen de moskee?
3. Wat is de rol van sharia in deze moskee?
4. Wat is de betekenis van sharia in uw persoonlijke leven?

3. Ervaring met advisering

1. Komen moskeegangers naar u toe met vragen?
Wat voor vragen zijn dit, kunt u voorbeelden noemen?
Waarom komen moskeegangers naar u toe?
Wie komen er naar u toe voor advies? Zijn dat bepaalde groepen, bv. ouderen of jongeren of mannen of vrouwen?
Hoe vaak komt het voor dat mensen u om advies vragen? Bv. per dag of per week.
2. Geeft u wel eens advies aan moskeegangers?
Op basis waarvan formuleert u het advies? Is dat op basis van de sharia, koran, soenna, fiqh?
3. Op welke gebieden heeft dergelijke advisering betrekking?
Waarom zijn bepaalde gebieden wel geschikt en andere niet?
4. Kunt u een voorbeeld noemen van een advies dat u gegeven heeft?
Kunt u een omschrijving geven van de vraag en het advies?
Waarom kwam de persoon naar u of iemand anders binnen de moskee toe?
Waarom denkt u dat de betrokken personen hebben gekozen voor advisering binnen de moskee?
Hebben de betrokken personen het advies opgevolgd?
5. Komt het wel eens voor dat u niet weet welk advies u moet geven?
Zo ja, wanneer?
Zo ja, wat doet u dan? Kunt u bij iemand anders advies vragen?

4. Hoe gaan partijen met de adviezen om?

1. Worden de adviezen die u geeft nageleefd?
Waarom wel/niet?
Wanneer wel/niet?
2. Komt het voor dat mensen het niet eens zijn met uw advies?
3. Hoe bindend zijn de adviezen?

4. Kan men een advies negeren?
Zo nee, waarom niet? Wat zijn de gevolgen als een advies wordt genegeerd?
5. Kan worden gecontroleerd of uitspraken/adviezen worden opgevolgd?
Zo ja: hoe? En wat zijn de gevolgen?
6. Kunnen partijen van mening verschillen over de uitleg van het advies?
Hoe kijken niet-betrokken moslims tegen de (bindende) adviezen aan?
Heeft (gebrek aan) naleving gevolgen voor de betreffende sharia autoriteit?
Worden de adviezen op schrift gesteld/gemotiveerd?
Informeren autoriteiten zich over elkaars adviezen? Waarom (niet)?

5. Wie adviseert op basis van sharia?
1. Bij wie kunnen mensen advies vragen?
Waarom komen mensen naar deze persoon (personen) toe?
Hebben deze mensen een bepaalde positie in de moskee?
Hebben deze mensen bepaalde kennis?
Wat is de positie/autoriteit van deze mensen?
2. Kunnen mensen kiezen uit verschillende personen?
3. Komt het voor dat mensen aan verschillende personen advies vragen?
4. Kunt u iets vertellen over de organisatiestructuur binnen de moskee?

6. Welk onderwerpen
1. Over welke onderwerpen vragen mensen u om advies?
2. Waarom worden deze onderwerpen aan deze mensen/aan u voorgelegd?
3. Zijn er specialismen te onderscheiden? Heeft u een specialisme?
4. Zijn er ook onderwerpen die juist niet aan hen worden voorgelegd? Waarom niet?

7. Conflicten en geschillen
1. Welke rol speelt sharia als u een conflict wilt oplossen?
2. Geeft u wel eens advies of bemiddeling op basis van sharia wanneer iemand een conflict of geschil heeft, bv. tussen partners/ouders/zakenpartners/moslims en niet-moslim?
Zo ja, waarom?
Zo ja, aan wie?
3. Indien respondent ervaring heeft met geschilbeslechting op basis van sharia
Kunt u een omschrijving geven van het conflict/het probleem?
Hoe heeft u geholpen? Hoe is dit in het werk gegaan?
4. Wat is de waarde van geschilbeslechting op basis van sharia?
5. Hoe vindt u advisering of geschillenbeslechting op basis van de islam in de Nederlandse samenleving passen?
6. Komt het wel eens voor dat sharia ook oorzaak is van een probleem/conflict?
Zo ja, kunt u een voorbeeld noemen of uitleggen hoe een probleem/conflict kan ontstaan.
7. Zijn er aspecten van sharia waar u problemen mee heeft/waar u niet altijd goed mee om kunt gaan?
Zo ja, welke aspecten van sharia? Waarom? Wanneer heeft u er problemen mee?

8. Internet

1. Maakt u gebruik van internet als u informatie zoekt over de islam?

Zo ja, waarom?

Welke informatie zoekt u via internet?

2. Maakt u gebruik van internet als u informatie zoekt over sharia?

Zo ja, waarom?

Welke informatie zoekt u via internet?

3. Wat vindt u ervan als moslims op internet op zoek gaan naar informatie over de islam/sharia?

3. Vindt u internet een geschikt medium voor advisering op basis van sharia?

Heeft u nog vragen of opmerkingen?